

Een verkennend onderzoek naar uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen

Open Universiteit

Colofon

Uitgave

Open Universiteit
Faculteit Rechtswetenschappen
Postbus 2960
6401 DL Heerlen
Nederland

Datum

oktober 2023

Aanvrager

Ministerie van Justitie en Veiligheid
Directoraat-generaal Straffen en Beschermen (DGSenB)

Opdrachtgever

Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)
Projectnummer 3380

Auteurs

mr. dr. B.M. van Schaik
prof. dr. J.H.J.L. Janssen
mr. dr. S. Devriendt
mr. drs. R.W. Timmers
prof. dr. C.M. Zoethout
prof. dr. D. Abels
prof. dr. E.W. Kolthoff

Redactie en opmaak

dr. W.M.P. de Zee

©2023 | Open Universiteit. Auteursrechten voorbehouden. Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale verwerking of anderszins, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Open Universiteit.

Voorwoord

Met dit onderzoek trachten de onderzoekers een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar het fenomeen uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. Het onderzoek kent een sociaalwetenschappelijk aspect – onderzoek naar het fenomeen uitsluiting door religieuze gemeenschappen, en een juridisch aspect – verkenning van (buitenlandse) wet- en regelgeving om uitsluiting te voorkomen of anderszins ermee om te gaan.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum en is begeleid door een onafhankelijke commissie onder voorzitterschap van prof. dr. I. van Beest (Tilburg University). De commissie bestond verder uit: prof. dr. S. van der Aa (Maastricht University), dr. A.R. Feddes (Universiteit van Amsterdam), mr. dr. J. Vleugel (Universiteit Utrecht), drs. M. van der Meijden (ministerie van Justitie en Veiligheid) en dr. J. Diehle (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum). De onderzoekers danken de leden van de begeleidingscommissie voor hun waardevolle suggesties en commentaar ten behoeve van de totstandkoming van dit rapport. Ook zijn de onderzoekers de respondenten en de geconsulteerde Nederlandse en buitenlandse experts erkentelijk voor hun tijd en bereidheid om mee te werken aan dit onderzoeksproject.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Inleiding.....	7
1.1 Aanleiding.....	7
1.2 Doel en onderzoeksvragen	7
1.3 Aanpak onderzoek en methodologische verantwoording.....	9
1.3.1 Bureauonderzoek	9
1.3.2 Interviews	10
1.3.3 Een thematische rechtsvergelijking: maatregelen inzake sociale uitsluitingsgedragingen in het buitenland	13
1.4 Beperkingen	14
1.5 Leeswijzer	15
Hoofdstuk 2 – Het sociaalwetenschappelijk perspectief.....	16
2.1 Uitsluiting	17
2.1.1 Uitsluiting in het algemeen	17
2.1.2 Aandachtspunten in het onderzoek naar religie en uitsluiting	19
2.2 Vormen van en gronden voor uitsluiting	21
2.2.1 Vormen van uitsluiting	21
2.2.2 Gronden voor uitsluiting	22
2.3 Gevolgen van uitsluiting	24
2.3.1 Gevolgen voor de uitgeslotene	24
2.3.2 Gevolgen voor de gemeenschap die uitsluit.....	25
2.4 Omgaan met uitsluiting en hulpbehoeften	27
2.4.1 Omgaan met uitsluiting en hulpbehoefte van de uitgeslotene	27
2.4.2 Omgaan met uitsluiting en hulpbehoefte van de gemeenschap die uitsluit	29
2.5 Topics en leidraad	29
2.6 Uitgeslotenen aan het woord	36
2.6.1 Lidmaatschap van de gemeenschap	36
2.6.2 Bewustwording van uitsluiting	37
2.6.3 Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting	37
2.6.4 De keuze om al dan niet bij de gemeenschap te blijven	38
2.6.5 Gevolgen voor identiteit en netwerk	39

2.7	Vertegenwoordigers van gemeenschappen aan het woord	40
2.7.1	<i>Lidmaatschap van de gemeenschap</i>	40
2.7.2	<i>Visie op uitsluiting</i>	41
2.8	Tussenconclusie	42
Hoofdstuk 3 – Het juridische perspectief		45
3.1	Inleiding	45
3.2	Algemene beschouwingen	46
3.3	Het grondrechtelijke perspectief	48
3.3.1	<i>Inleiding</i>	48
3.3.2	<i>De werking van het EVRM</i>	50
3.3.3	<i>De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging</i>	52
3.3.4	<i>De vrijheid van vereniging</i>	65
3.3.5	<i>Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven</i>	70
3.3.6	<i>De vrijheid van meningsuiting</i>	78
3.3.7	<i>Tussenconclusie</i>	82
3.4	Het strafrechtelijke perspectief	85
3.4.1	<i>Inleiding</i>	85
3.4.2	<i>Enkele rechtsgoederen nader beschouwd</i>	92
3.4.3	<i>Een aantal strafbepalingen nader bezien</i>	96
3.4.4	<i>Tussenconclusie</i>	120
3.5	Het civielrechtelijke perspectief	123
3.5.1	<i>Onrechtmatige daad</i>	123
3.5.2	<i>Tussenconclusie</i>	125
3.6	Het bestuursrechtelijke perspectief	126
3.6.1	<i>Overheidssteun aan religieuze organisaties</i>	126
3.6.2	<i>Subsidieverlening aan religieuze organisaties</i>	127
3.6.3	<i>Tussenconclusie</i>	129
Hoofdstuk 4 – Maatregelen inzake sociale uitsluitingsgedragingen in het buitenland		131
4.1	België	132
4.1.1	<i>Verhouding kerk en staat</i>	132
4.1.2	<i>Subsidiëring van religieuze gemeenschappen</i>	133
4.1.3	<i>Regelgeving</i>	134
4.1.4	<i>Rechtspraak</i>	137
4.1.5	<i>Hulpverlening</i>	139
4.2	Verenigd Koninkrijk	140
4.2.1	<i>Verhouding kerk en staat</i>	140
4.2.2	<i>Subsidiëring van religieuze gemeenschappen</i>	140
4.2.3	<i>Regelgeving</i>	141
4.2.4	<i>Rechtspraak</i>	145

4.2.5 Hulpverlening	145
4.3 Frankrijk.....	146
4.3.1 Verhouding kerk–staat	146
4.3.2 Subsidiëring van religieuze gemeenschappen	148
4.3.3 Regelgeving	148
4.3.4 Rechtspraak.....	151
4.3.5 Hulpverlening	151
4.4 Noorwegen	152
4.4.1 Verhouding kerk–staat	152
4.4.2 Subsidiëring van religieuze gemeenschappen	153
4.4.3 Regelgeving	154
4.4.4 Rechtspraak.....	157
4.4.5 Interreligieuze dialoog	160
4.4.6 Hulpverlening	161
4.5 Zwitserland.....	161
4.5.1 Verhouding van kerk–staat.....	161
4.5.2 Subsidiëring van religieuze gemeenschappen	162
4.5.3 Regelgeving	163
4.5.4 Rechtspraak.....	165
4.5.5 Interreligieuze dialoog	166
4.5.6 Hulpverlening	167
4.6 Tussenconclusie	168
4.7 Inzichten voor Nederland	172
4.8 Schema thematische rechtsvergelijking.....	173
Hoofdstuk 5 – Conclusie.....	177
Literatuurlijst	195
Over de auteurs	219
Bijlagen	223

Hoofdstuk 1 – Inleiding

1.1 Aanleiding

De aanleiding voor het onderhavige onderzoek is gelegen in 1) de petitie van het Dutch Committee Against JW's Shunning: Now is the time;¹ 2) Kamervragen van het lid Mutluer (PvdA) over het uitsluitbeleid van de Christelijke Gemeente van Jehovah's Getuigen² (hierna: Jehova's Getuigen) en 3) een verzoek om een kabinetsreactie van de Vaste commissie Justitie en Veiligheid, ingediend door Kamerleden Van Nispen (SP) en Ellian (VVD) op vragen over de praktijk van het uitsluiten door Jehova's Getuigen van ex-leden.³ De minister voor Rechtsbescherming heeft toegezegd onderzoek naar uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen te starten.⁴

Naar aanleiding van de Kamervragen en een toezegging van de minister voor Rechtsbescherming aan de Tweede Kamer is het onderzoek door het Directoraat-generaal Straffen en Beschermen (DGSenB) aangevraagd bij het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC). Vanuit DGSenB is de positie van slachtoffers die te maken krijgen met uitsluiting (en eventuele schadelijke/strafbare praktijken die hiermee samenhangen) relevant in het kader van toekomstig beleid. Het WODC heeft een contract gesloten met de Faculteit Rechtswetenschappen van de Open Universiteit om het onderzoek uit te voeren. De bevindingen in het rapport kunnen voor het ministerie van Justitie en Veiligheid/DGSenB relevant zijn in het kader van toekomstig beleid.

1.2 Doel en onderzoeksvragen

Het onderzoek kent een sociaalwetenschappelijk aspect – onderzoek naar het fenomeen uitsluiting door religieuze gemeenschappen, en een juridisch aspect – verkenning van (buitenlandse) wet- en regelgeving om uitsluiting te voorkomen of anderszins ermee om te gaan. Het doel van het onderzoek is:

¹ In Nederland hebben ex-leden van de gemeenschap van Jehova's Getuigen zich verenigd in de Stichting Against Watchtower Shunning. De stichting is een petitie gestart om het 'sociaal doodverklaren' van ex-leden te bestraffen. De petitie is momenteel 1166 keer ondertekend (geraadpleegd 6 oktober 2023).

² *Kamerstukken II* 2021/22, nr. 335522022Z04402.

³ Vaste commissie voor Justitie en Veiligheid, Besluitenlijst van de procedurevergadering, 17 maart 2022.

⁴ *Kamerstukken II* 2021/22, 33552, nr. 101, p. 20-21.

1. Zicht krijgen op het fenomeen 'uitsluiting':
 - a door religieuze gemeenschappen;
 - b de gevolgen voor diegene die uitsluit en diegene die uitgesloten wordt; en de hulpbehoefte die hierdoor ontstaat.
2. Zicht krijgen op maatregelen tegen uitsluiting door religieuze gemeenschappen in Nederland en in andere landen:
 - a strafrechtelijke mogelijkheden;
 - b civielrechtelijke mogelijkheden;
 - c bestuursrechtelijke mogelijkheden.

Het is hierbij van belang om zicht te krijgen op het uitsluitbeleid van religieuze gemeenschappen in het algemeen en niet van specifieke religieuze gemeenschappen.

Om de doelen van het onderzoek te realiseren zijn een aantal hoofdvragen geformuleerd die zich toespitsen op vormen en maatregelen inzake uitsluiting. De hoofdvragen zijn als volgt:

Vormen van sociale uitsluiting

Bestaat sociale uitsluiting van ex-leden van religieuze gemeenschappen? Zo ja, welke vormen van uitsluiting zijn er en hoe worden deze geformaliseerd en in de praktijk uitgevoerd?

Welke gevolgen heeft uitsluiting voor diegenen die uitsluiten en diegenen die uitgesloten worden? Welke hulpbehoefte is er vanuit beide groepen?

Maatregelen tegen uitsluiting

Welke (juridische) mogelijkheden zijn er in Nederland om met uitsluiting om te gaan dan wel uitsluiting te voorkomen? Welke maatregelen worden in andere landen genomen om om te gaan met uitsluiting van ex-leden dan wel uitsluiting te voorkomen?

De hoofdvragen zijn uitgewerkt in negen deelvragen, die zich toespitsen op sociaalwetenschappelijke en juridische aspecten. De deelvragen zijn als volgt:

Sociaalwetenschappelijke aspecten

Uitsluiting in religieuze gemeenschappen

1. Komt uitsluiting voor?
2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? Op welke wijze en op grond waarvan worden ex-leden uitgesloten? Bestaat bij uitgeslotenen de wens om terug te keren in de gemeenschap?
3. Hoe is uitsluiting vormgegeven (in regelgeving en in de praktische uitvoering)?

Gevolgen van uitsluiting

4. Wat zijn de gevolgen van de verschillende manieren van uitsluiting voor diegene die uitgesloten wordt?
5. Wat zijn de gevolgen van de verschillende manieren van uitsluiting voor diegene die uitsluit?
6. Welke hulpbehoeften zijn er vanuit beide groepen?

Juridische aspecten

7. Wat is het huidige juridische perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen?
 - a Hoe ziet het grondrechtelijke perspectief eruit?
 - b Hoe ziet het strafrechtelijke perspectief eruit?
 - c Hoe ziet het civielrechtelijke perspectief eruit?
 - d Hoe ziet het bestuursrechtelijke perspectief eruit?
8. Welke maatregelen ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen zijn getroffen in de te onderzoeken Europese landen?
 - a België
 - b Verenigd Koninkrijk
 - c Frankrijk
 - d Noorwegen
 - e Zwitserland
9. Hoe verhouden de maatregelen in de onderzochte landen ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door geloofsgemeenschappen zich tot de in Nederland bestaande maatregelen?

De conclusies bij hoofdvragen zullen zowel de sociaalwetenschappelijke als de juridische aspecten van het onderzoek omvatten.

1.3 Aanpak onderzoek en methodologische verantwoording

Het onderhavige rapport is de uitkomst van een juridisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. Het onderzoek bestaat uit een bureauonderzoek, empirisch onderzoek en een thematische rechtsvergelijking. De leden van de begeleidingscommissie hebben gedurende het onderzoek de onderzoekers van feedback voorzien. De onderzoeksthema's en -methoden worden hieronder toegelicht.

1.3.1 Bureauonderzoek

Een bureauonderzoek is uitgevoerd om de sociaalwetenschappelijke en juridische aspecten van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen te onderzoeken. Om de deelvragen te kunnen beantwoorden heeft het bureauonderzoek zich toegespitst op wetenschappelijke en toegepaste literatuur, wet- en regelgeving, parlementaire stukken, jurisprudentie en beleidsdocumenten.

Ter beantwoording van deelvragen 1 tot en met 6 is met name de sociologische, psychologische en criminologische literatuur onderzocht om inzichten te krijgen over de werkende mechanismen bij sociale druk en uitsluiting. Het gaat daarbij zowel om de vraag hoe sociale druk in groepen tot stand komt als om de vraag wat de gevolgen hiervan zijn en hoe hiermee omgegaan kan worden.⁵ Een andere zoekrichting die hiermee verband houdt, is de groeiende literatuur over psychisch geweld.

Het juridische kader — dit deel heeft met name betrekking op deelvragen 7 tot en met 9 — ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen is in kaart gebracht door het relevante grondrechtelijke kader alsook het civiel- en strafrechtelijke instrumentarium te bespreken. Ook zijn andere mogelijke juridische maatregelen onderzocht. De toepasselijke wet- en regelgeving, jurisprudentie en beleidsdocumenten zijn hiervoor bestudeerd. De begrippen die in het sociaalwetenschappelijke deel zijn gedefinieerd zijn, voor zover mogelijk en relevant, voorzien van een juridische definitie.

Voor zowel het sociaalwetenschappelijke als het juridische deel is geput uit nationale en internationale literatuur. Wetenschappelijke en toegepaste literatuur en parlementaire stukken zijn geïdentificeerd op basis van zoekopdrachten in verschillende online databases. Daarnaast zijn literatuursuggesties van geïnterviewden, leden van de begeleidingscommissie en geraadpleegde experts opgevolgd. De zoektocht heeft zich geconcentreerd op Nederlandstalige en internationale literatuur. Een overzicht van de geraadpleegde literatuur en parlementaire stukken is opgenomen in een literatuurlijst. De uitkomsten van het bureauonderzoek vormden input voor de interviews.

1.3.2 Interviews

Naast het bureauonderzoek zijn interviews afgenomen, waarmee inzichten zijn verworven om de deelvragen 1 tot en met 6 te beantwoorden. In dit rapport wordt voor de geïnterviewden de term ‘respondent’ gebruikt. In het onderzoek is onderscheid gemaakt tussen twee groepen respondenten die zijn geïnterviewd: interviews met individuen en interviews met vertegenwoordigers van verschillende geloofsgemeenschappen. Voor zover het gaat om interviews met individuen, gaat het om respondenten die hebben aangegeven met uitsluiting te maken te hebben gehad (gepercipieerde uitsluiting). Omwille van de leesbaarheid wordt hierna gesproken over ‘uitgesloten’. De opzet van de interviews is mede gebaseerd op de resultaten van het bureauonderzoek.

⁵ De Jong & Van Gemert 2010; Williams & Nida 2011.

Het is niet mogelijk om alle religieuze en levensbeschouwelijke stromingen en daarbij behorende gemeenschappen die Nederland rijk is, te betrekken in het onderzoek. Om die reden is een selectie van gemeenschappen gemaakt, waarbij de onderzoeksgroep de volgende drie aspecten heeft meegewogen: de omvang van religieuze stromingen, de mate van naleving van de religieuze doctrine en de beschikbaarheid van literatuur en jurisprudentie. Deze aspecten worden hieronder nader toegelicht.

De omvang

De cijfers van het CBS met betrekking tot 2022 geven het volgende aan: met 18,2 procent van de Nederlanders noemt de grootste groep mensen zichzelf katholiek, gevolgd door protestanten met 13,2 procent, moslims met 5,6 procent en de groep met een ‘andere gezindte of levensbeschouwing’ met 5,9 procent. Daaronder vallen boeddhisten (0,6 procent), hindoes (0,8 procent), joden (0,2 procent), humanisten en een groot aantal andere levensbeschouwelijke stromingen.⁶ Er is gestreefd om zowel respondenten uit grote als uit kleine stromingen te werven. Om die reden heeft het onderzoeksteam zich gericht op de volgende grote groepen: bij de christenen zijn dit de rooms-katholieken en leden van de Protestantse Kerk Nederland. Bij de moslims betreft dit de soennieten. Tevens worden kleinere gemeenschappen onderzocht: in het geval van het christendom zijn dit de Pinkstergemeente en de gemeenschap van Jehova’s Getuigen. Bij de moslims betreft dit de sjiïeten. Verder wordt aandacht besteed aan joodse en boeddhistische gemeenschappen.

De mate van naleving van de religieuze doctrine

Het is verder van belang om te letten op de mate van naleving van religieuze doctrines in religieuze gemeenschappen en de mate waarin het niet naleven van de doctrine wordt gesanctioneerd. Er wordt in dit verband gesproken over ‘rekkelijke’ en ‘precieze’ interpretaties en naleving van normen. Om een goed inzicht in het proces van uitsluiting te krijgen en de gevolgen daarvan, heeft de onderzoeksgroep ernaar gestreefd om – waar mogelijk – respondenten van verschillende interpretaties in de selectie te betrekken.

De beschikbaarheid van literatuur en jurisprudentie

Een ander belangrijk uitgangspunt is de vraag of er relevante literatuur en/of jurisprudentie beschikbaar is met betrekking tot deze stromingen. Van een aantal stromingen is dit het geval. Om het inzicht te vergroten is daarnaast gekozen voor religies waarover in Nederland relatief minder bekend is.

Selectie en werving van respondenten

De respondenten zijn geworven uit het eigen netwerk van de onderzoekers, via contactpersonen van ministeries en door uitvraag via informatiebrieven gericht aan een aantal koepelorganisaties van geloofsgemeenschappen.

⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Religieuze betrokkenheid in Nederland* (cbs.nl, laatst geraadpleegd 1 oktober 2023).

Aan de respondenten is een informatiebrief verstrekt (zie bijlage A) met daarin een korte achtergrondschets en de bereikbaarheidsgegevens van de betrokken onderzoekers voor vragen en opmerkingen. Bij de start van een interview is de respondent gevraagd een consentformulier door te nemen en te ondertekenen, waarin onder meer staat uitgelegd dat het interview op basis van vrijwilligheid geschiedt en dat de gegevens vertrouwelijk behandeld zullen worden (zie bijlage B). De Ethische Commissie van de Open Universiteit (cETO) heeft het voorstel voor de wervingsmethoden, de procedure voor geïnformeerde toestemming, de gegevensverzameling en de interviewleidraden positief beoordeeld. Ook is een Privacy Impact Assessment (PIA) opgesteld waarover positief is geadviseerd door de functionaris gegevensbescherming van het ministerie van Justitie en Veiligheid.

In het onderstaande schema wordt een overzicht gegeven van het aantal respondenten dat bereid is gevonden om aan het onderzoek mee te werken.

Overzicht respondenten

Geloofstromingen	Uitgesloten	Vertegenwoordigers gemeenschap
<i>Christendom</i>		
Rooms-katholicisme	1	1
Protestante Kerk Nederland	2	1
Pinkstergemeente	1	1
Jehova's Getuigen	4	—
<i>Jodendom</i>		
Orthodox Joods	1	1
Progressief Joods	—	2
<i>Islam</i>		
Sjiisme	—	2
Soennisme	1	—
<i>Overige</i>		
Boeddhisme	—	3
Totaal	10	11

De onderzoekers zijn in contact gekomen met vertegenwoordigers van alle geloofstromingen. Vrijwel alle vertegenwoordigers hebben hun medewerking verleend. De onderzoekers hebben geen uitgesloten van een boeddhistische gemeenschap kunnen bereiken. Dit laat onverlet dat er geen uitgesloten zijn van die gemeenschappen. Vanwege de geringe omvang van de boeddhistische stromingen

en mogelijke taalbarrières hebben de onderzoekers minder mogelijkheden gehad om deze groep te bereiken. Er hebben zich overigens meer respondenten gemeld die uitsluiting zeggen te hebben ervaren en deel wilden nemen aan het onderzoek. Het onderzoeksteam kon echter slechts een beperkt aantal respondenten spreken.

In totaal zijn 16 interviews gehouden met 21 respondenten: 12 met één respondent, 3 met twee respondenten en 1 met drie respondenten. Drie interviews zijn telefonisch afgenomen, acht online en vijf tijdens een fysieke ontmoeting. Van de 16 interviews zijn er 15 door leden van het onderzoeksteam uitgevoerd. De gemiddelde gespreksduur was circa een uur. In één geval is een interview uitgevoerd door een medewerker van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de nationale politie. De reden hiervoor was dat de betreffende groep moeilijk te bereiken was en de interviewer over een goed contact beschikte en ter plekke voor een tolk kon zorgen. In een ander interview heeft een andere medewerker van het LEC EGG een onderzoeker bijgestaan in het interview, door vragen en antwoorden te vertalen tijdens het interview.

Op basis van het literatuuronderzoek en de interviews worden geen uitspraken gedaan op het niveau van specifieke geloofsgemeenschappen. Er is met een relatief klein aantal respondenten gesproken en er bestaan tal van verschillen tussen geloofsgemeenschappen binnen een bepaalde religieuze stroming.

Zoals reeds vermeld, is het doel van de interviews om meer inzicht te krijgen in het fenomeen uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. De mogelijke uitsluitingsprocessen zijn niet per gemeenschap in kaart gebracht. De interviews dienen vooral ter ondersteuning van de bevindingen uit het literatuuronderzoek.

Omdat dit onderzoek het uitsluitingsproces door religieuze gemeenschappen centraal staat en niet de focus op specifieke religieuze gemeenschappen ligt, is ervoor gekozen om in de bevindingen uit de interviews met uitgesloten en met vertegenwoordigers van gemeenschappen niet met interviewfragmenten te werken. Uit letterlijke citaten uit interviews kan namelijk al snel voor de lezer duidelijk worden welke specifieke religieuze stromingen het betreft. Het nadeel hiervan is dat de ondervonden gevolgen voor de uitgeslotene minder goed in beeld gebracht kunnen worden.

1.3.3 Een thematische rechtsvergelijking: maatregelen inzake sociale uitsluitingsgedragingen in het buitenland

Het thema van maatregelen inzake sociale uitsluitingsgedragingen heeft tot nu toe relatief weinig aandacht gekregen in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur, en daarmee is het zicht op onderliggende mechanismen beperkt. Derhalve is in het onderzoek een thematische rechtsvergelijking gemaakt met België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland. Middels deze thematische rechtsvergelijking zijn deelvragen 8 en 9 beantwoord.

In dit onderzoek is de keuze voor een vergelijking met het recht van België, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen en Zwitserland methodologisch verantwoord aan de hand van drie criteria. Ten eerste betreft het onderzoek andere West-Europese landen met een verscheidenheid aan religieuze denominaties. Tegelijk worden de landen gekenmerkt door (verschillende vormen van) secularisme als een algemene, maatschappelijke trend naar meer individualisering, mentale ontzuiling e.d. Ten tweede maken de landen deel uit van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) en het daarbij behorende Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). Met de specifieke uitleg die het EHRM aan de vrijheid van godsdienst, van expressie en van vergadering (resp. de artikelen 9, 10 en 11 EVRM) geeft, dienen de voor dit onderzoek geselecteerde verdragsstaten rekening te houden. Ten derde is het rechtsvergelijkend onderzoek van deze landen gerechtvaardigd doordat er bepaalde elementen zijn die expliciet aanleiding geven tot deze landenkeuze. Er zijn bijvoorbeeld in de geselecteerde landen rechtszaken en geschillen geweest waarin uitsluitings-handelingen door religieuze gemeenschappen centraal hebben gestaan.

Van de geselecteerde landen zijn op hoofdlijnen de relevante concepten, rechtsregels en maatregelen in kaart gebracht die betrekking hebben op uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. Deze informatie is verzameld door middel van bureauonderzoek. Hiervoor zijn toepasselijke wet- en regelgeving, jurisprudentie, parlementaire stukken, beleidsdocumenten en brochures bestudeerd. Voor zover mogelijk, is geput uit nationale en internationale literatuur. Wetenschappelijke en toegepaste literatuur en parlementaire stukken zijn geïdentificeerd op basis van zoekopdrachten in verschillende online databases. Externen in het buitenland zijn geraadpleegd om de gevonden documentatie te verifiëren.

Het thematische rechtsvergelijkende onderzoek vult het reeds beschreven bureauonderzoek en het empirische onderzoek (de interviews) aan.

1.4 Beperkingen

Het onderzoek en de verslaglegging heeft plaatsgevonden in de periode van 1 december 2022 tot 31 oktober 2023. Hoewel er in het bureauonderzoek geen begrenzing in de tijd is aangebracht, valt op dat er in met name de juridische literatuur weinig aandacht is voor het onderhavige thema. Ook de (gepubliceerde) jurisprudentie is schaars. Ten behoeve van deze studie is een klein aantal respondenten geïnterviewd. Het betreft een niet-representatieve steekproef. Door de beperkte steekproef kan het zijn dat bepaalde informatie niet is opgehaald, of dat opgehaalde informatie niet representatief is. Op basis van het sociaalwetenschappelijke en juridische onderzoek kunnen de bevindingen niet geëxtrapoleerd worden naar uitspraken op het niveau van verschillende stromingen. Het onderzoek heeft een verkennend karakter.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de sociaalwetenschappelijke aspecten van het onderzoek behandeld. Er wordt ingegaan op de vraag of sociale uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen bestaat en welke vormen van uitsluiting er zijn. Daarnaast wordt ingegaan op de vraag welke gevolgen uitsluiting heeft op de uitgeslotene en degene die uitsluit. Ook wordt ingegaan op de mogelijke hulpbehoefte van beide groepen. In hoofdstuk 3 wordt nagegaan welke (juridische) mogelijkheden er in Nederland zijn om met uitsluiting om te gaan dan wel uitsluiting te voorkomen. Deze thematiek wordt vanuit een grondrechtelijk, strafrechtelijk en bestuursrechtelijk perspectief bestudeerd. In hoofdstuk 4 worden de maatregelen inzake sociale uitsluitingsgedragingen in België, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen en Zwitserland verkend. Het rapport sluit af met een eindconclusie in hoofdstuk 5.

Hoofdstuk 2 – Het sociaalwetenschappelijk perspectief

Deelvraag

Wat is het huidige sociaalwetenschappelijk perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen?

In dit hoofdstuk staat het sociaalwetenschappelijke perspectief op uitsluiting centraal. In paragraaf 2.1 staat uitsluiting als proces centraal. In deze paragraaf wordt eerst ingezoomd op enkele algemene aspecten van uitsluiting. Vervolgens wordt in het tweede deel van de paragraaf ingegaan op enkele aandachtspunten in het onderzoek naar religie. In paragraaf 2.2 van dit hoofdstuk wordt ingezoomd op de eerste, tweede en derde deelvraag: Komt uitsluiting voor in religieuze gemeenschappen? Wat voor vormen kan uitsluiting uit religieuze gemeenschappen aannemen? Is die uitsluiting bijvoorbeeld definitief of is terugkeer mogelijk indien de uitgeslotene dat zou wensen? Op grond waarvan vindt uitsluiting plaats?

In paragraaf 2.3 wordt stilgestaan bij de vierde en vijfde deelvraag: Wat zijn de gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene én voor degene die uitsluit? In paragraaf 2.4 wordt stilgestaan bij de zesde deelvraag of er hulpbehoefte is bij uitgesloten en bij de groep die uitsluit. Na elke paragraaf wordt in een kader een kort antwoord op elke deelvraag gegeven, gebaseerd op de bestudeerde literatuur.⁷ In paragraaf 2.5 van dit hoofdstuk wordt op basis van de antwoorden op de deelvragen die in de literatuur zijn gevonden, een voorzet gegeven voor topics en vragen die in de interviews met uitgesloten en met vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen aan bod dienen te komen.

In paragrafen 2.6 en 2.7 komen respectievelijk de resultaten van de interviews met uitgesloten respondenten en vertegenwoordigers van gemeenschappen aan bod. In die twee paragrafen worden geen afzonderlijke antwoorden op de deelvragen geformuleerd. Wel wordt aangegeven of bevindingen uit de literatuur overeenkomen of aanvullend zijn op de bestudeerde literatuur.

⁷ Met dank aan Merel de Jong, docent-onderzoeker bij het lectoraat Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties van het Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht van Avans Hogeschool, voor haar ondersteuning bij het in dit hoofdstuk gepresenteerde literatuuronderzoek.

2.1 Uitsluiting

2.1.1 Uitsluiting in het algemeen

Mensen vormen om verschillende redenen groepen. Vanuit de (sociale) psychologie worden verschillende verklaringen gegeven. Zo kan het, wanneer mensen zich onzeker voelen, aantrekkelijk zijn om zich met een groep te identificeren.⁸ Er zijn daarnaast verklaringsrichtingen waarbij wat ruimer wordt gekeken. Vanuit evolutionair perspectief spelen in het leven van mensen niet alleen fysieke, maar ook sociale bestaansvoorwaarden een rol. Bij dit laatste kan niet alleen gedacht worden aan vriendschappen en liefdesrelaties, maar indachtig de piramide van Maslow ook aan een gedeelde blik op de (metafysische en religieuze) wereld. Een van de belangrijkste menselijke behoeften is de behoefte om ergens bij te horen, gekenmerkt door de neiging om sterke relaties met anderen te zoeken, te vormen en te onderhouden.⁹ Uit angst om uitgesloten te worden, zijn mensen geneigd hun gedrag onder druk van de groep af te stemmen. Vooral in de sociale psychologie is veel aandacht besteed aan het fenomeen groepsdruk en uitsluiting.¹⁰

Silver & Miller definiëren sociale uitsluiting als een breuk met het sociale verband.¹¹ Het betreft een proces van afnemende participatie, toegang en solidariteit. Op maatschappelijk niveau weerspiegelt het onvoldoende sociale cohesie of integratie. Op individueel niveau verwijst het naar het onvermogen om deel te nemen aan genormeerde wenselijke sociale activiteiten en om betekenisvolle volledige sociale relaties op te bouwen.

Sociale uitsluiting kan in principe in elke sociale situatie plaatsvinden, bijvoorbeeld op school, op de werkvloer, binnen de familie of bij een vereniging. Daarnaast kan het de uitsluiting van enkele activiteiten betreffen, maar ook uitsluiting van alle activiteiten en sociale interactie. De uitsluiting kan van korte en lange duur zijn. Als een persoon afwijkt van de regels van de groep, kan deze worden uitgesloten totdat de persoon zich conformeert aan de regels. Sociale controle speelt hierbij een belangrijke rol.¹²

De gevolgen van uitsluiting manifesteren zich op verschillende gebieden. In de Engelstalige literatuur wordt ook wel gesproken over *ostracism* — dat wil zeggen het genegeerd of uitgesloten worden door een of meerdere individuen. Dit proces kan onder meer leiden tot de bedreiging van psychologische behoeften (zoals zelfrespect, controle en een zinvol bestaan) en tot verschillende fysiologische, affectieve, cognitieve en gedragsreacties.¹³ Bij dat laatste kan ook gedacht worden aan agressieve

⁸ Hogg 2012.

⁹ Baumeister & Leary 1995.

¹⁰ De Jong & Van Gemert 2010.

¹¹ Silver & Miller 2003.

¹² Williams 2001.

¹³ Zadro, Boland & Richardson 2006.

reacties.¹⁴ Verder laat onderzoek zien dat bij uitsluiting dezelfde hersengebieden geactiveerd worden die ook actief zijn bij fysieke pijn. Daarmee wordt beargumenteerd dat sociale uitsluiting pijn doet.¹⁵ Ostracisme in beperkte vorm (bijvoorbeeld digitaal voor slechts enkele minuten door onbekenden) kan leiden tot sterke negatieve emoties zoals verdriet en woede. Mensen die langdurig blootgesteld zijn aan ostracisme kunnen negatieve psychologische gevolgen ervaren, zoals depressie en suïcidale gedachten.¹⁶ Of de uitsluiting nu lang of kortgeleden plaatsvond, het is moeilijk om een direct verband te leggen met de gevolgen ervan. Datzelfde geldt ook voor de duur van de uitsluiting.¹⁷

Onderzoek naar het bewust vertonen van ostracisme laat zien dat diegenen die uitsluiten overigens ook niet gevrijwaard zijn van negatieve gevolgen. Zo zou uitsluitgedrag een voor mensen tegennatuurlijk gedrag zijn waarvoor 'normaal' gedrag onderdrukt moet worden. Hiervoor zijn cognitieve processen nodig die energie en hersencapaciteit kosten. Op lange termijn zou dit tot significante beperkingen in het functioneren kunnen leiden.¹⁸

Hiervoor zijn in het kort enkele aspecten van uitsluiting besproken. Het is echter belangrijk om uitsluiting als een proces op te vatten om zo zicht te krijgen op het verloop van uitsluiting. Popay spreekt in dit kader van het definiëren van sociale uitsluiting als relationeel.¹⁹ Deze benadering richt de aandacht op uitsluitingsprocessen die worden gedreven door ongelijke machtsverhoudingen die zich voordoen in vier dimensies (economisch, politiek, sociaal en cultureel) en op verschillende niveaus (individueel, gezin, nationaal en mondiaal). Deze uitsluitingsprocessen creëren een continuüm van in- en uitsluiting dat wordt gekenmerkt door de onrechtvaardige verdeling van middelen, mogelijkheden en rechten, dat wil zeggen: sociaaleconomische ongelijkheden die op hun beurt gezondheidsongelijkheid veroorzaken. Popay stelt dit model voor in plaats van de meer voorkomende 'boodschappenlijstbenadering', waarin uitsluiting een 'staat van zijn' beschrijft die wordt ervaren door bepaalde groepen, bijvoorbeeld armen, daklozen, geesteszieken, mensen met een handicap, die worden uitgesloten van een oneindige boodschappenlijst van zaken. Sociale uitsluiting wordt vaak in dynamische termen uitgewerkt. Castel schuwt bijvoorbeeld de term uitsluiting en geeft de voorkeur aan het begrip onthechting.²⁰ Een andere Franse socioloog, Paugam, wijst op een proces van sociale diskwalificatie.²¹ Deze auteurs beschouwen uitsluiting langs een continuüm, met tussenstappen van kwetsbaarheid of onzekerheid.

¹⁴ Warburton, Williams & Cairns 2006.

¹⁵ Eisenberger, Lieberman & Williams 2003; Eisenberger e.a. 2006.

¹⁶ Williams & Nida 2011.

¹⁷ Hartgerink e.a. 2015.

¹⁸ Ciaccaro e.a. 2001.

¹⁹ Popay 2010.

²⁰ Castel 1991.

²¹ Paugam 1991.

Een veelgebruikt model waarin het ontstaan, verloop en gevolgen van uitsluiting als een proces worden samengebracht, is het ‘temporal need-threat model’ (TNTM) van Williams.²² Het model bestaat uit drie fasen die uitgesloten doormaken, nadat zij hebben gemerkt dat ze zijn uitgesloten. Bij de korte beschrijving worden de originele door Williams gebruikte Engelse termen aangehouden:

Reflexive stage

In deze fase voelen mensen de pijn van uitsluiting. Die pijn ontstaat omdat het hen niet lukt om in een aantal belangrijke behoeften te voorzien. Het gaat om de pijn om ergens bij te (willen) horen en afgewezen te zijn. Denk ook aan invloed op zelfwaardering en het gebrek aan controle dat mensen over hun leven ervaren en de beperking van de mogelijkheden om een zinvol leven te leiden.

Reflective stage

In deze fase onderzoeken buitengesloten de motieven voor uitsluiting. Ook onderzoeken ze andere mogelijkheden om in de vorige fase genoemde belangrijke behoeften te voorzien. Er wordt als het ware een kosten-batenanalyse gemaakt.

Resignation stage

In deze fase wordt in feite de moed opgegeven om er nog bij te horen. Gevoelens van teleurstelling en boosheid kunnen een belangrijke rol spelen.²³

Met betrekking tot die laatste fase wordt in de literatuur ook wel de term ‘sociale dood’ gebruikt.²⁴ Die term geeft de ernst van het geleden verlies aan bij de uitgesloten. Een belangrijke vraag die vervolgens overblijft is hoe uitgesloten vervolgens het leven al dan niet weer oppakken. In paragraaf 2.5 grijpen wij nog eens terug op dit gefaseerde model als inspiratiebron voor de opzet van de interviews met uitgesloten en vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen. Wij voegen daar dan ook nog een fase toe aan het model van Williams: voor de *reflexive stage* gaan wij in op de gronden van uitsluiting: waarom moest iemand de gemeenschap verlaten? En hoe zag het leven er aanvankelijk in die gemeenschap uit? Die informatie is belangrijk om te kunnen begrijpen wat de gevolgen van uitsluiting voor de betrokkenen zijn. Ook wordt na de *resignation stage* stilgestaan bij de vraag hoe uitgesloten op zoek gaan naar een nieuwe identiteit en/of een nieuw netwerk.

2.1.2 Aandachtspunten in het onderzoek naar religie en uitsluiting

Hiervoor is al aangegeven dat de literatuur over uitsluiting leert dat dit fenomeen overal in de samenleving in sociale relaties voorkomt. Derhalve is het niet onwaarschijnlijk dat uitsluiting ook bij religieuze gemeenschappen voorkomt.

²² Williams 2009.

²³ Een optie zou ook kunnen zijn om het zich buitengesloten voelen te herdefiniëren als een eigen keuze om weg te gaan. Zie ook: Doolaard e.a. 2021.

²⁴ Zamperini e.a. 2020.

Voordat verder wordt ingegaan op de relatie tussen religie en uitsluiting wordt hier nog kort ingegaan op het gebruik van het begrip ‘religie’ in plaats van ‘levensbeschouwing’ en tevens over de betekenis van het woord ‘gemeenschap’.

Bij het begrip ‘levensbeschouwing’ gaat het volgens Kuiper om het geheel van opvattingen, waarden en normen dat antwoord geeft op de vraag hoe mensen denken over de waarde van het leven en hoe het leven geleid en vervolmaakt moet worden. Bijzondere vormen van levensbeschouwing zijn religie en godsdienst. Deze begrippen worden vaak als synoniem gebruikt, terwijl ze dat niet zijn. Bij een ‘godsdienst’ gaat het om een levensbeschouwing waarin het geloof in een god of goden centraal staat. Bij ‘religie’ gaat het ook om vormen van zingeving en levensbeschouwing, maar daarbij hoeft een verwijzing naar een god of goden niet per se als leerstelling te zijn opgenomen.²⁵

In sociaalwetenschappelijk onderzoek naar religie wordt wel gesproken over de ‘formule van Geertz’.²⁶ Daarmee wordt het volgende bedoeld: volgens Geertz geeft religie gelovigen een verklaring van hoe de wereld eruitziet en daarnaast biedt religie een kader van regels die aangeven hoe in die wereld gehandeld moet worden. Religie is met andere woorden een model *van* en een model *voor* de wereld. Deze formule gaat vooral over normen, waarden en leefregels. Daarnaast gaat onderzoek naar religie over sociale organisaties en instituties die het leven in deze gemeenschappen structureren.²⁷

Die gedeelde normen, waarden en instituties zijn wat mensen bij elkaar houdt en maakt dat een verzameling individuen een gemeenschap kan vormen. Met betrekking tot religieuze gemeenschappen wordt vaak opgemerkt dat er verschil is in mate van open- en geslotenheid van een gemeenschap. Naarmate een gemeenschap meer gesloten is, hebben mensen en ideeën van buiten de gemeenschap minder invloed op het proces van identiteitsvorming. Als reactie op processen in de wereld, zoals secularisering, multiculturalisering en modernisering, proberen gemeenschappen de gevaren van ‘buiten’ te beperken door deze zo ver mogelijk buiten het gezin en de gemeenschap te houden en de grenzen te sluiten.²⁸ Het is echter belangrijk er voortdurend van bewust te zijn dat gemeenschappen niet zonder meer als ‘open’ of ‘gesloten’ kunnen worden geclassificeerd: die grens daartussen is geen harde. Bovendien is er ook verschil tussen gemeenschappen die als gesloten worden geclassificeerd. Die kunnen niet over één kam worden geschoren.²⁹ Om die reden worden in dit rapport dan ook geen beschrijvingen gegeven van uitsluiting per religieuze gemeenschap. Doel is vooral het proces van uitsluiting en de gevolgen daarvan zowel vanuit het perspectief van de uitgeslotene als vanuit verschillende gemeenschappen te beschrijven. Waar het met andere woorden op neerkomt is dat

²⁵ Kuiper 2008.

²⁶ Kuiper 2008.

²⁷ Zie bijvoorbeeld: Landman 1992; Engbersen & Daamen 2018.

²⁸ Van der Gaag 2015.

²⁹ Van Dam e.a. 2018.

door respondenten uit verschillende gemeenschappen te spreken, getracht wordt om een gedegen beeld te schetsen van wat een proces van uitsluiting kan behelzen.

Dan nog een nuance: in dit onderzoek wordt met name aandacht besteed aan de ideeën van leden van religieuze gemeenschappen die een belangrijke rol spelen bij ideeën over hoe er in de wereld gehandeld dient te worden. Daarbij spelen normen en waarden gericht op hoe de wereld eruitziet ook een belangrijke beïnvloedende en verklarende rol, maar die normen vormen an sich niet het hoofdthema van dit onderzoek. Zij komen alleen aan bod daar waar ze invloed hebben op het concrete handelen en bijvoorbeeld uitsluiting in de hand werken of zelfs legitimeren. De organisatie van het sociale leven en de bijbehorende instituties zal eveneens niet onderwerp zijn van uitvoerige beschrijving in deze studie. Daar waar relevant voor het onderwerp – uitsluiting – zal een en ander indien nodig extra worden toegelicht.

Bij de opzet van het sociaalwetenschappelijke deel van dit onderzoek zijn de onderzoekers met name geïnspireerd geraakt door onderzoek waarbij sociale uitsluiting door religieuze gemeenschappen in navolging van de al eerder genoemde Williams als proces is beschreven.³⁰ Die keuze voor nadruk op het proceskarakter van uitsluiting blijkt ook uit de opzet van de rest van dit hoofdstuk, waarin achtereenvolgens wordt ingegaan op gronden en gevolgen van uitsluiting en tot slot op omgang met uitsluiting en de behoefte aan hulp.

2.2 Vormen van en gronden voor uitsluiting

2.2.1 *Vormen van uitsluiting*

Er zijn verschillen tussen religieuze gemeenschappen in de grenzen waarbinnen leden in- of uitgesloten worden vanuit de gemeenschap. Over het algemeen is het een bekend patroon binnen alle sociale groepen met religieuze opvattingen dat er een lijn getrokken wordt tussen leden die er wel of niet bij horen. Door de andersdenkende ‘ketter’ of ‘afvallige’ te noemen, kan het idee worden bevestigd dat de ene interpretatie van de religieuze traditie klopt, en de andere een interpretatiefout is.³¹

Bij vormen van uitsluiting kunnen graduele verschillen worden gevonden. In de literatuur wordt onder meer het begrip ‘shunning’ (mijden) gebruikt. Bij shunning gaat het om een praktijk waarbij (vaak) op gezag van de gemeenschap het contact met een lid verbroken wordt.³² Mensen die het geloof hebben verlaten of die zich in de ogen van de religieuze gemeenschap immoreel hebben gedragen worden dan vermeden. Regels daarvoor en de mate waarin dit gebeurt kunnen per gemeenschap verschillen. In geval van spijt of excuses zou in theorie de uitsluiting ongedaan

³⁰ Onder meer Zamperini e.a. 2020 en Grendele 2022.

³¹ Enstedt, Larsson & Mantsinen 2020.

³² Merkin 2001.

kunnen worden gemaakt. Zo kunnen ‘ge-excommuniceerden’ — dit is een term uit het Latijn die letterlijk ‘uit de gemeenschap’ betekent — uit de Katholieke kerk hun zonden belijden en, na boetedoening, van excommunicatie worden vrijgesproken.³³ Volledige uitsluiting is overigens niet altijd mogelijk. Zo zegt de Joodse wet dat het niet mogelijk is om het Jodendom te verlaten. In vergelijking met andere religies, is de status van de persoon die uitgesloten wordt van de Joodse gemeenschap moeilijk, vanwege het feit dat de definitie van Jood zijn niet gedefinieerd wordt door geloof noch door rituelen. Joods is degene die geboren is uit een Joodse moeder of toegetreten is conform de halaga, de traditioneel Joodse wetgeving. Geloof en praktijk kunnen verlaten worden, maar degene die dat doet blijft Joods.³⁴

2.2.2 Gronden voor uitsluiting

Er zijn verschillenden gronden op basis waarvan leden van een religieuze gemeenschap kunnen worden uitgesloten. In de eerste plaats zijn er religieuze gronden. In dit verband kan gedacht worden aan:

- Leden die (publiekelijk) te kennen hebben gegeven niet meer gelovig te zijn.³⁵ Het geloof verlaten hoeft niet automatisch tot uitsluiting te leiden. In dit verband is een observatie uit de godsdienstsociologie relevant: daarin wordt gesproken over *believing without belonging*. Daarmee wordt verwezen naar individuele geloofsbeleving buiten institutionele kaders.³⁶ Daarnaast is er ook *belonging without believing*.³⁷ Dat wil zeggen dat mensen niet meer geloven, maar wel nog bij de gemeenschap horen. De vraag is onder welke omstandigheden het geloof verlaten ook leidt tot uitsluiting.
- Leden die er andere religieuze interpretaties op nahouden dan in de gemeenschap gangbaar zijn.³⁸
- Het niet naleven van regels binnen de religieuze gemeenschap.³⁹
- Het onderhouden van contacten met leden van buiten de gemeenschap die er andere religieuze opvattingen op na houden.⁴⁰

Daarnaast zijn er gronden om uit te sluiten die weliswaar ook met religieuze opvattingen te maken kunnen hebben, maar waarbij het afkeuren van sociaal gedrag een belangrijke rol speelt.⁴¹ In dit verband kan onder meer gedacht worden aan:

³³ <https://historiek.net/excommunicatie-betekenis-geschiedenis/134191/>.

³⁴ Enstedt, Larsson & Mantsinen 2020.

³⁵ Zie bijvoorbeeld: Jami 2007; Gül 2021; Vliek 2020; Klaver e.a. 2023.

³⁶ Davie 1997; Tromp, Pless & Houtman 2020.

³⁷ McIntosh 2015; Enstedt 2018.

³⁸ Enstedt, Larsson & Mantsinen 2020.

³⁹ Enstedt, Larsson & Mantsinen 2020.

⁴⁰ Enstedt, Larsson & Mantsinen 2020.

⁴¹ Uitsluiting ten gevolge van het afkeuren van sociaal gedrag (bijvoorbeeld een niet geaccepteerde partnerkeuze en/of een seksuele identiteit) speelt een rol bij eengerelateerd geweld, dat ook wel schadelijke (traditionele) praktijken wordt genoemd (Zamperini e.a. 2020; Janssen 2017; Askari e.a. 2019). Onder beide begrippen worden in Nederland de volgende gedragingen geschaard: meisjesbesnijdenis (zie: Kool e.a. 2005; Janssen, Timmer & Janmaat 2020), huwelijksdwang (zie: Cornelissens, Kuppens & Ferwerda 2009; Smits van Waesberghe e.a. 2014; De

- Leden die een relatie aangaan met een partner die geen lid is van de religieuze gemeenschap, of dat wil worden.⁴²
- Leden die een seksuele identiteit uiten die niet door de gemeenschap wordt geaccepteerd.⁴³
- Leden die melding maken of aangifte doen van seksueel grensoverschrijdend gedrag binnen de gemeenschap.⁴⁴

Deelvragen 1, 2 en 3

In paragraaf 2.2 is aandacht besteed aan de eerste, tweede en derde deelvraag. Bij de eerste deelvraag ging het om de vraag of uitsluiting voorkomt in religieuze gemeenschappen. Op basis van het toe nu toe beschrevene kan gesteld worden dat uitsluiting in alle facetten van het maatschappelijk leven voorkomt en derhalve zich ook in religieuze gemeenschappen kan manifesteren. Daarmee is het antwoord op de eerste deelvraag gegeven.

Bij deelvraag twee ging het om vormen van uitsluiting. De literatuur leert dat uitsluiting gradueel is. Daarmee wordt bedoeld dat uitsluiting zich niet per se abrupt voordoet, maar in fases gestalte kan krijgen. In dit verband is verder de bijzondere positie van het Jodendom genoemd: het is onmogelijk om dat geloof te verlaten.

Bij deelvraag drie ging het om gronden voor uitsluiting. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen religieuze en sociale gronden. Bij religieuze gronden kan onder meer gedacht worden aan het aangeven niet meer gelovig te zijn, problemen met religieuze regels in de gemeenschap, alsmede het contact met mensen buiten de gemeenschap met andere religieuze opvattingen. Wat betreft het afkeuren van sociaal gedrag is in de literatuur een en ander gevonden over seksualiteit en relatievorming. Denk aan het aangaan van een relatie met iemand van buiten de gemeenschap, het uiten van een andere dan heteroseksuele identiteit en het aan de kaak stellen van seksueel grensoverschrijdend gedrag binnen de gemeenschap. Opvattingen over relaties en seksualiteit zijn overigens mede beïnvloed door religieuze opvattingen.

Koning & Bartels 2005; Janssen 2018), huwelijkse gevangenschap (zie: Braun 2012; Smits van Waesberghe e.a. 2014; Rutten e.a. 2016; Van der Leun & Leupen 2013; Rutten, Deogratias & Kruiniger 2019), 'verborgen vrouwen', dat wil zeggen vrouwen die door de partner en/of de familie gedwongen in isolement leven (zie: Musa & Diepenbrock i.s.m. Van Eijk 2013; Drost e.a. 2012; Drost, Smits van Waesberghe & Los 2015), achterlating (zie: *Kamerstukken II* 2014/15, 32175, nr. 53; Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken 2005; Smits van Waesberghe e.a. 2014; De Koning & Bartels 2005; Cornelissens, Kuppens & Ferwerda 2009).

⁴² Janssen 2017.

⁴³ Meyer 2003; Derks & Van den Berg 2007; Peters & Vellenga 2007; Huijnk 2014; Van der Meulen 2015; De Keyzer 2008; Klaver e.a. 2023.

⁴⁴ Van den Berg-Seiffert 2015; Commissie Deetman 2011a, 2011b; Van Wijk e.a. 2013.

2.3 Gevolgen van uitsluiting

2.3.1 *Gevolgen voor de uitgeslotene*

Hiervoor is een onderscheid gemaakt tussen religieuze en sociale gronden voor uitsluiting. Datzelfde onderscheid kan gemaakt worden met betrekking tot de gevolgen van uitsluiting. Op religieus gebied kunnen uitgeslotenen onder meer met de volgende consequenties te maken krijgen:

- Angst voor uitsluiting met betrekking tot het leven na de dood.⁴⁵
- Angst voor afwijzing en buitensluiting door God. Mensen kunnen zich niet alleen buitengesloten voelen door medegelovigen, maar ook door God.⁴⁶
- Indien de uitgeslotene wel nog religieus is, wordt hij of zij uitgesloten van deelname aan binnen het geloof belangrijke rituelen.

Uitgeslotenen krijgen echter ook met psychologische, fysieke en sociale gevolgen van uitsluiting te maken:

- Fysieke pijn door buitensluiting.⁴⁷
- Aantasting van welzijn en gezondheid door uitsluiting.⁴⁸
- Indien bij het lid worden van de gemeenschap het tegengaan van onzekerheid een belangrijke rol speelde, dan is het niet ondenkbaar dat met het verlies van het lidmaatschap, onzekerheid alsnog weer toeneemt. Hetzelfde geldt voor zelfwaardering.⁴⁹
- Sociale isolatie door het gemis van familie en vrienden die in de gemeenschap zijn gebleven.⁵⁰
- Financiële gevolgen, bijvoorbeeld ten gevolge van een scheiding, verlies van werk of het ontberen van klandizie uit de gemeenschap.⁵¹
- Opnieuw moeten ontdekken van eigen identiteit en toekomst.⁵² In dit verband kan ook gedacht worden aan de behoefte om ergens bij te horen, grip te hebben op het leven en het gevoel te hebben een zinvol leven te leiden.⁵³

⁴⁵ Robbe 2022.

⁴⁶ Van Beest & Williams 2011. Deze studies werden aanvankelijk alleen onder Nederlandse gelovige studenten uitgevoerd. Een latere herhaling in de Verenigde Staten laat opnieuw zien dat het zelfgerapporteerde welbevinden afneemt wanneer gedacht wordt aan uitsluiting door God. Zie: George e.a. 2020. Zie ook: Colzato e.a. 2010.

⁴⁷ Grendele 2022. Wat die fysieke pijn precies behelst is lastig te concretiseren. Eerder werd in dit hoofdstuk al de nuance aangebracht dat uit onderzoek blijkt dat bij uitsluiting dezelfde gebieden in de hersenen worden geactiveerd als bij fysieke pijn.

⁴⁸ Knight e.a. 2019; May 2018; Scheitle & Adamczyk 2010; Itzhaki, Yablon & Itzhaky 2020; Luther 2023.

⁴⁹ Williams 2001; Hogg 2012.

⁵⁰ Zamperini e.a. 2020; De Keyzer 2008; Damen 2013; Cottee 2015; Luther 2023.

⁵¹ Grendele 2022; De Keyzer 2008; Damen 2013; Luther 2023.

⁵² Zamperini e.a. 2020; De Keyzer 2008; Damen 2013; Cottee 2015.

⁵³ Williams 2001.

Individuele die al dan niet vrijwillig buiten hun religieuze gemeenschap komen te staan, zullen zowel positieve als negatieve herinneringen hebben aan die gemeenschap. Gedrag dat geworteld is binnen morele codes of religieuze lessen, vooral als deze al vanaf jonge leeftijd zijn ingesleten, blijft het leven van een individu beïnvloeden, ook al heeft hij of zij een nieuwe weg ingeslagen. Veel ex-leden van een religieuze gemeenschap worden daarmee nog steeds gekleurd door hun eerdere religieuze identiteit. Zo kunnen bepaalde beslissingen, zoals het eten van varkensvlees of drinken van alcohol, nog steeds tot een ongemakkelijk gevoel leiden, zelfs als ze hun niet-religieuze identiteit hebben omarmd. Sommige culturele gewoonten zijn hardnekkig, zeker als het mensen helpt om moeilijke situaties het hoofd te bieden, zoals bij een nieuwe groep horen of andere vormen van stress ervaren.⁵⁴

2.3.2 *Gevolgen voor de gemeenschap die uitsluit*

De literatuur leert dat een gemeenschap die uitsluit een aantal gevolgen beoogt. Sociale uitsluiting kan gebruikt worden om gemeenschapsleden te controleren die met hun gedrag het collectief bedreigen.⁵⁵ Als uitsluiting gebruikt wordt om de ander te straffen, probeert men het ongewenste of schadelijke gedrag van diegene te veranderen.⁵⁶ Door de morele druk die wordt uitgeoefend op de leden, kan de religieuze gemeenschap overleven en blijven bestaan.⁵⁷ Een ander motief is de zienswijze dat het gemeenschapslid geholpen moet worden om de weg naar God terug te vinden en dat sociale uitsluiting daartoe een middel is. Kenmerkend voor diegene die uitsluit is namelijk dat zij zelf heilig geloven in de manier waarop God de wereld heeft ingedeeld.⁵⁸

Als een gemeenschap uitsluit, kunnen er volgens de literatuur twee mechanismen in werking treden. Door uit te sluiten bevestigt men enerzijds het eigen zingevingskader binnen de gemeenschap. Anderzijds wordt het eigen zingevingskader als noodzakelijk gezien voor anderen. Een groep die uitsluit kan zich gesteund en gelegitimeerd voelen, omdat zij geloven dat zij een ander een dienst bewijzen.⁵⁹

⁵⁴ Enstedt 2018.

⁵⁵ Williams 2009.

⁵⁶ Wirth, Bernstein & Leroy 2015; Wesselmann, Williams & Wirth 2014.

⁵⁷ Van der Gaag 2015.

⁵⁸ Van der Meulen 2015.

⁵⁹ Van der Meulen 2015.

Over het algemeen herkennen mensen die uitsluiten dat sociale uitsluiting schade toe kan brengen aan anderen, en dat men zal twijfelen om anderen die pijn aan te doen.⁶⁰ In een van de weinige onderzoeken naar de effecten van uitsluiting op diegene die uitsluit, vond men dat uitsluiten een verminderd gevoel van saamhorigheid geeft, maar een verhoogd gevoel van controle.⁶¹ Het heeft zelfs een negatief effect op de omstander die getuige is van de sociale uitsluiting.⁶² Opvallend is dat wanneer het uitsluitend bedoeld is om de ander te straffen, dit positieve gevoelens met zich mee kan brengen. Dit maakt duidelijk dat uitsluiters zich gerechtvaardigd kunnen voelen in hun handelen.⁶³ Onderzoek naar het bewust vertonen van ostracisme laat verder zien dat diegenen die uitsluiten eveneens negatieve gevolgen kunnen ervaren. Zo wordt er beargumenteerd dat uitsluitgedrag een voor mensen tegennatuurlijk gedrag is waarvoor 'normaal' gedrag onderdrukt moet worden. Hiervoor zijn cognitieve processen nodig die energie en hersencapaciteit kosten. Op lange termijn zou dit zelfs tot significante beperkingen in het functioneren kunnen leiden.⁶⁴

Deelvragen 4 en 5

In deze paragraaf stonden de vierde en vijfde deelvraag centraal: Wat zijn de gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene én voor degene die uitsluit? Uitgeslotenen kunnen gevolgen ervaren op religieus gebied, bijvoorbeeld met zorgen over het leven na de dood en het niet meer mogen deelnemen aan belangrijke rituelen. Daarnaast kunnen zich negatieve gevolgen manifesteren op het gebied van fysiek en mentaal welbevinden. Sociaal kan isolement optreden door het verlies van contacten. Dit kan ook financiële gevolgen hebben, door bijvoorbeeld verlies van werk en/of netwerk. Daarnaast kan er behoefte ontstaan om een nieuwe gemeenschap te vinden om bij te horen. Over de gevolgen voor de gemeenschap die uitsluit is beduidend minder literatuur te vinden. Door uit te sluiten wordt in ieder geval de waarde van het eigen normenkader benadrukt. Maar daar kan er een hoge prijs voor betaald worden, in de zin dat het uitsluiten de gemeenschap veel energie kost.

⁶⁰ Legate, DeHaan & Ryan 2015.

⁶¹ Nezlek e.a. 2015.

⁶² Wesselmann, Bagg & Williams 2009.

⁶³ Nezlek e.a. 2015.

⁶⁴ Ciarocco, Sommer & Baumeister 2001.

2.4 Omgaan met uitsluiting en hulpbehoeften

2.4.1 *Omgaan met uitsluiting en hulpbehoefte van de uitgeslotene*

Hiervoor zijn verschillende gevolgen van uitsluiting beschreven. In feite dient een uitgeslotene met al die gevolgen om te kunnen gaan en is het niet ondenkbaar dat er ook een hulpbehoefte leeft op al die gebieden. Een manier om met sociale pijn om te gaan en verlies aan identiteit door uitsluiting kan onder meer het zich opnieuw wenden tot religie zijn.⁶⁵ Uitgesloten en kunnen intellectuele uitdagingen ervaren als ze een gemeenschap verlaten die strikt gereguleerd is, waar geen vragen gesteld worden en waar veel regels en routines zijn. In de nieuwe omgeving wordt er van hen verwacht dat ze persoonlijke verantwoordelijkheid nemen, verschillende alternatieven onderzoeken en beoordelen en vervolgens tot een weloverwogen besluit komen.⁶⁶ Uitgesloten en moeten verder onder meer zien om te gaan met gevoelens van vernedering, woede,⁶⁷ angst, depressie en eventuele verslavingsproblematiek,⁶⁸ het opnieuw beleven van het geleden verlies en pijn,⁶⁹ verlies aan eigenwaarde⁷⁰ als ook de behoefte om weer ergens bij te horen.⁷¹ Zich isoleren kan een manier zijn om met die spanningen om te gaan.⁷² Uitgesloten en kunnen juridische uitdagingen ervaren als ze getrouwd zijn en/of gezamenlijk kinderen hebben. In het geval van moeders, zijn er gevallen bekend waarbij vaders, ook al waren ze afwezig in het leven van hun kinderen, er alles aan zullen doen om de voogdij over de kinderen te krijgen. De vader wordt met advies, geld en middelen bijgestaan door de religieuze gemeenschap.⁷³ Ook kunnen zij met financiële gevolgen te maken hebben als bijvoorbeeld toelages worden beëindigd en/of opleiding of ervaring wordt gemist om werk buiten de gemeenschap te vinden.⁷⁴ Bij al deze issues kan behoefte aan hulp leven.

Om om te kunnen gaan met uitsluiting zal de uitgeslotene niet alleen de in de vorige paragraaf beschreven gevolgen van uitsluiting moeten zien te adresseren. Tijdens dit proces zullen er ook vragen rijzen over de gronden van uitsluiting en over hoe het in de toekomst verder moet. Wat dat laatste betreft is het vooral een uitdaging om tot een nieuwe identiteit en een nieuw sociaal netwerk te komen. Ook hierbij kan de behoefte aan hulp spelen.⁷⁵

⁶⁵ In de literatuur over uitsluiting wordt opgemerkt dat het zich wenden tot religie een manier kan zijn om om te gaan met uitsluiting. Zie: Aydin, Fischer & Frey 2010 en Hogg, Adelman & Blagg 2010.

⁶⁶ Berger 2015.

⁶⁷ Chow, Tjedens & Goyan 2007.

⁶⁸ Testoni e.a. 2019.

⁶⁹ Chen e.a. 2008.

⁷⁰ Bastian & Haslam 2010.

⁷¹ Walasek, Juanchich & Sirota 2019.

⁷² Ren, Wesselmann & van Beest 2021.

⁷³ Berger 2015.

⁷⁴ Berger 2015.

⁷⁵ Avance 2013; Best e.a. 2018; Scharp & Beck 2017; Nica 2020.

De manier waarop wordt omgegaan met ervaren stress, dus ook met stress die bij uitsluiting kan ontstaan, kan twee kanten op gaan. Volgens de transactionele theorie van Lazarus en Folkman over stress en coping, beoordelen mensen continue stimuli vanuit de omgeving. Deze beoordeling veroorzaakt emoties, en zodra een stimulus wordt beoordeeld als bedreigend of schadelijk, treden er copingstrategieën in werking om de emoties te beheersen of de stressor aan te pakken. Als deze copingstrategie zijn doel bereikt, roept dat positieve emoties op. Als dat niet zo is, veroorzaakt dat leed. Het individu gaat dan verdere copingopties overwegen om alsnog tot een oplossing te komen. Volgens deze theorie wordt stress gezien als blootstelling aan stimuli die als bedreigend of schadelijk wordt gezien en die boven het vermogen van het individu uitstijgt om hiermee om te gaan. Binnen de transactionele theorie richt een copingstrategie zich ofwel op het direct oplossen van de stressor (*problem-focused coping*), ofwel op het reguleren van de emoties die worden veroorzaakt (*emotion-focused coping*).⁷⁶

Tot zover coping. Het is overigens denkbaar dat de gevolgen en de hulpbehoefte van individuen verschilt als mensen er zelf voor kiezen om een religieuze gemeenschap te verlaten, in tegenstelling tot de situatie waarin ze onvrijwillig worden uitgesloten. Een religieuze uittreding kan, eenvoudig gezegd, omschreven worden als een vrijwillig vertrek uit een religieus geloofssysteem of gemeenschap.⁷⁷ Hoewel er geen duidelijk verschil lijkt te zijn in de gevolgen van het verlies van de religieuze gemeenschap, lijken mensen die vrijwillig zijn vertrokken uitsluiting in hogere mate te hebben voorzien en ook meer geneigd zijn om het te accepteren, in vergelijking met mensen die onvrijwillig zijn uitgesloten. Als zodanig lijkt vertrek uit vrije wil de nadelige gevolgen van sociale uitsluiting enigszins te verzachten.⁷⁸ Wellicht speelt hierbij een rol dat mensen die vrijwillig vertrekken een ander en breder sociaal netwerk hebben.

Hoewel er überhaupt weinig bekend is over specifieke hulpbehoeften van en in religieuze gemeenschappen,⁷⁹ lijkt het niet teveel gezegd dat om tot adequate hulpverlening te komen, het van belang is dat de hulpverlener kennis heeft van de leefwereld van betrokkenen.⁸⁰ Hulpverleners krijgen weinig tot geen opleiding over de gevolgen van religieus trauma.⁸¹ Stel dat iemand bang is voor een plek in de hel, dan helpt het niet als een hulpverlener zegt 'maar de hel bestaat niet'.⁸² Dat betekent niet dat een hulpverlener ook een geschoolde theoloog moet zijn, maar enige kennis van de groep en de religie, alsmede een scherp inzicht in de beperkingen van de eigen kennis, zijn essentieel om tot een vertrouwensband met hulpzoekenden te kunnen komen.⁸³

⁷⁶ Lazarus & Folkman 1984.

⁷⁷ Haire 2022.

⁷⁸ Ramsom, Monk & Heim 2021.

⁷⁹ De Wildt, Steketee & Compagner 2023.

⁸⁰ Testoni e.a. 2019; Klaver e.a. 2023.

⁸¹ Brooks 2020.

⁸² Robbe 2022.

⁸³ Janssen & Sanberg 2013; Freestone 2019.

2.4.2 *Omgaan met uitsluiting en hulpbehoefte van de gemeenschap die uitsluit*

De in de vorige subparagraaf gemaakte opmerkingen over kennis van de leefwereld van leden van religieuze gemeenschappen is ook van toepassing waar het gedegen hulpverlening aan gemeenschappen betreft.

Deelvraag 6

Op de vraag naar hulpbehoeften bij uitgesloten en bij de groep die uitsluit leert de literatuur weinig over eventuele behoeften bij de groep die uitsluit. Met betrekking tot mogelijke hulpbehoeften van de uitgesloten valt op dat die behoeften sterk gerelateerd zijn aan de gevolgen van uitsluiting. Denk onder meer aan hulp bij religieuze vragen en op het gebied van fysiek en emotioneel welbevinden. Ook kan er behoefte zijn aan hulp op financieel en juridisch gebied om met de gevolgen van uitsluiting – bijvoorbeeld verlies van werk of een echtscheiding – om te kunnen gaan. Er kan verder behoefte ontstaan aan hulp bij het vinden van de weg in het nieuwe sociale leven en het plaatsen en verwerken van het proces van uitsluiting.

2.5 Topics en leidraad

Zoals in paragraaf 2.1 van dit hoofdstuk werd aangegeven, vormt een procesmatige invulling van het begrip uitsluiting het uitgangspunt van dit onderzoek.⁸⁴ Dit betekent dat de onderzoekers zich bij de opzet van de interviews hebben laten inspireren door de drie door Williams⁸⁵ onderscheiden fasen. Daar is nog een nieuwe eerste fase aan toegevoegd: er wordt ook gevraagd naar hoe het leven in de gemeenschap was, voordat het uitsluitingsproces op gang kwam. Daarnaast is een vijfde fase toegevoegd: het op zoek gaan naar een nieuwe identiteit. Op die manier kunnen de gevolgen van uitsluiting beter in kaart worden gebracht. De fasen zien er dan als volgt uit:

1. Leven in de gemeenschap voordat het proces van uitsluiting op gang kwam;
2. Bewustwording van uitsluiting;
3. Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting;
4. Besluiten om wel of niet te trachten bij de groep te blijven;
5. Op zoek naar een nieuwe identiteit en/of sociaal netwerk?

Op basis van deze vijf topics worden de interviews gehouden. Het onderstaande Schema I geeft een overzicht van de vragen per topic die worden voorgelegd aan respondenten die uitgesloten zijn. In de laatste kolom wordt aangegeven hoe deze topics en vragen bijdragen aan de beantwoording van de deelvragen in dit onderzoek.

⁸⁴ Williams 2001; Zamperini e.a. 2020; Grendele 2022.

⁸⁵ Williams 2009.

Schema I. Topics, vragen voor respondenten die zijn uitgesloten en relatie met de deelvragen

Topic	Vragen	Dient ter beantwoording van deelvraag
1. Het leven in de gemeenschap voordat het uitsluitingsproces op gang kwam	- Hoe werd de respondent lid van de gemeenschap? - Wat waren de ervaringen in de gemeenschap voordat het uitsluitingsproces op gang kwam?	4. Wat zijn gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene?
2. Bewustwording van uitsluiting	- Wanneer en waardoor merkte de respondent dat hij of zij werd uitgesloten? - Wat waren in de optiek van de respondent de gronden voor uitsluiting? - Hoe ging de uitsluiting in zijn werk? Was er een formele procedure?	1. Komt uitsluiting voor? 2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? 3. Hoe is uitsluiting vormgegeven?
3. Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting	- Welke gevolgen werden/worden ervaren door de respondent en hoe zijn die te onderscheiden (religieus, fysiek, psychisch en/of sociaaleconomisch)? Speelden die gevolgen ook voor een eventuele partner en familie? - Had de respondent na de uitsluiting nog contact met leden van de gemeenschap? Zo ja, was dat geoorloofd en hoe ging dat in z'n werk? - Hoe ging/gaat de respondent om met de verschillende gevolgen? - Heeft de respondent daarbij behoefte aan hulp (gehad)? Zo ja, heeft de respondent die hulp dan ook gevonden?	2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? 4. Wat zijn gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene? 6. Is er behoefte aan hulp?
4. Besluiten om wel of niet te trachten bij de groep te blijven	- Was er behoefte om wel bij de gemeenschap te blijven? - Was het ook mogelijk om bij de gemeenschap te blijven? - Heeft de respondent dat aanvankelijk ook gedaan?	2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? (Definitief of niet?)

5. Op zoek naar een nieuwe identiteit en/of sociaal netwerk?	- Wat verandert er voor de uitgeslotene religieus, fysiek, psychisch en sociaaleconomisch? Hoe beïnvloedt dat de persoonlijke identiteit? Wat zijn de gevolgen voor het sociale netwerk? - Is er behoefte aan hulp? Zo ja, wat voor hulp en weet de respondent die dan ook te vinden?	4. Wat zijn gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene? 6. Is er behoefte aan hulp?
--	--	---

De fasen die gebruikt zijn om het proces van uitsluiting voor de uitgeslotene te duiden, komen ook terug als topic bij de interviews met vertegenwoordigers van de religieuze gemeenschappen. Een wezenlijk verschil is dat daar naar het perspectief en de visie van de betreffende gemeenschappen wordt gevraagd. De meerwaarde van deze benadering is dat daarmee niet alleen inzicht kan worden verkregen in de manier waarop gemeenschappen naar het fenomeen uitsluiting kijken, maar ook naar hun inzichten in de betekenis en consequenties van uitsluiting voor de uitgeslotenen. In Schema II wordt een overzicht gegeven van topics en vragen voor vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen in relatie tot de deelvragen.

Schema II. Topics, vragen voor vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen en relatie met de deelvragen

Topic	Vragen	Dient ter beantwoording van deelvraag
1. Het leven in de gemeenschap voordat het uitsluitingsproces op gang kwam	- Hoe worden mensen lid van de gemeenschap? Is daar een formele procedure/ceremonie voor? - Hoe komt men in aanmerking om bepaalde functies binnen de gemeenschap te vervullen? - Hoe werd de later uitgeslotene lid van de gemeenschap? - Welke rol vervulde de uitgeslotene in de gemeenschap?	4. Wat zijn gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene? 5. Wat zijn de gevolgen van uitsluiting voor de gemeenschap?
2. Bewustwording van uitsluiting	Komt het voor dat leden van de gemeenschap worden	1. Komt uitsluiting voor?

	uitgesloten? Indien het antwoord 'nee' is: hoe komt het dan dat er toch mensen zijn die zich uitgesloten voelen? ▪ Zo ja, wat kunnen gronden voor uitsluiting zijn? ▪ Hoe bepaalt de gemeenschap dat uitsluiting nodig is? Wie neemt dat besluit? Hoe gaat een en ander procedureel in zijn werk? ▪ Zijn er verschillende vormen of gradaties van uitsluiting mogelijk?	2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? 3. Hoe is uitsluiting vormgegeven?
3. Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting	▪ Wat is het doel dat bereikt moet worden met uitsluiting? Waarom is het met andere woorden nodig om mensen uit te sluiten? Gaat het bijvoorbeeld om het bereiken van gedragsverandering bij de uitgeslotene? Of speelt met name het beschermen van de gemeenschap een rol? ▪ Kunnen er ook andere dan bedoelde gevolgen zijn van uitsluiting (religieus, fysiek, psychisch en sociaaleconomisch)? Zowel voor de uitgeslotene, de eventuele partner en familie als voor de gemeenschap? ▪ Zijn er regels hoe leden moeten omgaan met uitgeslotenen? Worden leden hierover geïnformeerd? Wordt erop gelet dat iedereen zich aan die regels houdt hoe om te gaan met de uitgeslotene? Wat gebeurt er als iemand zich niet aan die regels houdt?	4. Wat zijn gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene? 5. Wat zijn de gevolgen van uitsluiting voor de gemeenschap?
4. Besluiten om wel of niet te trachten bij de groep te blijven	▪ Is er een proefperiode, waarbij iemand die uitgesloten dreigt te raken, uitsluiting kan voorkomen?	2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? (Definitief of niet?)

	Is uitsluiting definitief? Is terugkeer in de gemeenschap mogelijk? Zo ja, hoe werkt dat dan?	
5. Op zoek naar een nieuwe identiteit en/of sociaal netwerk?	- Welke invloed heeft uitsluiting van een lid voor de gemeenschap? Heeft dat gevolgen voor de identiteit? - Hoe worden de gevolgen van uitsluiting van een lid voor zijn of haar familie ingeschat? Wat zijn de gevolgen voor het sociale netwerk? Wordt er vanuit de gemeenschap hulp aangeboden aan de betreffende familie? - Heeft de gemeenschap ooit behoefte gehad aan hulp bij het verwerken van het verlies van een lid? Of is dat voorstelbaar? Zo ja, wat was dat dan voor soort hulp en is die hulp dan ook gevonden?	5. Wat zijn de gevolgen van uitsluiting voor de gemeenschap? 6. Is er behoefte aan hulp?

Het uitgangspunt van het interview vormen de vijf fasen en bijbehorende vragen, zoals beschreven in Schema's I en II. De interviews kennen een semigestructureerd karakter. Alle vragen komen aan bod, maar het is mogelijk om te variëren in de volgorde waarin de vragen worden gesteld. Wellicht vindt een respondent het prettiger om te beginnen bij hoe het leven er nu uitziet en niet bij hoe hij of zij bij een gemeenschap betrokken is geraakt en het proces van uitsluiting op gang is gekomen. Daarnaast biedt de semigestructureerde opzet meer ruimte om door te vragen. In Schema's III en IV wordt een leidraad voor de interviews met uitgesloten en vertegenwoordigers van gemeenschappen geschetst.

Schema III. Leidraad voor het interview met uitgesloten respondenten

<i>Introductie</i>
▪ Korte schets van de opzet en het doel van het onderzoek. ▪ Benadrukken vrijwillige karakter medewerking. ▪ Benadrukken van het vertrouwelijke karakter van het interview en de bijbehorende omgang met de gegevens en eventuele opname.
<i>Openingsvragen</i>
▪ Kunt u zichzelf voorstellen? (leeftijd, gender, burgerlijke staat, beroep) ▪ We gaan vandaag met elkaar in gesprek over de wijze waarop u een religieuze gemeenschap heeft (moeten) verlaten. Over welke gemeenschap hebben we het dan?
<i>1. Het leven in de gemeenschap voordat het uitsluitingsproces op gang kwam</i>
▪ Hoe oud was u toen u lid werd van deze gemeenschap? Hoe bent u lid geworden? Hoe lang bent u lid gebleven? ▪ Hoe zag in de begintijd uw leven in de gemeenschap eruit? Wat betekende religie voor u? Had u een specifieke taak in de gemeenschap? Kunt u ons een beschrijving geven van hoe het dagelijkse en sociale leven er toen uitzag? Was uw gezin/familie ook lid van de gemeenschap? Had u ook contacten buiten de gemeenschap? Bijvoorbeeld vrienden, intieme relaties en/of werk? Hoe ging de gemeenschap hiermee om?
<i>2. Bewustwording van uitsluiting</i>
▪ Op welk moment begon u te merken dat er iets veranderde wat betreft uw plek in de gemeenschap? Wat merkte u dan? Was u ook duidelijk om wat voor redenen uw omgeving anders op u reageerde? Betrof dat alleen u of gebeurde dit ook bij anderen? ▪ Hoe verliep het proces van uitsluiting? Was er een formele procedure? Van wie en hoe hoorde u dat u werd uitgesloten? Waren er ook nog anderen die werden uitgesloten?
<i>3. Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting</i>
▪ Wat was het doel dat bereikt moest worden met uitsluiting? Waarom is het met andere woorden nodig dat u werd uitgesloten? ▪ Wat waren voor u de gevolgen van de uitsluiting? (Eerst de respondent zelf laten vertellen en vervolgens doorvragen naar religieuze, fysiek/psychisch en/of sociale en economische gevolgen). Raakten die gevolgen ook – indien aanwezig – uw partner en familie? ▪ Hoe ging u met die gevolgen om? Welke concrete stappen ondernam u? Zocht u ook hulp? Zo ja, bij wie en hoe viel dat? Als u geen hulp zocht, had u wel behoefte aan hulp in deze fase? ▪ Had u na de uitsluiting nog contact met leden van de gemeenschap? Zo ja, was dat geoorloofd en hoe ging dat in z'n werk?
<i>4. Besluiten om wel of niet bij de groep te blijven</i>
▪ Wilde u bij de gemeenschap blijven? Waarom wel of niet? Was het mogelijk om de gemeenschap tijdelijk te verlaten? Was er een mogelijkheid om toch aangesloten te blijven? Was er een proefperiode?

5. <i>Op zoek naar een nieuwe identiteit en/of sociaal netwerk?</i>
Hoe ziet het leven er nu uit? (Eerst de respondent zelf laten vertellen en vervolgens doorvragen naar religieuze, fysiek/psychisch en/of sociale en economische staat en de gevolgen voor de persoonlijke identiteit en/of het sociale netwerk)
<i>Afronding van het interview</i>
- Bedanken voor de tijd en openhartigheid. - Heeft de respondent nog belangrijke vragen gemist? Wil de respondent nog iets aanvullen of toelichten? - Schets van het verdere verloop van het onderzoek: wanneer verschijnt het rapport en wil de respondent een kopie ontvangen? - Uitleggen hoe de respondent de onderzoeker kan bereiken mochten er na afloop toch nog vragen leven.

Schema IV. Leidraad voor het interview met vertegenwoordigers van gemeenschappen

<i>Introductie</i>
- Korte schets van de opzet en het doel van het onderzoek. - Benadrukken vrijwillige karakter medewerking. - Benadrukken van het vertrouwelijke karakter van het interview en de bijbehorende omgang met de gegevens en eventuele opname.
<i>Openingsvragen</i>
- Kunt u zichzelf voorstellen? (leeftijd, gender, burgerlijke staat, beroep) - We gaan vandaag met elkaar in gesprek over uitsluiting van leden van religieuze gemeenschappen. Over welke gemeenschap hebben we het dan?
1. <i>Het leven in de gemeenschap voordat het uitsluitingsproces op gang kwam</i>
- Hoe worden mensen lid van de gemeenschap? Is daar een formele procedure/ceremonie voor? - Hoe komt men in aanmerking om bepaalde functies binnen de gemeenschap te vervullen?
2. <i>Bewustwording van uitsluiting</i>
- Komt het voor dat leden van de gemeenschap worden uitgesloten? Indien het antwoord 'nee' is: hoe komt het dan dat er toch mensen zijn die zich uitgesloten voelen? - Zo ja, wat kunnen gronden voor uitsluiting zijn? - Hoe bepaalt de gemeenschap dat uitsluiting nodig is? Wie neemt dat besluit? Hoe gaat een en ander procedureel in zijn werk? - Zijn er verschillende vormen of gradaties van uitsluiting mogelijk? Is het aan andere leden van de gemeenschap toegestaan om buiten de activiteiten van de gemeenschap contact te hebben met de uitgeslotene?
3. <i>Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting</i>
Wat is het doel dat bereikt moet worden met uitsluiting? Waarom is het met andere woorden nodig om mensen uit te sluiten? Gaat het bijvoorbeeld om het bereiken van gedragsverandering bij de uitgeslotene? Of speelt met name het beschermen van de gemeenschap een rol?

▪ Kunnen er ook andere dan bedoelde gevolgen zijn van uitsluiting (Eerst de respondent laten vertellen, dan doorvragen naar gevolgen op religieus, fysiek, psychisch en sociaal - economisch gebied)? Zowel voor de uitgeslotene als voor de gemeenschap? ▪ Krijgen leden van de gemeenschap instructies hoe zij met een uitgeslotene om moeten gaan? Wordt hier toezicht op uitgeoefend en zijn er gevolgen als iemand zich niet aan de instructies houdt?
4. <i>Besluiten om wel of niet bij de groep te laten blijven</i>
▪ Is er een proefperiode, waarbij iemand die uitgesloten dreigt te raken, uitsluiting kan voorkomen? ▪ Is uitsluiting definitief? Is terugkeer in de gemeenschap mogelijk?
5. <i>Op zoek naar een nieuwe identiteit en/of sociaal netwerk?</i>
▪ Welke invloed heeft uitsluiting van een lid voor de gemeenschap? Hoe worden de gevolgen voor de persoonlijke identiteit ingeschat? ▪ Hoe worden de gevolgen van uitsluiting van een lid voor zijn of haar familie ingeschat en voor de rest van het sociale netwerk? ▪ Wordt er vanuit de gemeenschap hulp aangeboden aan de betreffende familie? ▪ Heeft de gemeenschap behoefte gehad aan hulp bij het verwerken van het verlies van een lid? Of is dat voorstelbaar? Zo ja, wat was dat dan voor soort hulp en is die hulp dan ook gevonden? ▪ Wordt aan een uitgesloten lid nog een vorm van hulp of nazorg geboden bij zijn of haar vertrek?
<i>Afronding van het interview</i>
▪ Bedanken voor de tijd en openhartigheid. ▪ Heeft de respondent nog belangrijke vragen gemist? Wil de respondent nog iets aanvullen of toelichten? ▪ Schets van het verdere verloop van het onderzoek: wanneer verschijnt het rapport en wil de respondent een kopie ontvangen? ▪ Uitleggen hoe de respondent de onderzoeker kan bereiken mochten er na afloop toch nog vragen leven.

2.6 Uitgeslotenen aan het woord

2.6.1 *Lidmaatschap van de gemeenschap*

De respondenten geven vooral aan dat de familie al lid was van de gemeenschap toen zij geboren werden. Zij groeiden derhalve automatisch met het specifieke geloof op. Een enkeling werd als kind lid, toen de ouders ook lid werden.

Doorgaans geven de respondenten aan dat voordat er uitsluiting tot stand kwam, of zij zich daarvan bewust begonnen te worden, zij een redelijk actief leven leidden in de betreffende gemeenschap. Periodiek werden bijeenkomsten bezocht en een aantal van hen vervulde ook taken binnen de gemeenschap.

2.6.2 *Bewustwording van uitsluiting*

Bewustwording van uitsluiting begint met het gevoel dat er iets niet goed zit, dat er als het ware licht tussen de kieren doorkomt in die zin dat er een incongruentie wordt gevoeld tussen persoonlijke ideeën en eigen gedrag en de normen van de gemeenschap. Dat gevoel kan op twee manieren tot stand komen: in de eerste plaats geven respondenten aan dat zij zich in de loop der tijd vragen zijn gaan stellen en die ook geuit hebben. Die vragen gingen onder meer over de volgende zaken:

- Als inconsequent ervaren aspecten van een geloofsleer.
- Geen hulp ontvangen bij problemen thuis — denk aan armoede of verschillende vormen van geweld —, sterker nog, een aantal respondenten heeft eerder het gevoel dat er wordt weggekeken, dat diegene die om hulp vraagt aan de religieuze gemeenschap in de kou wordt gezet. De respondenten die het hier over hadden, geven verder aan dat zij dit haaks vinden staan op de leer van de religieuze gemeenschap.

In de tweede plaats werden respondenten zich ook bewust van uitsluiting omdat vanuit de gemeenschap bepaald gedrag van de respondent of van zijn of haar naasten negatief werd beoordeeld:

- Verhoudingen verslechterden bijvoorbeeld naar aanleiding van een niet-geaccepteerde echtscheiding en/of een niet geaccepteerde partnerkeuze.

Al met al kwamen geen andere redenen voor uitsluiting naar boven die hiervoor in het literatuuronderzoek zijn benoemd.

2.6.3 *Omgaan met de gepercipieerde gevolgen van uitsluiting*

Net als in de eerder beschreven literatuur wordt er van verschillende gevolgen van (beginnende) uitsluiting door de respondenten gewag gemaakt, die als verlies worden ervaren:

- Wie zich niet conformeert, kan tijdens het uitsluitingsproces druk ervaren vanuit de gemeenschap om zich alsnog te schikken. Die druk hoeft overigens niet per se door religieuze vertegenwoordigers te worden uitgeoefend. Die sociale druk kan ook uitgeoefend worden door bijvoorbeeld familieleden en andere gemeenschapsleden die religieuze motieven aanvoeren om dissidente familieleden tot de orde te roepen. Er zijn onder meer voorbeelden genoemd van (ex-)partners en ouders die respondenten tot de orde riepen.
- Respondenten geven aan dat die druk onder andere kan bestaan uit roddel, het niet meer begroet worden, niet meer gefeliciteerd worden met een feestdag terwijl dat voorheen wel gebruikelijk was, of het verstoken blijven van deelname aan belangrijke rituelen. Ook wordt het verbreken van contact met leden van de gemeenschap genoemd, onder wie ook familieleden.

- Respondenten kunnen voorts te kampen krijgen met economische gevolgen, als ze bijvoorbeeld snel op zoek moeten naar nieuwe huisvesting. Als ander voorbeeld is door een respondent genoemd dat door opgelopen trauma mede gerelateerd aan het uitsluitingsproces de persoon in kwestie arbeidsongeschikt is geworden.

Het geconfronteerd worden met deze gevolgen leidt ertoe dat respondenten zich de volgende vragen gaan stellen: wat wil ik? Hoe en waar zie ik mijn leven en verdere toekomst? Daarnaast maken de respondenten gewag van gevoelens van eenzaamheid, verdriet en ook boosheid. De interviews hebben wat betreft bewustwording geen nieuwe elementen toegevoegd aan de bevindingen uit de literatuur.

2.6.4 *De keuze om al dan niet bij de gemeenschap te blijven*

Bij het maken van de keuze om wel of niet in de gemeenschap te blijven, spelen bij de respondenten verschillende afwegingen een rol:

- Is het überhaupt nog mogelijk om bij de gemeenschap te blijven? Staat de deur nog open? Een aantal respondenten gaf aan dat hen te kennen was gegeven dat zij er niet meer bij hoorden, dat ze uitgesloten werden. Voor hen had het geen zin om zich op dat moment af te vragen of ze eigenlijk wel wilden blijven. Er werd overigens wel rekening mee gehouden dat er na verloop van tijd wellicht wel een opening zou zijn om terug te keren. Respondenten gingen er dan wel vanuit dat ze berouw zouden moeten tonen en zich schikken in een bepaalde levensstijl.
- Sommige respondenten geven echter ook aan dat ze zich de volgende vraag hebben gesteld: 'wil ik hier nog wel bij horen? Is het me dat nog waard?'. Wie die vraag negatief beantwoordt, lijkt er soms ook behoefte aan te hebben om niet meer van uitsluiting te spreken, maar met klem aan te geven dat het uiteindelijk toch een eigen keuze was om weg te gaan.

In feite wordt er bij dat tweede punt — beantwoording van de vraag of men überhaupt zelf nog wel wil blijven — een mentale en sociale kosten-batenanalyse door de respondenten gemaakt, waarbij aan de ene kant een beoordeling wordt gemaakt van de persoonlijke waarde van de leer, de sociale relaties en positieve en negatieve ervaringen in de gemeenschap en aan de andere kant getracht wordt zich een voorstelling te maken van het leven buiten de gemeenschap. Voor mensen voor wie tot dan toe het dagelijkse en sociale leven sterk beïnvloed was door de verbondenheid aan de religieuze gemeenschap, is dat laatste overigens buitengewoon lastig. Want die buitenwereld is relatief onbekend. Daarnaast bleek uit de interviews dat, terwijl men nog in de religieuze gemeenschap verkeerde, negatief gesproken werd over de buitenwereld. Dat kan verkenning van die onbekende buitenwereld extra moeilijk maken.

Verder werd er, net als in de literatuur, aangegeven dat uitsluiting weliswaar abrupt kan plaatsvinden – vanaf een specifiek moment in de tijd hoort iemand er niet meer bij – maar respondenten geven ook aan dat dit proces gradueel plaats kan vinden. Als er bijvoorbeeld twijfels over de leer of over het reilen en zeilen van de gemeenschap leven, dan is het bijvoorbeeld een optie om eens wat minder actief te zijn in de gemeenschap en zichzelf een beetje terug te trekken. Fysiek is iemand er als het ware nog, maar mentaal is hij of zij met andere zaken bezig, zoals kritische vragen en twijfels over de leer en de gemeenschap. Die ‘waakvlamstand’ kan helpen om als het ware tijd te kopen om een en ander zelf op een rij te kunnen zetten alvorens te besluiten om gradueel helemaal uit beeld te verdwijnen, radicaal te kappen of toch in de gemeenschap te blijven.

2.6.5 *Gevolgen voor identiteit en netwerk*

De respondenten geven aan met verschillende gevolgen voor hun identiteit en netwerk te maken te hebben gehad nadat zij geen lid meer waren van de gemeenschap:

- Als het leven daarvoor in de gemeenschap als beklemmend is ervaren, dan kan een leven daarbuiten als buitengewoon vrij worden beleefd. Sommigen genieten er intens van om zelf over zaken te kunnen beslissen of alleen dingen te kunnen doen. In reactie op die eerder ervaren beklemmendheid kan de omgang met mensen die er een andere levensstijl op nahouden, dan ook als inspirerend worden ervaren.
- Respondenten geven echter ook aan het verkennen van die onbekende buitenwereld als spannend te ervaren en ook momenten van angst en onzekerheid te beleven. Je begint immers helemaal opnieuw. Zoals hiervoor al werd aangegeven: terwijl men nog in de religieuze gemeenschap verkeerde, is ook lang niet altijd positief bericht over het leven en de wereld buiten die groep. Kortom: waaraan begin je als je een leven buiten de vertrouwde gemeenschap op moet bouwen en hoe moet je dan beginnen? Hoe leer je nieuwe mensen kennen en hoe leer je hen vertrouwen? Hoe vind je een baan? En hoe ga je om met het verlies van contacten met familie en vrienden? Ook de religie kan gemist worden. Dat hoeft niet per se de religie te zijn van de gemeenschap waar men niet meer bij hoort, er kan sowieso een grote spirituele en religieuze behoefte zijn. Het kwam overigens voor dat een respondent met geen enkele religie iets meer te maken wilde hebben. Er waren ook respondenten bij die inmiddels weer deel uitmaken van een andere religieuze gemeenschap.
- Een aantal respondenten gaf verder aan het prettig te vinden om te verkeren met mensen die dezelfde ervaringen achter de rug hebben. Dat lotgenotencontact geeft een gevoel van herkenbaarheid, niet alles hoeft uitgelegd te worden. Sommige respondenten hebben met lotgenoten de handen ineen geslagen en zijn zich op activistische wijze in gaan zetten voor mensen die eveneens zijn uitgesloten.

- Verder is genoemd dat men wellicht niet meer door wil met een specifieke gemeenschap en dat dat voor nu in orde is. Maar in de toekomst — als er bijvoorbeeld een huwelijk wordt gesloten of kinderen komen — kan er toch wel een andere behoefte leven om deel te kunnen nemen aan het leven in de religieuze gemeenschap en zo bij huwelijk, geboorten en andere belangrijke momenten in de levensloop bijbehorende rituelen te kunnen ondergaan. Als dat niet zou kunnen, zou dat als een groot gemis worden ervaren.

De hiervoor beschreven bevindingen sluiten aan bij wat eerder in de literatuur is gevonden. In feite heeft geen enkele respondent de banden met het verleden volledig doorgesneden. De vraag is ook of dat helemaal kan. Hoewel een aantal weliswaar geen fysiek onderdeel meer uitmaakt van de betreffende religieuze gemeenschappen, zijn er toch nog haakjes zoals hiervoor beschreven, waardoor de gebeurtenissen uit het verleden nog steeds invloed hebben op de manier waarop de respondenten vandaag de dag gestalte geven aan hun leven.

De respondenten is ook gevraagd of er behoefte is aan hulp. Die hulpbehoefte doet zich in de verschillende fasen van het uitsluitingsproces voor. In het begin hebben mensen vooral een klankbord nodig om hun gedachten te kunnen ordenen, om hun diepe twijfels en vragen te kunnen uiten. Het is een pijnlijk proces om zaken in twijfel te trekken, waar tot dan toe rotsvast in is geloofd, en om hechte banden met familie en vrienden los te laten. Naarmate men verder komt in het uitsluitingsproces is er ook behoefte aan concrete hulp, bijvoorbeeld op materieel vlak bij het vinden van huisvesting. Aangezien er vaak ook religieuze vragen leven, is het belangrijk dat een hulpverlener hier op zijn minst respect voor en bij voorkeur kennis van heeft. Daar wordt door de respondenten waarde aan gehecht, maar dergelijke hulp is schaars. Er is echter gemeld dat ook wanneer een hulpverlener specifieke kennis over een bepaalde religie ontbeert, maar wel ontvankelijk is voor het relaas van de uitgeslotene en zich daarin lerend en respectvol opstelt, een goede band tussen cliënt en hulpverlener mogelijk is. Ook op dit vlak zijn geen aanmerkelijke verschillen met de literatuur gevonden.

2.7 Vertegenwoordigers van gemeenschappen aan het woord

2.7.1 Lidmaatschap van de gemeenschap

De respondenten die gemeenschappen vertegenwoordigen geven aan dat lidmaatschap op verschillende wijzen verworven kan worden. Vanaf de geboorte kunnen individuen al vertrouwd raken en opgenomen worden in een specifieke religieuze gemeenschap omdat hun familie daar al lid van is. Het behoort ook tot de mogelijkheden dat mensen later in het leven zelf bewust kiezen voor aansluiting bij een bepaalde religieuze gemeenschap.

2.7.2 Visie op uitsluiting

Vanaf hier wordt de opbouw van de paragraaf die gebaseerd was op het theoretische model en die wel gevolgd is bij de bespreking van de resultaten uit de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad losgelaten (paragraaf 2.6). Reden daarvoor is dat de verschillende respondenten die gemeenschappen vertegenwoordigen telkens aangaven dat vandaag de dag uitsluiting eigenlijk in hun kringen niet speelt. Er worden verschillende redenen gegeven waarom uitsluiting volgens de respondenten niet plaatsvindt:

- Het is niet nodig omdat in het leven na de dood of in een volgend leven mensen alsnog ter verantwoording worden geroepen en/of bestraft worden voor ongepast gedrag.
- Je zou als gelovige juist je best moeten doen om mensen niet te laten vallen als zij er andere religieuze opvattingen en/of een levensstijl er op na zouden houden.
- Gedragsnormen veranderen, een religie moet met de tijd meebewegen. Dat betekent niet dat alles goed gevonden moet worden. Een religie staat immers voor bepaalde principes en een normatief kader, maar dat neemt niet weg dat een bepaalde mate van tolerantie wel nodig en/of wenselijk is.
- Mensen met afwijkende opvattingen en gedragingen trekken zich zelf terug. Zij hoeven niet uitgesloten te worden, omdat ze zelf weten dat opvattingen en gedragingen niet stroken met die van de religie. Daarbij spelen gemeenschapsleden – bijvoorbeeld familie en vrienden – een rol, door te wijzen op die incongruenties. Dat betekent concreet dat vanuit een religie formeel niet tot uitsluiting hoeft te worden overgegaan.
- Mensen kan wel het lidmaatschap van een (plaatselijke) gemeenschap worden opgezegd, bijvoorbeeld indien sprake is van het niet betalen van lidmaatschapsgelden. Dit betreft dan echter een bestuurlijke maatregel en geen religieuze. Na voldoening van de schuld is men weer welkom.

Wanneer in de gesprekken werd aangegeven dat tegenwoordig uitsluiting niet speelt is vervolgens doorgevraagd. Waar en wanneer speelde het dan wel? Op die vraag komen verschillende antwoorden:

- In het verleden speelde dit in eigen kring, maar die praktijken zijn al lang niet meer actueel. Voorbeelden die gegeven worden, zijn vaak van decennia geleden. Soms is een bepaalde maatregel van uitsluiting nog wel opgenomen in de (vaak eeuwenoude) regelgeving van de religieuze gemeenschap, maar wordt deze al sinds lang niet meer toegepast.
- Men is ervan overtuigd dat het in eigen kring niet speelt, maar men weet wel dat het bij andere religies speelt.
- Er wordt aangegeven dat het in de eigen directe kring niet speelt, maar dat er wel voorbeelden bekend zijn uit de eigen religieuze stroming waarin er op andere plekken of stromingen binnen de eigen religie anders met de

handhaving van normen wordt omgegaan. Binnen een religie kan dus op verschillende manieren omgegaan worden met opvattingen en gedrag dat als afwijkend wordt ervaren, ook internationaal. Dit punt is met name door respondenten naar voren gebracht uit grote religieuze stromingen. Daarbij wordt eveneens aangegeven dat lidmaatschap van een grote stroming ook kansen vergroot om elders binnen die stroming aan te kunnen sluiten, als er problemen zijn gerezen binnen een specifieke groep. Dat verkleint de kans op uitsluiting.

Deze antwoorden roepen de vraag op of het bestaan van uitsluiting door religieuze gemeenschappen volledig ontkend kan worden: men kent immers voorbeelden uit andere tijdvakken en uit andere stromingen. Bovendien is aangegeven dat mensen ook zichzelf kunnen terugtrekken als incongruentie tussen opvattingen wordt ervaren. Om die reden is in de interviews doorgevraagd en de volgende vraag gesteld: kunnen mensen zich buitengesloten voelen, zonder dat ze formeel zijn buitengesloten? Daarop is het volgende antwoord gegeven: veel religies hebben de afgelopen jaren te maken gehad met aandacht in media en politiek met betrekking tot misstanden zoals misbruik van kinderen. Eén respondent kan zich voorstellen dat dat gevoelens van teleurstelling oproept en ook het gevoel niet meer bij een bepaalde religieuze stroming te willen horen. In die gevoelens van deceptie zou tevens een element van zich buitengesloten voelen zitten. Ook werden voorbeelden genoemd van relationele problemen tussen leden van een gemeenschap, waarbij één betrokkene vond dat partij werd gekozen voor de andere betrokkene, waardoor de eerste zich buitengesloten voelde. Waar mogelijk wordt in dergelijke gevallen bemiddeld.

2.8 Tussenconclusie

In deze tussenconclusie worden de literatuur en de interviews gewogen om de deelvragen bij dit hoofdstuk te beantwoorden.

Op basis van het bureauonderzoek is gebleken dat sociale uitsluiting een veel voorkomend maatschappelijk verschijnsel is. Het manifesteert zich in allerlei facetten van het maatschappelijke leven en kan dan ook optreden bij religieuze gemeenschappen. De interviews met respondenten die aangeven met uitsluiting te maken hebben gehad bevestigen dit beeld. De interviews met vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen bieden een andere uitkomst. Uitsluiting speelt momenteel niet, maar nader doorvragen levert een aantal nuanceringen op: het kan wellicht in het verleden hebben gespeeld of bij een andere religieuze gemeenschap. Ook zijn er voorbeelden gegeven van mensen die zelf weggaan wanneer een incongruentie optreedt tussen opvattingen van een individueel lid en die van de gemeenschap. Samenvattend kan gesteld worden dat de eerste deelvraag naar het voorkomen van uitsluiting in religieuze gemeenschappen daarmee bevestigend kan worden beantwoord.

Bij deelvraag twee ging het om vormen van uitsluiting. Zowel de literatuur als de interviews met respondenten die uitsluiting hebben ervaren, laten zien dat uitsluiting gradueel kan zijn. Daarmee wordt bedoeld dat uitsluiting zich niet altijd abrupt voordoet, maar ook in fases gestalte kan krijgen.

Bij deelvraag 3 stonden gronden voor uitsluiting centraal. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen religieuze en sociale gronden. Bij religieuze gronden voor uitsluiting kan onder meer gedacht worden aan het uitspreken niet meer gelovig te zijn, problemen met religieuze regels in de gemeenschap, alsmede (ongeoorloofd) contact met mensen buiten de gemeenschap met andere religieuze opvattingen. Wat betreft het afkeuren van sociaal gedrag is in de literatuur aandacht besteed aan seksualiteit en relatievorming. Denk aan het aangaan van een relatie met iemand van buiten de gemeenschap, het uiten van een andere dan heteroseksuele identiteit en het aan de kaak stellen van seksueel grensoverschrijdend gedrag binnen de gemeenschap. Opvattingen over relaties en seksualiteit zijn overigens mede beïnvloed door religieuze opvattingen. In de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad, werden geen andere gronden voor uitsluiting gevonden, dan die al door het bureauonderzoek aan het licht waren gebracht.

Bij de vierde en vijfde deelvraag ging het om de gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene én voor degene die uitsluit. Uitgesloten kunnen gevolgen ervaren op religieus vlak, bijvoorbeeld met zorgen over het leven na de dood en het niet meer mogen deelnemen aan belangrijke rituelen. Tijdens het uitsluitingsproces vragen uitgesloten zich af of ze al dan niet bij de gemeenschap willen blijven. Daarnaast kunnen zich gevolgen manifesteren op het gebied van fysiek en mentaal welbevinden. Sociaal kan isolement optreden door het verlies van contacten. Dit kan ook financiële gevolgen hebben, door bijvoorbeeld verlies van werk en/of netwerk. Daarnaast kan er behoefte ontstaan om een nieuwe gemeenschap te vinden om bij te horen. In de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad werden geen andere gevolgen genoemd dan die al uit het bureauonderzoek naar voren waren gekomen. In de gevolgen van uitsluiting kunnen ook gradaties worden aangebracht: sommige respondenten hadden ten tijde van het interview het leven weer goed op de rit, terwijl anderen zich volledig ontwricht voelden en op verschillende maatschappelijke terreinen – uiteenlopend van werk en financiële situatie tot en met het sociale netwerk – met serieuze problemen kampten.

Over de gevolgen voor de gemeenschap die uitsluit is aanmerkelijk minder literatuur te vinden. Door uit te sluiten wordt in ieder geval de waarde van het eigen normenkader benadrukt. Maar daar kan een prijs voor betaald worden, in de zin dat het uitsluiten de gemeenschap veel energie kan kosten. Uit de gesprekken met vertegenwoordigers van gemeenschappen is op dit gebied geen aanvullende informatie naar voren gekomen, aangezien werd aangegeven dat uitsluiting (momenteel) niet in eigen kring speelt.

Tot slot is in de literatuur en in de interviews gezocht naar antwoord op de vraag of er specifieke hulpbehoeften bestaan, kortom de zesde deelvraag. In de literatuur is relatief weinig aandacht besteed aan dit thema. Wat er gevonden werd laat zien dat mogelijke hulpbehoeften van de uitgesloten sterk gerelateerd zijn aan de gevolgen van uitsluiting. Denk onder meer aan hulp bij religieuze vragen en op het gebied van fysiek en emotioneel welbevinden. Ook kan er behoefte zijn aan hulp op financieel en juridisch gebied om met de gevolgen van uitsluiting – bijvoorbeeld verlies van werk of een echtscheiding – om te kunnen gaan. Er kan verder behoefte ontstaan aan hulp bij het vinden van de weg in het nieuwe sociale leven en het verwerken van het proces van uitsluiting. De interviews met de respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad bevestigen dit beeld. Daarnaast bleek uit de interviews dat ook aan het begin van het uitsluitingsproces behoefte kan zijn aan hulp. Sommige mensen hebben dan een klankbord nodig om hun eigen gedachten te kunnen ordenen en om hun twijfels en vragen te kunnen uiten. Hulpverlening met kennis van religie en uitsluiting is schaars.

Hoofdstuk 3 – Het juridische perspectief

Deelvraag

Wat is het huidige juridische perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen?

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de juridische aspecten van het uitsluiten van ex-leden door religieuze gemeenschappen uiteengezet. Paragraaf 3.2 begint met algemene beschouwingen in het licht waarvan dit onderzoek moet worden begrepen. Eerst komt de scheiding van kerk en staat aan bod en het uitgangspunt dat de staat neutraliteit dient te betrachten ten aanzien van religieuze gemeenschappen en vervolgens wordt ingegaan op de pluraliteit aan religieuze en levensbeschouwelijke opvattingen die de hedendaagse samenleving kenmerkt. In de daarop volgende paragrafen worden achtereenvolgens het grondrechtelijke, strafrechtelijke, civielrechtelijke en bestuursrechtelijke perspectief behandeld (resp. 3.3; 3.4; 3.5 en 3.6). De afzonderlijke rechtsgebieden worden afgesloten met een tussenconclusie.

Het juridisch overzicht is voornamelijk descriptief van aard: het hoofdstuk biedt een uiteenzetting van de toepasselijke wetgeving en de relevante rechterlijke uitspraken. Hierbij wordt telkens nationale en Europese wetgeving en nationale jurisprudentie en die van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) besproken. Gezien de doelstelling van het onderhavige onderzoek, wordt de analyse beperkt tot die rechten en (niet-juridische) maatregelen, die raken aan het vraagstuk van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen.

Dat betekent voor het grondrechtelijk onderzoek dat dit zich voornamelijk concentreert op de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van vereniging, het recht op de eerbiediging van het privé-, familie- en gezinsleven en het recht op vrijheid van meningsuiting.

In het strafrechtelijke deel worden mogelijk relevante delictsomschrijvingen onderzocht.

In de paragraaf over civielrecht staat de onrechtmatige daad centraal en wordt toegelicht dat in de externe verhouding van het lid tot de geloofsgemeenschap – waarbij het lid als natuurlijk persoon/burger tegenover de geloofsgemeenschap staat – er schadevergoeding verschuldigd kan zijn op grond van een onrechtmatige daad.

In het bestuursrechtelijke perspectief wordt inzicht geboden in de mogelijke subsidieverlening door de overheid aan religieuze organisaties.

Het is van belang op te merken dat de termen religieuze gemeenschap en geloofsgemeenschap in dit hoofdstuk, net zoals in de rest van het onderzoek, als alternatieven worden gebruikt. Voor het doorgronden van de wetssystematiek inzake de organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen wordt in een aantal paragrafen het relevante onderscheid tussen kerkgenootschap, vereniging en stichting gebezigd.⁸⁶

3.2 Algemene beschouwingen

Voordat het grondrechtelijke perspectief wordt besproken is het van belang eerst enkele algemene beschouwingen te maken over het beginsel van scheiding van kerk en staat, de neutraliteit van de overheid en pluralisme in een democratische samenleving.

De scheiding van kerk en staat is niet expliciet in de Grondwet of enige andere wet vastgelegd, maar vloeit voort uit het samenstel van rechten in de Grondwet. Het gelijkheidsbeginsel (artikel 1 Grondwet) en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging zijn hierbij van belang. De scheiding van kerk en staat is een institutioneel beginsel dat onder meer het wederzijds in acht nemen van elkaars autonomie vereist. Dit houdt enerzijds in dat de staat de (kerk)genootschappelijke, oftewel religieuze, organisatievrijheid respecteert en anderzijds dat religieuze genootschappen geen formele rol hebben in publieke besluitvorming.⁸⁷ De ‘kerkelijke autonomie’ heeft nadere invulling gekregen in artikel 2:2 BW. Het autonome bestaan van religieuze gemeenschappen is onontbeerlijk voor het pluralisme in een democratische samenleving en vormt een kernelement van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.⁸⁸

In Nederland bestaat geen strakke scheiding van kerk en staat en geen constitutioneel principe van ‘laïcité’ of secularisme zoals Frankrijk dat kent.⁸⁹ Niettemin is het beginsel van de ‘neutraliteit van de overheid’ ten aanzien van religieuze gemeenschappen een belangrijk uitgangspunt van het Nederlandse staatsbestel: het wordt nagestreefd door verschillende religies en levensbeschouwingen op gelijke wijze te behandelen.⁹⁰ Dit impliceert dat discriminatie op basis van religie en levensbeschouwing niet is toegestaan en dat gelijke behandeling moet plaatsvinden, ongeacht religie of levensbeschouwing.

⁸⁶ Van der Ploeg 2019, p. 117, voetnoot 1.

⁸⁷ Vgl. Samkalden 2004, p. 581-595.

⁸⁸ EHRM 26 oktober 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1026JUD003098596 (*Hasan en Tchaouch/Bulgarije*), par. 62.

⁸⁹ *Kamerstukken II* 2003/04, 29614, nr. 2, p. 7-8; Pel 2018, p. 119; *Kamerstukken II* 2003/04, 29614, nr. 2, p. 8.

⁹⁰ Van Bijsterveld 1988, p. 32.

Als maatstaf voor het overheidshandelen ten aanzien van religies hanteert het EHRM de termen ‘neutral and impartial organiser of religions’ of ‘neutral organiser of religions’.⁹¹ De staat dient het recht op autonomie van religieuze gemeenschappen te eerbiedigen; hetgeen volgens het EHRM ‘the corollary of the State’s duty of neutrality and impartiality’ is.⁹² In dat verband stelt het EHRM dat ‘het door het verdrag gewaarborgde recht op vrijheid van godsdienst elke discretionaire bevoegdheid van de lidstaat uit[sluit] om te bepalen of religieuze overtuigingen of de middelen om die overtuigingen tot uitdrukking te brengen legitiem zijn’.⁹³ De Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion vult deze overweging aan: ‘(...) religieuze en filosofische overtuigingen [betreffen] de houding van individuen ten opzichte van religie, een gebied waarop zelfs subjectieve waarnemingen belangrijk kunnen zijn, aangezien religies een zeer breed dogmatisch en moreel geheel vormen dat antwoorden heeft of kan hebben op elke vraag van filosofische, kosmologische of morele aard’.⁹⁴ Hoewel de staten ter zake een ruime appreciatiemarge hebben (zie ook par 3.3.2), moeten zij rekening houden met onder meer de noties van ‘pluralisme’, ‘democratie’ en ‘tolerantie’.⁹⁵

- De scheiding van kerk en staat is niet expliciet in de Grondwet of enige andere wet vastgelegd, maar vloeit voort uit een samenstel van het gelijkheidsbeginsel (artikel 1 Grondwet) en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (artikel 6 Grondwet).
- De scheiding van kerk en staat is een institutioneel beginsel dat onder meer het wederzijds in acht nemen van autonomie vereist.
- Het autonome bestaan van religieuze gemeenschappen is onontbeerlijk voor het pluralisme in een democratische samenleving en vormt een kernelement van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.
- De staat dient het recht op autonomie van religieuze gemeenschappen te eerbiedigen.
- Als maatstaf voor het overheidshandelen ten aanzien van religies hanteert het EHRM de termen ‘neutral and impartial organiser of religions’.

⁹¹ EHRM 13 december 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:1213JUD004570199 (*Église métropolitaine de Bessarabie en andere/Moldavië*), par. 116; EHRM 31 juli 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:0731JUD00408259 (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas en anderen/Oostenrijk*), par. 97; EHRM 9 december 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:1209JUD000779808 (*Savez Crkava Riječ Života en anderen/Kroatië*), par. 88; EHRM 4 maart 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0304JUD000755209 (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Verenigd Koninkrijk*), par. 29; EHRM 8 april 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0408JUD007094511 (*Magyar Keresztény Mennonita Egyház en anderen/Hongarije*), par. 76.

⁹² EHRM 26 april 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0426JUD006264910 (*Izzettin Doğan en anderen/Turkije*), par. 121.

⁹³ Eigen vertaling van EHRM 7 juni 2022, ECLI:CE:ECHR:2022:0607JUD003240110 (*Taganrog LRO en anderen/Rusland*), par. 165; EHRM 26 oktober 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1026JUD003098596 (*Hasan en Tchaouch/Bulgarije*), par. 78; EHRM 26 september 1996, ECLI:CE:ECHR:1996:0926JUD001874891 (*Manoussakis en anderen/Griekenland*), par. 47.

⁹⁴ De ‘Guide’ analyseert en vat jurisprudentie samen gewezen door het EHRM. Er zijn guides beschikbaar van alle afzonderlijke rechten. Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion 2022, p. 32; EHRM 26 april 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0426JUD006264910 (*Izzettin Doğan en anderen/Turkije*), par. 107.

⁹⁵ Van Bijsterveld 2013, p. 58-61; Overbeeke & Van der Schyff 2019, p. 49-50.

3.3 Het grondrechtelijke perspectief

Deelvraag

Hoe ziet het grondrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?

3.3.1 Inleiding

In de navolgende paragrafen komen achtereenvolgens de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (3.3.3), de vrijheid van vereniging (3.3.4), de eerbiediging van het privé-, familie- en gezinsleven (3.3.5) en de vrijheid van meningsuiting (3.3.6) aan bod. Deze grondrechten zijn van belang om vanuit een grondrechtelijk perspectief het vraagstuk inzake de uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen te doorgronden. In de uitwerking van deze grondrechten wordt een identieke structuur gehanteerd: de materie wordt geanalyseerd door de afzonderlijke rechten van het ex-lid en de gemeenschap te beschrijven en te onderzoeken hoe deze rechten zich tot elkaar verhouden. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een tussenconclusie.

Voorafgaand aan de bespreking van de grondwettelijke grondrechten is het van belang iets te zeggen over de wijze waarop aan deze rechten, hoewel het om grondrechten gaat, niettemin beperkingen kunnen worden gesteld. De Grondwet kent in het eerste hoofdstuk een bepaalde systematiek, die is neergelegd in de grondrechten zelf. Vaak wordt de formele wetgever (regering en Staten-Generaal tezamen) bevoegd verklaard om door middel van wetgeving beperkingen aan het grondrecht te stellen (bijvoorbeeld door middel van de clausules ‘behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet’ of ‘de wet regelt’). In dit geval spreekt men in de literatuur van ‘competentievoorschriften’; vrijwel steeds wordt de wet aangewezen als de regeling waarin beperkingen mogen worden gesteld. Om een voorbeeld te noemen: de vrijheid van meningsuiting is niet absoluut – deze vrijheid wordt begrensd door bijvoorbeeld de strafwet.⁹⁶ Soms wordt aangegeven dat het grondrecht alleen op basis van bepaalde doelcriteria kan worden beperkt (bijvoorbeeld ‘de bescherming van de gezondheid, het belang van het verkeer en de bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden’ zie de artikelen 6 lid 2 en 9 lid 2 Grondwet). De doelcriteria zijn gekoppeld aan de mogelijkheid van delegatie.

Ook bevatten grondrechtsbepalingen soms een opdracht aan de wetgever om nadere uitwerking te geven aan de uitoefening van het grondrecht, binnen bepaalde grenzen. Zo ziet artikel 6 lid 2 Grondwet op de uitoefening van de vrijheid van godsdienst buiten gebouwen en besloten plaatsen. De Wet Openbare Manifestaties (WOM) is een voorbeeld van zo’n wet. Deze geeft uitwerking aan de godsdienstvrijheid (artikel 6 lid 2 Grondwet) en de vrijheid van vergadering en betoging (artikel 9 lid 2 Grondwet). Een laatste element dat hier moet worden vermeld is dat soms in het grondrecht zelf, de mogelijkheid van delegatie van deze

⁹⁶ Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, hoofdstuk 6, par. 6.4 Grondwettelijke beperkingssysteem.

bevoegdheid wordt geboden (wanneer in het grondrecht staat ‘de wet regelt’ of als de woorden ‘regels of regeling’ hierin voorkomen).

De grondwettelijke beperkingssystematiek laat zien dat de Grondwet veel vertrouwen stelt in de wetgever — deze kan vrijwel steeds (zij het onder voorwaarden) beperken. De toetsing van deze formele wetgeving door de rechter aan de Grondwet is evenwel op basis van artikel 120 Grondwet verboden. Bovendien zijn de materiële normen waaraan de rechter eventuele lagere regelgeving kan toetsen slechts beperkt. Dit in tegenstelling tot de parallelle rechten uit het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, afgekort als EVRM.

De artikelen 8 — 11 EVRM (recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven; de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vergadering en vereniging) bevatten wél duidelijke criteria voor de rechter om aan te toetsen. In het eerste lid van deze bepalingen worden steeds de eigenlijke rechten weergegeven, in het tweede lid wordt aangegeven dat de eventuele beperkingen ‘bij de wet’ moeten zijn voorzien; ‘noodzakelijk in een democratische samenleving’ moeten zijn en dat er bepaalde — uitdrukkelijk aangegeven — legitieme doelen moeten zijn die aan de beperking ten grondslag moeten liggen. Kort gezegd, het EVRM biedt de rechter bij de afweging meer houvast dan de grondwettelijke grondrechten, door de concrete voorwaarden tot beperking, die in de bepalingen zelf worden genoemd. Vanwege dit belangrijke verschil tussen de grondwettelijke en EVRM-rechten, is hierna de aandacht vooral gericht op de relevante bepalingen uit het EVRM en de jurisprudentie van het bij dit verdrag behorende Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM).⁹⁷ De jurisprudentie die het EHRM heeft ontwikkeld, is van belang voor Nederland en voor de overige 45 lidstaten van de Raad van Europa.

De rechten uit het EVRM werken in Nederland door via de artikelen 93 en 94 Grondwet, die bepalen dat ‘eenieder verbindende verdragsbepalingen’ (zoals die in het EVRM) rechtstreeks doorwerken in de nationale rechtsorde. Burgers kunnen zich op deze rechten beroepen en nationale rechters kunnen aan de EVRM-bepalingen toetsen. Mocht blijken dat nationale wettelijke voorschriften in strijd zijn met een van de verdragsbepalingen, dan moet de rechter de toepassing van de nationale voorschriften achterwege laten; de verdragsbepalingen gaan dan voor (artikel 94 Grondwet). Waar het gaat om toetsing van wetgeving aan de grondwettelijke grondrechten ligt dit anders. Zoals eerder opgemerkt is het de nationale rechter niet toegestaan om wetgeving afkomstig van de regering en de Staten-Generaal tezamen (ook wel de formele wetgever genoemd) te toetsen aan de grondwet. Dit is neergelegd in het toetsingsverbod van artikel 120 Grondwet.

⁹⁷ Op basis van artikel 34 EVRM, een zogenaamde klachtenprocedure, kunnen individuen en groepen nadat zij op nationaal niveau tot in hoogste instantie hebben geprocedeerd, hun zaak voorleggen aan het EHRM.

Grondrechten zijn echter niet alleen in de Grondwet en in het EVRM neergelegd. Er zijn parallelle bepalingen te vinden in het VN-verdrag inzake Burger- en Politieke Rechten, het zogenaamde BuPo-verdrag of het IVBPR. Ook voor de meeste rechten in het IVBPR geldt dat deze ‘eenieder verbindend’ zijn en rechtstreeks voor de rechter kunnen worden ingeroepen. Uit het voorgaande blijkt dat in de Nederlandse rechtsorde de rechten uit het EVRM een grote rol spelen. Bovendien geldt voor de in dit onderzoek relevante rechten (de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst, artikel 9 EVRM; de vrijheid van vereniging, artikel 11 EVRM) dat de voorwaarden waaronder deze legitiem kunnen worden beperkt, grotendeels vergelijkbaar zijn. Kort gezegd: de beperkingsclausules in het tweede lid van deze rechten zijn min of meer identiek. Dat geldt derhalve ook voor de toetsing door de rechter aan deze beperkingsclausules. De Nederlandse rechter oriënteert zich daarbij op de interpretatie van deze rechten door het EHRM. Dit betekent dat de grondrechten uit het IVBPR slechts in beperkte mate aan bod zullen komen in dit onderzoek.

In het Handvest voor de grondrechten van de Europese Unie (HvEU) zijn de voor dit onderzoek relevante grondrechten ook opgenomen. Deze rechten zullen echter in dit onderzoek buiten beschouwing blijven daar het Handvest slechts van toepassing is waar het gaat om implementatie van het recht van de Europese Unie (artikel 51 HvEU).

In de navolgende uitwerking van de geselecteerde grondrechten zullen, voor zover relevant, de grondrechten uit de Grondwet behandeld worden, evenals de vergelijkbare bepalingen in het EVRM.

- Om het vraagstuk inzake uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen vanuit grondrechtelijk perspectief te doorgronden worden de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van vereniging, de eerbiediging van het privé-, familie- en gezinsleven en de vrijheid van meningsuiting zoals in de Grondwet neergelegd, geanalyseerd.
- De grondrechten uit het EVRM en de jurisprudentie van het EHRM zijn eveneens van belang voor dit onderzoek.

3.3.2 De werking van het EVRM

In het EVRM zijn rechten opgenomen die absoluut geformuleerd zijn en die niet mogen worden beperkt, zoals artikel 3 EVRM dat het verbod van onmenselijke en vernederende behandeling omvat. Voor de meeste rechten in het EVRM geldt echter dat – onder bepaalde voorwaarden – legitiem beperkingen kunnen worden gesteld aan de uitoefening van deze rechten. In de navolgende bespreking zal per grondrecht worden aangegeven onder welke voorwaarden beperkingen door de overheid mogelijk zijn.⁹⁸

⁹⁸ De Hert 1998, p. 2-3.

De artikelen 8, 9, 10 en 11 EVRM zijn klassieke mensenrechten. Het zijn afweerrechten die beogen de macht van de overheid te begrenzen; zij impliceren een onthoudingsplicht van de overheid en creëren een staatsvrije sfeer. Volgens de jurisprudentie van het EHRM kunnen uit klassieke grondrechten ook ‘positieve verplichtingen’ voor de overheid voortvloeien. Staten kunnen worden aangesproken op inbreuken op mensenrechten door handelen of niet-handelen van burgers en organisaties. Dit betekent dat klassieke mensenrechten niet alleen staatsonthouding met zich brengen, maar ook dat de staat soms actief moet optreden om de rechten uit het EVRM te waarborgen. Dit wordt geïnstrueerd aan de hand van voorbeelden in de navolgende alinea. Er wordt ook wel gesteld dat positieve (tegenover negatieve, ‘onthoudings’)verplichtingen inherent zijn aan het EVRM. Bij de afweging van de criteria voor negatieve verplichtingen vindt (onder meer) een proportionaliteitstoets plaats (zie de volgende alinea’s). Bij de afweging van de criteria voor positieve plichten vindt een ‘fair balance-test’ (zie 3.3.5.4) plaats. Bij een afweging van de betrokken belangen heeft de staat een zekere appreciatiemarge die afhankelijk is van de omstandigheden van het geval, maar bij de negatieve verplichtingen beschikken staten over een grote(re) appreciatiemarge (zie de volgende alinea’s).⁹⁹

Burgers kunnen hun zaak aan het EHRM voorleggen nadat zij op nationaal niveau tot in hoogste instantie hebben geprocedeerd (de zogenoemde individuele klachtenprocedure, artikel 34 EVRM). Onder het EVRM procederen burgers tegen de staat, niet tegen andere burgers. Maar via de ‘positieve verplichtingen’, waarbij actief optreden van de overheid wordt vereist, werken de grondrechten soms ook door in de verhouding tussen burgers. De jurisprudentie van het EHRM geeft daarvan verschillende voorbeelden. Zo heeft de staat de verplichting (op basis van het recht op leven, artikel 2 EVRM) om te zorgen dat het leven van burgers tegen aanvallen van criminelen wordt beschermd.¹⁰⁰ Dit laatste wordt wel de horizontale werking (in tegenstelling tot de verticale werking) tegen de staat genoemd, maar ook hier wordt de staat geacht op te treden, niet de burgers.¹⁰¹

De bescherming die klassieke grondrechten biedt tegen overheidsinmenging, wordt bepaald door de reikwijdte van het grondrecht en de beperkingsmogelijkheden. De geselecteerde grondrechten bestaan uit twee leden. In het eerste lid wordt de reikwijdte van het grondrecht geformuleerd: het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven (artikel 8), de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst (artikel 9), de vrijheid van meningsuiting (artikel 10) en de vrijheid van vereniging of associatie (artikel 11). In het tweede lid van deze grondrechten wordt aangegeven onder welke voorwaarden beperkingen gesteld kunnen worden aan het betreffende grondrecht.¹⁰²

⁹⁹ Zie voor meer: Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 145-157; De Hert 1998, p. 49.

¹⁰⁰ Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 170.

¹⁰¹ Vande Lanotte & Haec 2005, 105-110; Burkens e.a. 2022, p. 149-150.

¹⁰² De Hert 1998, p. 9.

De beperking moet voorzien zijn bij wet (legaliteitstoets), een legitiem doel nastreven (legitimitetoets) en noodzakelijk zijn in een democratische samenleving (noodzakelijkheidstoets onder andere in de zin van proportionaliteit).¹⁰³ Deze systematiek maakt duidelijk dat niet elke beperking in de uitoefening van een grondrecht noodzakelijkerwijs een inbreuk vormt.¹⁰⁴ Zo kan de wetgever via het strafrecht en het civiele recht beperkingen stellen aan de grondrechten. Het verbod op het doen van racistische uitingen is een voorbeeld van het eerste, terwijl in het civiele recht smaad een onrechtmatige daad kan opleveren. In paragraaf 3.4 komen mogelijke strafrechtelijke maatregelen aan bod en in paragraaf 3.5 de onrechtmatige daad.

Volgens het door het EHRM ontwikkelde leerstuk van de ‘margin of appreciation’ beschikken de nationale autoriteiten over een zekere appreciatiemarge of discretionaire ruimte in de toepassing van de beperkingsvoorwaarden. Meer specifiek betekent dit dat bij de beoordeling van de proportionaliteit van een inmenging in een van de genoemde verdragsrechten het EHRM de lidstaat een beoordelingsvrijheid toelaat.¹⁰⁵ In de praktijk heeft vooral het ontbreken van een gemeenschappelijke ‘Europese consensus’ over beperkingsgronden het EHRM er in het algemeen toegebracht om de staten een ruime appreciatiemarge in religieuze aangelegenheden te geven.¹⁰⁶

- De artikelen 8, 9, 10 en 11 EVRM zijn klassieke grondrechten: het zijn afweerrechten die begrenzing betogen tegen de macht van de overheid.
- Uit artikelen 8, 9, 10 en 11 EVRM kunnen ook positieve verplichtingen voor de overheid voortvloeien: het actief nemen van maatregelen om deze rechten uit het verdrag te waarborgen.
- De bescherming die klassieke grondrechten bieden tegen overheidsinmenging, worden bepaald door een samenstel van de reikwijdte en de beperkingsmogelijkheden.
- Lidstaten beschikken over een zekere appreciatiemarge in de toepassing van de beperkingsvoorwaarden.
- Lidstaten hebben een ruime appreciatiemarge in religieuze aangelegenheden.

3.3.3 *De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging*

Nederland kent van oudsher een codificatie van wat tegenwoordig de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging wordt genoemd. In 1579 werd met de Unie van Utrecht een individuele vrijheid gecodificeerd die betrekking had op de privésfeer van het individu, meer specifiek de vrijheid van geweten. Ingevolge artikel XIII gold *cuius regio, eius religio*,¹⁰⁷ oftewel, elk gewest was vrij om een eigen regeling te treffen inzake religieuze aangelegenheden, mits dat ‘een yder particulier in zijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen

¹⁰³ Zie voor meer: Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 65-140.

¹⁰⁴ Haack & Burbano-Herrera 2011, p. 55.

¹⁰⁵ Gerards 2011, p. 183-225; Yourow 1996, p. 224; Letsas 2007, p. 80-92.

¹⁰⁶ Sajo & Uitz 2020, p. 293.

¹⁰⁷ Vrij vertaald ‘wiens gebied, diens religie’.

achterhaelen ofte ondersoucken'.¹⁰⁸ Deze vrijheid van geweten omvatte slechts een vervolgingsverbod en het recht van (huiselijke) individuele godsdienstuitoefening. In de loop der jaren ontwikkelde deze vrijheid zich binnen het publieke domein en werd het individu beschermd tegen overheidsinmenging in de uitoefening van religieuze aangelegenheden.¹⁰⁹

De voor dit onderzoek relevante grondrechten van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging zijn vastgelegd in artikel 6 Grondwet en artikel 9 EVRM.¹¹⁰ De vrijheden zijn als volgt geformuleerd:

Artikel 6 Grondwet

1. Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2. De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Artikel 9 EVRM

1. Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften.
2. De vrijheid zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uiting te brengen kan aan geen andere beperkingen worden onderworpen dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Zoals reeds is toegelicht is het belang van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging herhaaldelijk benadrukt door het EHRM. In het algemeen wordt deze vrijheid beschouwd als een van de fundamenteën van de democratische samenleving. De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is essentieel voor de vorming van de identiteit van gelovigen en hun levensopvatting, maar ook voor atheïsten, agnosten, sceptici en onverschilligen.

¹⁰⁸ Unie van Utrecht, 20 januari 1579, Eerste - confederale - Grondwet van de Verenigde Nederlanden.

¹⁰⁹ Vermeulen & Van Bijsterveld 2022, p. 2.

¹¹⁰ De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is ook in artikel 18 BuPo-verdrag en in artikel 10 HvEU vastgelegd.

Het pluralisme in een democratische samenleving is afhankelijk van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.¹¹¹

- De voor dit onderzoek relevante grondrechten van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging zijn vastgelegd in artikel 6 Grondwet en artikel 9 EVRM.
- De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is essentieel voor de vorming van de identiteit van gelovigen en hun levensopvatting, maar ook voor atheïsten, agnosten, sceptici en onverschilligen.

3.3.3.1 *Het forum internum en forum externum*

De opgesomde wetsartikelen beschermen de vrijheid om al dan niet een godsdienst of levensovertuiging te hebben, te belijden en te veranderen. Het recht is geformuleerd vanuit het perspectief van het individu en kan zowel individueel als in gemeenschap met anderen worden uitgeoefend. De innerlijke overtuiging, het *forum internum*, is absoluut, onvoorwaardelijk en beschermt de gewetensvrijheid van het individu.¹¹² De onaantastbaarheid van het *forum internum* verbiedt dwangbehandelingen die gericht zijn op het veranderen van de religieuze overtuiging van het individu. De wetgever heeft het zogenoemde ‘deprogrammeren’ als verboden dwangbehandeling aangemerkt.¹¹³ Ook het hanteren van dwang om de geloofsovertuiging te achterhalen of om een individu te indoctrineren is verboden.¹¹⁴ In paragraaf 3.4 wordt nader ingegaan op de strafrechtelijke maatregelen.

Het *forum externum* ziet toe op manifestaties van de overtuiging in privé en in het openbaar en omvat het recht tot oprichting en inrichting van organisaties. Hierbij valt te denken aan kerken, scholen en welzijnsinstellingen, waarbinnen de belijdenis vorm kan krijgen. Het belijden van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging kan beperkt worden, indien de beperking bij wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is, in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. Deze beperkingsgronden zijn geëxpliciteerd in artikel 9 EVRM. Artikel 6 Grondwet kent eigen beperkingsgronden. Zoals in paragraaf 3.3.1 is aangegeven is de bescherming via het EVRM om verschillende redenen relevant.

¹¹¹ Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion 2022, p. 7-8; EHRM 25 mei 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0525JUD001430788 (*Kokkinakis/Griekenland*); EHRM 18 februari 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0218JUD002464594 (*Buscarini en anderen/San Marino*), par. 34.

¹¹² De staat kan bijvoorbeeld niet voorschrijven wat het individu moet geloven of dwangmaatregelen nemen om het individu van overtuiging te doen veranderen, zie EHRM 12 april 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0412JUD005243599 (*Ivanova/Bulgarije*), par. 79; EHRM 27 februari 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0227JUD006649009 (*Mockutė/Litouwen*), par. 119.

¹¹³ Witteveen 1984, opgenomen in *Kamerstukken II* 1985/86, 16635, nr. 4; *Kamerstukken II* 1985/86, 16635, nr. 7, p. 6-7. Zie ter illustratie Rb. Den Haag 28 maart 1997, *NJ* 1998/342. In 2013 is op verzoek van het ministerie van Veiligheid & Justitie een onderzoek uitgevoerd door Van Wijk e.a. 2013.

¹¹⁴ Zie ook Vermeulen & Van Bijsterveld 2022, p. 11; Taylor 2005, p. 45-50, 73-77.

- De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging beschermt de vrijheid om al dan niet een godsdienst of levensovertuiging te hebben, te belijden en te veranderen.
- De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging kan zowel individueel als in gemeenschap met anderen worden uitgeoefend.
- De onaantastbaarheid van het forum internum verbiedt dwangbehandelingen die gericht zijn op het veranderen van de religieuze overtuiging van het individu.
- Het forum externum ziet toe op manifestaties van de overtuiging in privé en in het openbaar en omvat het recht tot oprichting en inrichting van organisaties.
- Het belijden van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging heeft wettelijke beperkingsgronden.

3.3.3.2 De organisatievrijheid

Godsdienst en levensovertuiging kennen zowel een individueel als een collectief aspect. Het collectieve recht wordt uitdrukkelijk erkend in de wet; collectiviteiten – rechtspersonen en niet-rechtspersonen – kunnen zich op de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging beroepen. Kerken en organisaties gestoeld op godsdienstige of levensbeschouwelijke leest, worden erkend als zelfstandige dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.¹¹⁵

Het is van belang op te merken dat de termen geloofsgemeenschap, religieuze organisatie en religieuze gemeenschap als alternatieven worden gebruikt. Voor het doorgronden van de wetsystematiek inzake de organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen wordt voorts het juridisch relevante onderscheid gemaakt tussen de termen kerkgenootschap, vereniging en stichting.¹¹⁶

De uit artikel 6 Grondwet voortvloeiende organisatievrijheid om de eigen cultus en riten in te richten is voor kerkgenootschappen geregeld in artikel 2:2, tweede lid, Burgerlijk Wetboek (BW). Ingevolge artikel 2:2, eerste lid BW vormen kerkgenootschappen een aparte categorie van rechtspersonen.¹¹⁷ Niet alle religieuze organisaties hanteren deze rechtsvorm. Er kan ook gekozen worden voor een vereniging of stichting, waarbij dan een aantal wettelijke voorschriften en beperkingen gelden waaraan de bestuurlijke en organisatorische inrichting moet voldoen.¹¹⁸ Zo impliceert de keuze voor de rechtsvorm van een stichting of vereniging de aanvaarding van de bij die rechtsvorm wettelijke inrichtingseisen, zoals vastgelegd in titels 2 en 6 van boek 2 BW (zie voor een nadere uitleg paragraaf 3.3.4.1).

¹¹⁵ ECRM 14 juli 1980, nr. 8282/78 (ECLI:CE:ECHR:1980:0714DEC000828278)(*Church of Scientology a.o./Zweden*); EHRM 27 juni 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:0627JUD002741795 (*Cha'are Shalom Ve Tsedek/Frankrijk*), par. 72; EHRM 6 november 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:1106JUD005891100 (*Leela Förderkreis en anderen/Duitsland*), par. 79; Vermeulen & Van Bijsterveld 2022, p. 5; Van der Ploeg 2019, p. 118-120.

¹¹⁶ Van der Ploeg 2019, p. 117.

¹¹⁷ Kerkgenootschappen hebben rechtspersoonlijkheid door hun maatschappelijk bestaan. Het is sinds 2008 voor zelfstandige kerkgenootschappen verplicht om zich te laten registreren in het handelsregister (artikel 47 Handelsregisterwet). Dit geldt niet voor de andere gekozen rechtsvormen. Zie voor een toelichting Van der Ploeg 2019, p. 123.

¹¹⁸ Zie voor een uitgebreide toelichting Van der Ploeg 2019, p. 117-132.

In Nederland is de meest geëigende rechtsvorm het kerkgenootschap.¹¹⁹ Het kerkgenootschap heeft ten opzichte van de vereniging en stichting een grotere mate van organisatievrijheid.¹²⁰ Middels rechtspersoonlijkheid kan een religieuze organisatie zelfstandig in het rechtsverkeer optreden.¹²¹ Om de vrijheid van godsdienst of vereniging te kunnen invoeren is de rechtsvorm van de organisatie niet van belang.¹²²

In de wet is geen definitie van een kerkgenootschap in de zin van artikel 2:2 BW opgenomen en uit de wetsgeschiedenis en de literatuur blijkt dat het begrip in belangrijke mate subjectief is gedefinieerd. Dit betekent onder andere dat de rechtsvorm ‘kerkgenootschap’ beschikbaar moet zijn voor andere dan christelijke geloofsgemeenschappen – waarmee het begrip aanvankelijk werd geassocieerd. De rechtsvorm kerkgenootschap is een juridisch begrip: gemeenschappen die vanuit een religieus perspectief niet als kerk zijn te beschouwen kunnen in het Nederlandse recht als een kerkgenootschap worden aangemerkt.¹²³

Artikel 2:2, tweede lid BW omvat het juridisch-organisatorisch kader voor de interne organisatie van kerkgenootschappen. Kerkgenootschappen hebben inrichtingsvrijheid en worden geregeerd door hun ‘eigen statuut’, voor zover dit niet in strijd is met ‘de wet’. Het ‘eigen statuut’ omvat het principe van zelfregulering en zelfbestuur. Dit betekent dat de interne religieuze organisatie en rechtsstructuur in overeenstemming mag zijn met de eigen religieuze opvattingen. Het gaat om institutionele autonomie. Dit houdt onder andere in dat kerkgenootschappen het kerkelijke recht aan de hand van de eigen rechtsbronnen kunnen ontwikkelen, zoals de Bijbel, de kerkelijke traditie en kerkelijke handelingspraktijken. Het geldende recht in de kerkgenootschappen is derhalve niet afkomstig van de Nederlandse wetgever, maar wordt hierdoor wel begrensd.¹²⁴

Onder ‘de wet’ in de zin van artikel 2:2, tweede lid, BW wordt volgens de wetgever begrepen ‘die voorschriften van dwingend recht waarbij zulke grote belangen van de Nederlandse rechtsorde zijn betrokken dat zij voorrang hebben boven het eigen statuut van het kerkgenootschap’.¹²⁵ De ‘wet’ in deze bepaling verwijst derhalve naar bepalingen van ‘fundamentele aard’ of ‘sterk dwingend recht’, waarbij is gedacht aan ‘zeer zwaarwegende dwingendrechtelijke bepalingen’.¹²⁶

¹¹⁹ Van Kooten 2014, p. 258.

¹²⁰ Van den Broeke 2019, p. 166.

¹²¹ Van der Ploeg 2019, p. 120.

¹²² Van der Ploeg 2019, p. 122-123.

¹²³ De Hoge Raad stelt over de term kerkgenootschap het volgende: ‘een kerkgenootschap stelt zich de gemeenschappelijke godsverering van haar leden, op grondslag van gemeenschappelijke opvattingen ten doel’, HR 23 juli 1946, NJ 1947/1, m.nt. D. Veegens (*Gereformeerde Kerk Houwerzijl*). Zie voor een uitgebreide bespreking Vleugel 2018, p. 259-264 en Rensen 2017, par. 376.

¹²⁴ Pel 2018, p. 115, 119-121. Zie over de kerkelijke organisatievrijheid Van Bijsterveld 1998, p. 42-76; Santing-Wubs 2002; Van Drimmelen & Van der Ploeg 2014.

¹²⁵ *Kamerstukken II* 2016/17, 34465, nr. 4, p. 2-3.

¹²⁶ Vermeulen & Van Bijsterveld 2022, p. 16-17; HR 4 oktober 2019, ECLI:NL:HR:2019:1531, m.nt. G. van Solinge.

Onder de frase ‘grote belangen van de Nederlandse rechtsorde’ zoals bedoeld in artikel 2:2, tweede lid, BW waarvoor het eigen statuut niet aan de orde is, valt in ieder geval de openbare orde zoals bedoeld in artikel 2:20 BW. Ingevolge artikel 2:20 BW kan een rechtspersoon waarvan de werkzaamheid in strijd is met de openbare orde, op verzoek van het openbaar ministerie door de rechtbank verboden worden verklaard en ontbonden.¹²⁷ Of zoals de wetgever stelde: ‘(...) handelingen die inbreuk maken op de algemeen aanvaarde grondvesten van ons rechtstelsel, kunnen het verbod van een vereniging of andere rechtspersoon rechtvaardigen.’¹²⁸

Kerkelijke autonomie houdt derhalve geen immuniteit in – er gelden immers wettelijke criteria – en is geen vrijbrief voor bijvoorbeeld strafbare gedragingen.¹²⁹ De overheid is bevoegd om na te gaan of een gemeenschap, ogenschijnlijk met religieuze doeleinden, activiteiten ontplooit die schadelijk zijn voor de openbare orde of bevolking.¹³⁰ In paragraaf 3.5 wordt nader ingegaan op de strafrechtelijke aspecten van dit onderzoek.

In dit kader is ook de Algemene wet gelijke behandeling (Awbg) van belang die uitwerking geeft aan artikel 1 Grondwet en het maken van onderscheid verbiedt op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, nationaliteit, hetero- of homoseksuele gerichtheid en burgerlijke staat.¹³¹ De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en het beginsel van scheiding van kerk en staat hebben geleid tot opnemingen van de uitzonderingen als bedoeld in artikel 3, onderdelen a en b Awbg: de Awbg is niet van toepassing op rechtsverhoudingen binnen kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag en het geestelijk ambt.¹³² Dit brengt mee dat de gelijke behandelingswetgever niet mag treden in (intern)kerkelijke aangelegenheden, waaronder de kwalificaties voor de vervulling van ambten. Dit betekent onder andere dat kerkgenootschappen het personeelsbeleid in intern-kerkgenootschappelijke aangelegenheden zelf mogen bepalen. Zo oordeelde de Hoge Raad dat de rooms-katholieke Kerk vrouwen mag uitsluiten van de diakenopleiding op grond van artikelen 2:2, tweede lid, BW jo. artikelen 3 en 5, tweede lid Awbg jo. artikel 7:671, eerste lid, sub f BW.¹³³ Kerkgenootschappen mogen dus de verhoudingen met een geestelijke ambtsdrager

¹²⁷ Vermeulen & Van Bijsterveld 2022, p. 16-17.

¹²⁸ *Kamerstukken II* 1984/85, 17476, nr. 5, p. 3.

¹²⁹ Pel 2018, p. 116.

¹³⁰ EHRM 26 september 1996, ECLI:CE:ECHR:1996:0926JUD001874891 (*Manoussakis en anderen/Griekenland*), par. 40; EHRM 13 december 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:1213JUD004570199 (*Metropolitan Church of Bessarabia en anderen/Moldavië*), par. 105.

¹³¹ Pel 2018, p. 121.

¹³² In artikel 3 Awbg wordt zowel het kerkelijke genootschap in de zin van artikel 2:2 BW genoemd als genootschappen op geestelijke grondslag. Uit de parlementaire geschiedenis blijkt dat genootschappen op geestelijke grondslag gezien worden als de levensbeschouwelijke variant van kerkgenootschappen. Genootschappen op geestelijke grondslag kennen geen aparte rechtsvorm in het Burgerlijk Wetboek. *Kamerstukken II* 1990/91, 22014, 5, p. 76 (MvA II); Van Kooten 2018, p. 134.

¹³³ HR 20 oktober 1995, *NJ* 1996/330. Zie voor meer Vermeulen & Van Bijsterveld 2022, p. 17-18.

naar eigen inzicht regelen en daarbij mag afgeweken worden van het arbeidsrecht — er mag niet afgeweken worden van ‘sterk dwingend recht’.¹³⁴ Een kerkgenootschap mag geen onderscheid maken als het gaat om de invulling van een niet-identiteitsgevoelige vacature — bijvoorbeeld bij het aanstellen van een tuinman. Het kerkgenootschap neemt dan deel aan het maatschappelijk verkeer en betreft een externe rechtsverhouding.¹³⁵

- De termen geloofsgemeenschap, religieuze organisatie en religieuze gemeenschap worden als alternatieven gebruikt.
- Religieuze gemeenschappen zijn zelfstandige dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging; zij hebben collectieve godsdienstvrijheid.
- De wetsystematiek inzake de organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen onderscheidt de termen kerkgenootschap, vereniging en stichting.
- Artikel 2:2, tweede lid BW omvat het juridisch-organisatorisch kader voor de interne organisatie van kerkgenootschappen.
- Ingevolge artikel 2:2, eerste lid, BW vormen kerkgenootschappen een aparte categorie van rechtspersonen.
- De term kerkgenootschap in de zin van artikel 2:2, eerste lid, BW is ook van toepassing op geloofsgemeenschappen die vanuit een religieus perspectief niet als kerk worden aangemerkt.
- Kerkgenootschappen hebben inrichtingsvrijheid en worden geregeerd door hun eigen statuut, voor zover dit niet in strijd is met fundamentele regels van dwingend Nederlands recht.
- Het eigen statuut omvat het principe van zelfregulering en zelfbestuur. Dit betekent dat de interne religieuze organisatie en rechtsstructuur in overeenstemming mag zijn met de eigen religieuze opvattingen.
- De overheid is bevoegd om na te gaan of een gemeenschap, ogenschijnlijk met religieuze doeleinden, activiteiten ontplooit die schadelijk zijn voor de openbare orde of bevolking.
- De Awgb is niet van toepassing op rechtsverhoudingen binnen kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag en het geestelijk ambt.

¹³⁴ Van Leeuwen, Nekeman-IJdema & Van Arkel 2023, artikel 3 Awgb; Van Kooten 2018, p. 131-147; Zondag 2019, p. 60-93.

¹³⁵ *Kamerstukken II* 1990/91, 22014, 3, p. 7; Van Kooten 2018, p. 135-136.

3.3.3.3 De kwalificatie van religie

Om te kunnen bepalen of een gedraging, oftewel het belijden, onder de bescherming van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging valt (artikel 9 EVRM), dient aan twee aspecten te worden voldaan. Er dient sprake te zijn van een godsdienst of levensovertuiging en er moet sprake zijn van een gedraging volgens die godsdienst of levensovertuiging. De wetsgeschiedenis van zowel artikel 6 Grondwet als artikel 9 EVRM biedt geen eenduidig antwoord op de vraag wat godsdienst is.¹³⁶ Dit vloeit onder andere voort uit het beginsel van scheiding van kerk en staat; door dit normatieve beginsel is de invulling van godsdienst door de staat omstreden.¹³⁷

Godsdienst of levensovertuiging

In de doctrine worden ten aanzien van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging verschillende concepten gehanteerd. Met name de concepten 'godsdienst' en 'levensovertuiging' zijn in dit verband relevant. Het is geen eenvoudige opgave om religie te definiëren.¹³⁸ In diverse academische disciplines zijn verschillende definities voorgesteld, maar geen daarvan is universeel geaccepteerd.¹³⁹ Zoals socioloog J. Milton Yinger (1916-2011) schreef: '[...] it is a truism to say that any definition of religion is likely to be satisfactory only to its author — and often not to him'.¹⁴⁰ Voor juristen is het met name lastig om religie te definiëren en hier een oordeel over te vellen: men is hiertoe niet geëquipeerd en loopt het risico om in een theologische discussie te verzanden. Er zijn echter wel aanknopingspunten. Meer in het algemeen geldt dat een godsdienst juridische bescherming kan genieten wanneer het een opperwezen of meerdere goden kent en betrekking heeft op fundamentele levensvragen. Bij relatief onbekende godsdiensten wordt middels analoge interpretatie onderzocht of datgene wat als religie beleden wordt, vergelijkbaar is met een reeds beschermde religie.¹⁴¹

In dit opzicht is de uitspraak van het Hof in de zaak *Campbell & Cosans/Verenigd Koninkrijk* van belang. Hierin oordeelde het Hof dat godsdiensten, maar ook levensovertuigingen 'een zekere mate van overtuigingskracht, ernst, samenhang en belang moeten hebben' willen zij bescherming genieten.¹⁴² Volgens het Hof is

¹³⁶ In de parlementaire geschiedenis wordt wel uitleg gegeven over het 'belijden' van godsdienst, zie Vleugel 2018, p. 8.

¹³⁷ Vgl. Samkalden 2004, p. 581-595.

¹³⁸ Zie Van der Wal 2010, p. 133-157.

¹³⁹ Zo beschreef filosoof Friedrich Schleiermacher (1768-1834) het religieuze gevoel als 'das Gefühl schlechthiniger Abhängigkeit', wat vertaald kan worden als 'een gevoel van absolute afhankelijkheid'. Godsdienstwetenschapper Rudolf Otto (1869-1937), die zijn gedachten ontleende aan zijn mentor Schleiermacher, was van mening dat het religieuze gevoel moet worden omschreven als het 'numineuze' of 'geheel andere'. Dit kan niet in rationele of linguïstische termen worden begrepen, daar het van transcendentale aard is. Filosoof Ronald Dworkin (1931-2013) biedt in zijn *Religion without God* een definitie van 'the religious attitude'. Volgens Dworkin bestaat de religieuze levenshouding uit 'de intrinsieke betekenis van het leven en de intrinsieke schoonheid van de natuur'.

¹⁴⁰ Milton Yinger 1967, p. 18.

¹⁴¹ Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 82-86.

¹⁴² EHRM 25 februari 1982, ECLI:CE:ECHR:1982:0225JUD000751176 (*Campbell & Cosans/Verenigd Koninkrijk*), par. 36.

hiervan sprake bij onder andere het atheïsme, hare krisjna, Jehova's Getuigen en scientology. Voor godsdiensten zoals christendom, islam, jodendom, hindoeïsme, sikhisme en boeddhisme geldt dat deze vanzelfsprekend beschermd worden door de vrijheid van godsdienst.¹⁴³

Gedraging

Een tweede component die van belang is bij de toepassing van artikel 9 lid 1 EVRM is de vraag naar de gedraging en uiting van geloof, de godsdienstige belijdenis. Enerzijds is de werkingssfeer van artikel 9 EVRM ruim, aangezien het artikel zowel religieuze als niet-religieuze meningen en overtuigingen beschermt. Anderzijds vallen niet alle meningen of overtuigingen noodzakelijkerwijs binnen de werkingssfeer van de bepaling. Bovendien omvat de term 'practice', zoals gebruikt in artikel 9, lid 1, EVRM niet elke handeling die wordt gemotiveerd of beïnvloed door een godsdienst of overtuiging.¹⁴⁴ Volgens het EHRM is een bepaalde expressie van het geloof slechts als 'practice' beschermd, wanneer deze 'intimately linked' is en sprake is van een 'close and direct nexus' aan de overtuiging.¹⁴⁵

- Om te bepalen of een gedraging onder de bescherming van artikel 9 EVRM valt dient sprake te zijn van een godsdienst of levensovertuiging en een gedraging volgens die godsdienst of levensovertuiging.
- Godsdiensten en levensovertuigingen dienen een zekere mate van overtuigingskracht, ernst, samenhang en belang te hebben, willen zij bescherming genieten op grond van artikel 9 EVRM.
- Een bepaalde expressie van het geloof wordt als handeling beschermd, wanneer deze 'intimately linked' is en sprake is van een 'close and direct nexus' aan de overtuiging.

3.3.3.4 De keuzevrijheid van het individu

De individuele keuzevrijheid inzake godsdienst en levensovertuiging wordt in het algemeen onderscheiden in onderling samenhangende deelrechten die worden beschermd door artikel 9 EVRM. De deelrechten zijn als volgt:

- De vrijheid om een godsdienst of levensovertuiging aan te hangen en zich volgens die godsdienst en levensovertuiging te gedragen;
- De vrijheid tot dissidentie (zowel het bekritiseren van de bestaande geloofsinhoud als het uitwerken van nieuwe religieuze en levensbeschouwelijke inzichten);

¹⁴³ Voor een overzicht van reeds beschermde godsdiensten en levensovertuigingen, zie Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion 2022, p. 9-10.

¹⁴⁴ ECRM 12 oktober 1978, nr. 7050/75 (*Arrowsmith/Verenigd Koninkrijk*), par. 71; EHRM 29 april 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0429JUD000234602 (*Pretty/Verenigd Koninkrijk*), par. 82.

¹⁴⁵ EHRM 15 januari 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0115JUD004842010 (*Eweida en anderen/Verenigd Koninkrijk*), par. 82.

- De vrijheid om van godsdienst of levensovertuiging te veranderen;
- De vrijheid om een godsdienst of levensovertuiging niet meer aan te hangen zonder over te gaan tot een andere godsdienst en de vrijheid om niet te geloven;
- De vrijheid om niet te behoren tot een religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap.¹⁴⁶

Een aantal van de opgesomde deelrechten zijn van directe betekenis voor de wijze waarop het individu zich kan verbinden of losmaken van de religie en de hieraan gelieerde religieuze gemeenschap. Het religieuze keuzerecht is een individueel recht: het kan niet door anderen worden uitgeoefend.

Het recht op toetreding

Het individu heeft het recht om een religieuze voorkeur te hebben en daar vervolg aan te geven door onder andere toe te treden tot een religieuze gemeenschap of een religieuze gemeenschap op te richten. De vrijheid van toetreding tot een religieuze gemeenschap is een zaak van het *forum internum* en valt daarmee buiten het bestek van het rechterlijk oordeel. Mocht de toetreding gevolgen hebben voor de familiale banden, dan is ook artikel 8 EVRM relevant, zie hiervoor paragraaf 3.3.5. Deelname aan het leven van de religieuze gemeenschap is een uiting van iemands godsdienst en wordt beschermd door artikel 9 EVRM.¹⁴⁷

Binnen de grenzen van de wet heeft de religieuze gemeenschap het recht om de voorwaarden voor individueel lidmaatschap vast te stellen. Deze vrijheid van de gemeenschap mag niet verder reiken dan de grenzen van de individuele keuzevrijheid, zie voor de uitwerking hiervan paragraaf 3.3.4.1. Bij religieus lidmaatschap zijn derhalve de rechten van het individu en die van de gemeenschap relevant en met elkaar verweven. Bij botsing primeert het individuele recht tot uittreden.¹⁴⁸ De individuele en collectieve keuzevrijheid inzake het lidmaatschap worden niet slechts gewaarborgd door de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, maar ook door de vrijheid van vereniging zoals neergelegd in artikel 11 EVRM.¹⁴⁹ Het recht op de vrijheid van vereniging wordt besproken in paragraaf 3.3.4.

Het recht op verandering en uittreding

In artikel 9, eerste lid, EVRM is eveneens de zinsnede 'freedom to change his religion or belief' opgenomen, hetgeen het recht omvat op verandering en uittreding van geloof. In tegenstelling tot artikel 18 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is deze passage niet aanwezig in artikel 18 BuPo-verdrag. In het IVBPR

¹⁴⁶ Zie Overbeeke 2005, p. 179, 181. Deze deelrechten zijn uitgewerkt in de jurisprudentie van het EHRM. In de navolgende paragrafen worden deze toegelicht.

¹⁴⁷ EHRM 26 oktober 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1026JUD003098596 (*Hasan en Tchaouch/Bulgarije*), par. 62; EHRM 15 september 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0915JUD000079805 (*Mirojubovs en anderen/Letland*), par. 80.

¹⁴⁸ Overbeeke 2005, p. 205.

¹⁴⁹ Overbeeke 2005, p. 178-179.

wordt de zinsnede ‘to adopt a religion or belief of his choice’ gebezigd.¹⁵⁰ De oorspronkelijke formulering werd gewijzigd na oppositie van een aantal staten tegen de expliciete vermelding van het recht om van geloofsovertuiging te veranderen. Wereldwijd zijn er staten waarin het recht om van geloof te veranderen of om uit te treden uit de gemeenschap omstreden is. Het VN-Mensenrechtencomité dat toezicht houdt op de naleving van het BuPo-verdrag heeft het recht op verandering en uittreding expliciet erkend. Het VN-Mensenrechtencomité spreekt met ‘mondiale stem’.¹⁵¹

Het recht van het individu op uittreden uit de gemeenschap behoort tot het negatieve aspect van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging; niemand kan tegen zijn wil toebehoren tot een religieuze gemeenschap.¹⁵² Volgens het EHRM is dit aspect een essentiële waarborg voor het individu dat zich wenst te onttrekken aan het lidmaatschap van de gemeenschap.¹⁵³ Dit is eveneens van toepassing voor de geestelijke die in gewetensconflict komt of zich niet kan rijmen met de hiërarchische structuren van de gemeenschap.¹⁵⁴ Indien er geen mogelijkheid tot uittreden bij de geloofsgemeenschap bestaat, dan dient de overheid hierin te voorzien.¹⁵⁵ Het negatieve aspect van de godsdienstvrijheid vraagt van de overheid dus zowel een onthoudingsplicht als een positieve verplichting om dit recht te verwerklijken (zie 3.3.2).¹⁵⁶ Een ander aspect van de individuele keuzevrijheid is het recht om niet te behoren tot een religieuze gemeenschap.¹⁵⁷

Het recht op dissidentie

Het is een gemeenschappelijk kenmerk van veel religies dat er doctrinaire gedragsnormen zijn waaraan de leden zich in hun (privé)leven moeten houden. Het recht op dissidentie omvat het recht om geloofsinhoud te bekritisieren, nieuwe religieuze inzichten te vormen en zich hiertoe (met anderen) te verenigen. Artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op afwijkende meningen binnen de religieuze gemeenschap waarvan een individu lid is. Van religieuze gemeenschappen hoeft niet

¹⁵⁰ Bhuiyan & Zoethout 2023, p. 5.

¹⁵¹ Van Schaik 2022, p. 99-132; Van Schaik 2023, p. 267-287. Zie ook Human Rights Committee, General Comment 22 artikel 18 ICCPR, 27 september 1993.

¹⁵² Zie ook Overbeeke 2019, p. 230, 327.

¹⁵³ Overbeeke 2005, p. 184.

¹⁵⁴ ECRM 8 maart 1976, nr. 7374/76 (*X/Denemarken*); ECRM 8 september 1988, nr. 12356/86 (*Karlsson/Zweden*); ECRM 12 oktober 1994, nr. 20402/92 (*Spetz en anderen/Zweden*); ECRM 17 mei 1995, nr. 27008/95 (*Williamson/Verenigd Koninkrijk*). De Europese Commissie voor de Rechten (ECRM) is de voorloper van het EHRM. Zie ook Koffeman 2019, p. 1-19.

¹⁵⁵ Overbeeke 2005, p. 192; ECRM 8 maart 1976, nr. 7374/76 (*X/Denemarken*); ECRM 8 september 1988, nr. 12356/86 (*Karlsson/Zweden*); ECRM 12 oktober 1994, nr. 20402/92 (*Spetz en anderen/Zweden*); ECRM 17 mei 1995, nr. 27008/95 (*Williamson/Verenigd Koninkrijk*).

¹⁵⁶ Zie ook Overbeeke 2005, 187.

¹⁵⁷ EHRM 18 februari 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0218JUD002464594 (*Buscarini e.a./San Marino*), par. 34-35; EHRM 25 mei 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0525JUD001430788 (*Kokkinakis/Griekenland*).

verwacht te worden dat zij ‘intern pluralisme’ dulden.¹⁵⁸ Deze mogelijkheid wordt geborgd door het individuele recht op uittreden.¹⁵⁹

De eerbiediging van de organisatie-autonomie door de staat houdt onder andere in dat de staat het recht van de religieuze gemeenschap moet aanvaarden om volgens de eigen regels op te treden tegen dissidente bewegingen binnen de gemeenschap.¹⁶⁰ Het afsplitsen van een groep aanhangers en/of geestelijken van een gemeenschap waartoe zij voorheen behoorde, of het veranderen van gemeenschap van deze groep, wordt beschermd. Hier is de collectieve uitoefening van de vrijheid om van godsdienst te veranderen aan de orde.¹⁶¹

- Het religieuze keuzerecht is een individueel recht: het kan niet door anderen worden uitgeoefend.
- Het individu heeft het recht om een religieuze voorkeur te hebben en daar vervolg aan te geven door onder andere toe te treden tot een religieuze gemeenschap of een religieuze gemeenschap op te richten.
- De vrijheid van de religieuze gemeenschap mag niet verder reiken dan de grenzen van de individuele keuzevrijheid.
- De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging omvat het recht op dissidentie.
- Artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op het hebben van afwijkende meningen binnen de religieuze gemeenschap waarvan het individu lid is: religieuze gemeenschappen hoeven geen ‘intern pluralisme’ te dulden.

3.3.3.5 *Het recht van de religieuze gemeenschap om de interne werking(sregels) te bepalen*

Het eerder uiteengezette beginsel van autonomie van religieuze gemeenschappen maakt het mogelijk dat de interne organisatie en rechtsstructuren van gemeenschappen in overeenstemming mogen zijn met de godsdienstige opvattingen. Religieuze gemeenschappen hebben dan ook verschillende structuren en werkingsregels die de interne werking bepalen. Dergelijke structuren zijn veeleer verbonden met de religieuze traditie.¹⁶² De interne werkingsregels in religieuze gemeenschappen kennen een aantal aspecten, welke op grond van de vrijheid van godsdienst beschermd worden.

¹⁵⁸ Overbeeke 2005, p. 192; EHRM 15 september 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0915JUD000079805 (*Miroļubovs en anderen/Letland*), par. 80); EHRM 12 juni 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0612JUD005603007 (*Fernández Martínez/Spanje*), par. 128.

¹⁵⁹ EHRM 10 juni 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0610JUD000030202 (*Jehovah's Getuigen van Moskou en anderen/Rusland*), par. 118.

¹⁶⁰ Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion 2022, p. 82; EHRM 9 juli 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0709JUD000233009 (*Sindicatul 'Păstorul cel Bun'/Roemenië*), par. 165; EHRM 12 juni 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0612JUD005603007 (*Fernández Martínez/Spanje*), par. 128.

¹⁶¹ EHRM 15 december 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0915JUD000079805 (*Miroļubovs en anderen/Letland*), par 93.

¹⁶² Overbeeke 2005, p. 206-207.

Een eerste aspect van de interne werkingsregels zien op het lidmaatschap. Een religieuze gemeenschap kenmerkt zich door de eigen wijze waarop het individu wordt toegelaten. De interne structuur van religieuze organisaties en de regels inzake het lidmaatschap zijn een middel waarmee gemeenschappen hun geloof kunnen uitdragen en hun (religieuze) tradities in stand kunnen houden. Het autonomiebeginsel houdt ook in dat de staat een religieuze gemeenschap niet kan verplichten om nieuwe leden toe te laten of leden niet uit te sluiten. Religieuze gemeenschappen zijn vrij om naar eigen inzicht te bepalen hoe nieuwe leden worden toegelaten en leden worden uitgesloten.¹⁶³

Een tweede aspect van de interne werking betreft de gekozen organisatiestructuur van de gemeenschap. Religieuze gemeenschappen implementeren verschillende structuren, waardoor de overheid geconfronteerd wordt met organisatorisch pluriforme gemeenschappen. Concreet betekent dit dat religieuze gemeenschappen de vrijheid hebben om zich te manifesteren in verschillende geloofsrichtingen met onafhankelijk van elkaar bestaande organisatievormen.¹⁶⁴

Een laatste aspect van de interne werking betreft het recht van de gemeenschappen tot het hebben van een autonoom personeelsbeleid. Dit beleid ziet toe op de in de religieuze gemeenschappen werkzame ambtsdragers of ander personeel.¹⁶⁵ Zoals in paragraaf 3.3.3.2 is uiteengezet mogen kerkgenootschappen de interne verhoudingen met geestelijke ambtsdragers naar eigen inzicht invullen en daarbij kan afgeweken worden van bijvoorbeeld het arbeidsrecht. Deze uitzonderingsmogelijkheden zijn op grond van artikelen 2:2, tweede lid, BW jo. artikelen 3 en 5, tweede lid Awgb toegestaan. Er mag niet afgeweken worden van ‘sterk dwingend recht’. De autonomie van de gemeenschap is echter niet grenzeloos: daar waar de interne regeling mogelijk botst met grondrechten van werknemers kan het oordeel anders uitvallen.¹⁶⁶

- Religieuze gemeenschappen zijn autonoom in het bepalen van de interne organisatie en rechtsstructuur en mogen die overeenkomstig de religieuze opvattingen invullen.
- De staat kan een religieuze gemeenschap niet verplichten om nieuwe leden toe te laten of leden niet uit te sluiten.
- Religieuze gemeenschappen mogen naar eigen inzicht bepalen hoe nieuwe leden worden toegelaten en bestaande leden worden uitgesloten.
- De autonomie van de gemeenschap is niet grenzeloos: daar waar de interne regeling mogelijk botst met grondrechten van werknemers kan het oordeel anders uitvallen.

¹⁶³ EHRM 14 juni 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0614JUD007770301 (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya/Oekraïne*), par. 146 en 150; EHRM 27 februari 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0227JUD001100205 (*Associated Society of Locomotive Engineers and Firemen (ASLEF)/Verenigd Koninkrijk*), par. 39. Zie ook Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion 2022, p. 75-77; Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights – Freedom of assembly and association, p. 27.

¹⁶⁴ Overbeeke 2005, p. 176; Sap 2004, p. 96.

¹⁶⁵ ERCM 8 maart 1976, nr. 7374/76 (*X/Denemarken*); ERCM 8 mei 1985, nr. 10901/84 (*X/Duitsland*).

¹⁶⁶ Zie voor een uitgebreid overzicht Overbeeke 2005, p. 247-263. EHRM, 13 december 2022, ECLI:CE:ECHR:2022:1213JUD005686215 (*Tonchev en anderen/Bulgarije*).

3.3.4 *De vrijheid van vereniging*

Het Nederlandse recht kent sinds 1848 het recht op de vrijheid van vereniging. Dit recht is verankerd in artikel 8 Grondwet.¹⁶⁷ Het recht luidt:

Artikel 8 Grondwet

Het recht tot vereniging wordt erkend. Bij de wet kan dit recht worden beperkt in het belang van de openbare orde.

De vrijheid van vereniging kan slechts beperkt worden door wetten vastgesteld door de regering en Staten-Generaal gezamenlijk in het belang van de openbare orde (zie ook paragraaf 3.3.1). Delegatie van de beperkingsmogelijkheid is uitgesloten.¹⁶⁸ De aard en reikwijdte van het recht tot vereniging wordt in belangrijke mate bepaald door artikel 11 EVRM en de bijbehorende jurisprudentie. In tegenstelling tot de grondwet wordt de vrijheid in het verdragsrecht geformuleerd vanuit het individu. Het recht luidt:

Artikel 11 EVRM

1. Een ieder heeft recht op vrijheid van vreedzame vergadering en op vrijheid van vereniging, met inbegrip van het recht met anderen vakverenigingen op te richten en zich bij vakverenigingen aan te sluiten voor de bescherming van zijn belangen.
2. De uitoefening van deze rechten mag aan geen andere beperkingen worden onderworpen dan die, die bij de wet zijn voorzien en die in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, voor de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. Dit artikel verbiedt niet dat rechtmatige beperkingen worden gesteld aan de uitoefening van deze rechten door leden van de krijgsmacht, van de politie of van het ambtelijk apparaat van de Staat.

In artikel 11 EVRM wordt eenzelfde beperkingssystematiek gehanteerd als in artikel 9 EVRM, zij het dat hier meer beperkingsgronden zijn opgenomen.¹⁶⁹ De beperking dient bij wet te zijn voorzien en is in een democratische samenleving noodzakelijk, in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, voor de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

De focus in de navolgende paragrafen ligt op ‘verenigingen’ — niet op vakverenigingen of vergaderingen. Het Hof heeft geoordeeld dat het begrip

¹⁶⁷ Burkens e.a. 2022, p. 127.

¹⁶⁸ Bunschoten 2021; Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 134.

¹⁶⁹ Overbeeke 2005, p. 198; Broeksteeg & Dorssmont 2020, p. 1281.

‘vereniging’ in artikel 11 EVRM autonoom moet worden uitgelegd, hetgeen betekent dat het een eigen betekenis heeft in de Europese rechtsorde.¹⁷⁰

Zoals reeds uiteengezet in paragraaf 3.3.3.2 kunnen rechtspersonen en organisaties zonder rechtspersoonlijkheid zich op het collectieve recht van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging beroepen. Onder het regime van artikel 11 EVRM hebben religieuze organisaties dezelfde rechten als andere organisaties.¹⁷¹

- Het recht op de vrijheid van vereniging is neergelegd in artikel 8 Grondwet en artikel 11 EVRM.
- Religieuze organisaties hebben op grond van de vrijheid van vereniging ex artikel 11 EVRM dezelfde rechten als andere organisaties.

3.3.4.1 Het recht om de lidmaatschapsvoorwaarden te bepalen

Er bestaat tussen de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de vrijheid van vereniging een zekere onderlinge verwevenheid.¹⁷² Het EHRM oordeelt consistent dat bij religieuze organisaties zowel artikel 9 EVRM als artikel 11 EVRM aan de orde is.¹⁷³

Dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de vrijheid van vereniging nauw verweven zijn, komt duidelijk naar voren in het bepalen van de lidmaatschapsvereisten van de religieuze gemeenschap, ook wel ‘primaire organisatie-rechten’ genaamd.¹⁷⁴ De religieuze gemeenschap vindt zowel steun in de collectieve godsdienstvrijheid (organisatie-autonomie) als in de vrijheid van vereniging (vrijheid om zelf de individuele criteria voor aan- en uitsluiting te bepalen).¹⁷⁵ Religieuze gemeenschappen zijn derhalve vrij (zonder overheidsbemoeienis) in het bepalen van het individuele lidmaatschap. Tegelijkertijd is deze vrijheid niet onbegrensd: het mag niet raken aan de individuele godsdienstvrijheid, dat voorziet in de vrijheid om van

¹⁷⁰ EHRM 29 april 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0429JUD002508894; NJ 1999/649 (*Chassagnou en anderen/Frankrijk*), par. 100. Organisaties die niet als een ‘vereniging’ in het nationale recht worden gekwalificeerd, kunnen wel als ‘vereniging’ in de context van het EVRM worden beschouwd. Zie voor meer Brems & Haec 2005, p. 17; Broeksteeg 2018, p. 822.

¹⁷¹ Van der Ploeg 2019, p. 119-120.

¹⁷² Broeksteeg 2018, p. 815-816.

¹⁷³ EHRM 26 oktober 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1026JUD003098596 (*Hasan en Tchaouch/Bulgarije*), par. 57 en 62; EHRM 13 december 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:1213JUD004570199 (*Metropolitan Church of Bessarabia en anderen/Moldavië*); EHRM 1 oktober 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1001JUD007683601 (*Kimlya en anderen/Rusland*); EHRM 10 juni 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0610JUD000030202 (*Jehovah's Getuigen van Moskou en anderen/Rusland*); EHRM 9 juli 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0709JUD000233009 (*Sindicatul Păstorul cel/Roemenië*).

¹⁷⁴ EHRM 13 augustus 1981, ECLI:CE:ECHR:1981:0813JUD000760176 (*Young, James en Webster/Verenigd Koninkrijk*), par. 57; EHRM 5 oktober 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:1005JUD007288101 (*Moscow Branch of The Salvation Army/Rusland*).

¹⁷⁵ Overbeeke 2005, p. 327.

¹⁷⁶ Zie ook EHRM 27 februari 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0227JUD001100205 (*Associated Society of Locomotive Engineers and Firemen (ASLEF)/Verenigd Koninkrijk*), par. 39; EHRM 14 juni 2007; ECLI:CE:ECHR:2007:0614JUD007770301 (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya/Oekraïne*), par. 146 en 150.

godsdienst te veranderen of om niet meer te geloven, hetgeen betekent dat het individu uit de gemeenschap kan treden.¹⁷⁶

Het recht op collectieve godsdienstvrijheid verplicht de staat om met een zekere terughoudendheid het intern functioneren van de religieuze gemeenschap te beoordelen. De vrijheid van vereniging in samenhang met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging noopt ertoe dat de overheid geen ongerechtvaardigde inbreuk mag maken op de autonomie van de religieuze gemeenschap. Zoals reeds eerder gezegd, autonome religieuze organisaties zijn immers noodzakelijk in een pluralistische samenleving. Zonder wettelijke grondslag is het de overheid niet toegestaan om zich met het functioneren van een religieuze organisatie te bemoeien.¹⁷⁷

De vrijheid van vereniging en de collectieve vrijheid van godsdienst zien niet alleen op de inrichting van de gemeenschap, maar ook op de relatie van de organisatie met haar leden. Met leden worden de individuen bedoeld die deel uitmaken van de religieuze gemeenschap. In juridische zin kunnen zij lid zijn van een vereniging of kerkgenootschap, of aangesloten zijn bij een stichting.¹⁷⁸

- Een religieuze gemeenschap heeft zowel collectieve godsdienstvrijheid (organisatie-autonomie) als verenigingsvrijheid.
- Een religieuze gemeenschap heeft de vrijheid om zelf de individuele criteria voor aan- en uitsluiting te bepalen.
- Tegelijkertijd is deze vrijheid niet onbegrensd: het mag niet raken aan de individuele godsdienstvrijheid.
- Zonder wettelijke grondslag is het de overheid niet toegestaan om zich met het functioneren van de religieuze gemeenschap te bemoeien.

Het lidmaatschap van een religieuze vereniging en kerkgenootschap

Het is van belang om het juridische onderscheid te maken tussen het lidmaatschap van een kerkgenootschap en het lidmaatschap van een religieuze vereniging. Zoals reeds uiteengezet in paragraaf 3.3.3.2 zijn dit verschillende rechtsvormen die andere rechten en plichten met zich brengen. Zo heeft het kerkgenootschap ten opzichte van de vereniging een grotere mate van organisatievrijheid.¹⁷⁹ Het lidmaatschap van beide rechtsvormen moet een vrijwillige keuze zijn van het individu: niemand kan gedwongen worden om lid te worden.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Overbeeke 2005, p. 176.

¹⁷⁷ Zie EHRM 26 oktober 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1026JUD003098596 (*Hasan en Tchaouch/Bulgarije*), par. 62 en 92; EHRM 9 juli 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0709JUD000233009 (*Sindicatul 'Păstorul cel Bun'/Roemenië*), par. 165; EHRM 12 juni 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0612JUD005603007 (*Fernández Martínez/Spanje*), par. 128; Van der Ploeg 2019, p. 126.

¹⁷⁸ Van der Ploeg 2019, p. 127; Van den Broeke 2019, p. 167-168.

¹⁷⁹ Van den Broeke 2019, p. 166.

¹⁸⁰ Van der Ploeg 2019, p. 128-129.

Vanwege de ongelijke verhouding tussen het individu en de religieuze gemeenschap kan binnen de religieuze gemeenschap die de rechtsvorm van vereniging bezigt, niet zonder duidelijke grond besloten worden om het lidmaatschap te beëindigen. In artikel 2:35, tweede lid BW is bepaald dat een vereniging het lidmaatschap kan 'opzeggen', onder meer in de gevallen die zijn opgenomen in de statuten, alsook 'wanneer redelijkerwijs van de vereniging niet gevergd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren'. Ingevolge artikel 2:35, tweede lid BW kan een lid ook 'ontzet' worden door de gemeenschap 'wanneer een lid in strijd met de statuten, reglementen of besluiten der vereniging handelt, of de vereniging op onredelijke wijze benadeelt'. Men kan hierbij denken aan wangedrag van het lid. Ondanks dat religieuze verenigingen geregeerd worden door hun statuten gelden dus wettelijke criteria.¹⁸¹ Ook wordt de rechtsverhouding tussen het lid en de religieuze vereniging beheerst door de redelijkheid en billijkheid van artikel 2:8 BW.¹⁸²

De bepalingen over opzegging en ontzetting uit artikel 2:35 BW zijn niet van toepassing op de juridische verhoudingen tussen het lid en de religieuze gemeenschap die de rechtsvorm van het kerkgenootschap heeft aangenomen.¹⁸³ Volgens artikel 2:2, tweede lid BW kunnen in de onderlinge verhoudingen in kerkgenootschappen de redelijkheid en billijkheid een rol spelen, voor zover dit is te verenigen met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen.¹⁸⁴

- Ingevolge artikel 2:35, tweede lid BW kan de religieuze vereniging het lidmaatschap 'opzeggen' onder meer in de gevallen die zijn opgenomen in de statuten, alsook wanneer redelijkerwijs van de vereniging niet gevergd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren.
- Ingevolge artikel 2:35, tweede lid BW kan een lid 'ontzet' worden door de religieuze vereniging wanneer een lid in strijd met de statuten, reglementen of besluiten der vereniging handelt, of de vereniging op onredelijke wijze benadeelt.
- Op grond van artikel 2:8 BW worden de verhoudingen tussen het lid en de religieuze vereniging geregeerd door het beginsel van redelijkheid en billijkheid.
- De bepalingen over opzegging en ontzetting uit artikel 2:35 BW zijn niet van toepassing op de juridische verhoudingen tussen het lid en de religieuze gemeenschap die de rechtsvorm van het kerkgenootschap heeft aangenomen.
- De redelijkheid en billijkheid uit artikel 2:8 BW zijn in kerkgenootschappen slechts van toepassing indien deze in het desbetreffende kerkgenootschap een rol spelen.

¹⁸¹ Van der Ploeg 2019, p. 128-131; Van den Broeke 2019, 166-168.

¹⁸² Van der Ploeg 2019, p. 128-131; Van den Broeke 2019, 166-168.

¹⁸³ Van der Ploeg 2019, p. 128-131; Van den Broeke 2019, 166-168.

¹⁸⁴ Van der Ploeg 2019, p. 128-131; Van den Broeke 2019, 166-168.

3.3.4.2 Het recht om zich niet te verenigen

In het voorgaande is toegelicht dat een religieuze gemeenschap vrij is om zelf de lidmaatschapsvoorwaarden te bepalen: er is geen overheidsbemoeienis toegelaten. Niettemin mag deze vrijheid niet de individuele godsdienst/keuzevrijheid raken. Het betreft hier onder andere het recht op verandering van godsdienst of levensovertuiging en het recht niet te behoren tot een godsdienst of levensovertuiging, hetgeen het recht op uittreden omvat.¹⁸⁵

Deze aspecten van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging worden in samenhang gelezen met de ‘negatieve verenigingsvrijheid’. Dit is de vrijwaring van een gedwongen lidmaatschap van de vereniging. Met andere woorden: organisatiedwang is uitgesloten. Het recht op verandering van religie wordt dan ook ondersteund door de negatieve verenigingsvrijheid,¹⁸⁶ met name het recht het lidmaatschap van een gemeenschap op te zeggen, alsook het recht niet te behoren tot een religieuze gemeenschap. Dit geldt ook voor het lidmaatschap van religieuze gemeenschappen waarvan de doctrine het lidmaatschap onopzegbaar acht.¹⁸⁷

De negatieve verenigingsvrijheid vloeit voort uit de jurisprudentie bij artikel 11 EVRM — deze vrijheid is niet expliciet opgenomen in de bepaling.¹⁸⁸ Artikel 11 EVRM heeft niet alleen betekenis in het garanderen van de negatieve verenigingsvrijheid op religieus vlak. Volgens het Hof kan de verwezenlijking van de vrijheid van vereniging meer inhouden dan louter overheidsonthouding; op basis van positieve verplichtingen (paragraaf 3.3.2) kan het zijn dat de staat actief moet optreden opdat artikel 11 EVRM gewaarborgd wordt.¹⁸⁹

Artikel 8 Grondwet omvat eveneens de negatieve verenigingsvrijheid. Zoals reeds uiteengezet zijn verenigingen gebonden aan de eigen statuten, maar zijn zij tevens gebonden aan dwingend recht.¹⁹⁰ Artikel 2:36 BW omvat het recht om het lidmaatschap van een vereniging te beëindigen. In artikel 2:36, eerste lid, BW is opgenomen dat het lidmaatschap onmiddellijk kan worden beëindigd ‘indien redelijkerwijs niet gevegd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren’. Hieronder wordt in ieder geval de situatie begrepen waarin het lid van een religieuze gemeenschap zich niet (meer) kan verenigen met de leer of met andere zaken van de

¹⁸⁵ Overbeeke 2005, p. 191 en 204.

¹⁸⁶ Broeksteeg & Dorssemont 2020, p. 1295, 1301.

¹⁸⁷ Overbeeke 2005, p. 191 en 204; Van der Ploeg 2019, p. 130.

¹⁸⁸ EHRM 13 augustus 1981, ECLI:CE:ECHR:1981:0813JUD000760176 (*Young, James en Webster/Verenigd Koninkrijk*), par. 51; EHRM 30 juni 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0630JUD001613090 (*Sigurjonsson/IJsland*) par. 37; EHRM 29 april 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0429JUD002508894 (*Chassagnou en anderen/Frankrijk*), par. 103; EHRM 22 september 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0922JUD002995308 (*A.S.P.A.S. en Lasgrezas/Frankrijk*), par. 52.

¹⁸⁹ EHRM 25 april 1996, ECLI:CE:ECHR:1996:0425JUD001557389 (*Gustafsson/Zweden*), par. 45. Zie ook bij de vrijheid van ‘betoging’ beschermd door artikel 11 EVRM: EHRM 21 juni 1988, ECLI:CE:ECHR:1988:0621JUD001012682 (*Plattform ‘Ärzte für das Leben’/Oostenrijk*), par. 31-32. Zie ook Brems & Haack 2005, p. 33-34.

¹⁹⁰ Van der Ploeg 2019, p. 130-131.

gemeenschap.¹⁹¹ Ook deze verhoudingen worden geregeerd door het beginsel van redelijkheid en billijkheid van artikel 2:8 BW.

- De rechten van de religieuze gemeenschap inzake het bepalen van de lidmaatschapsvoorwaarden wordt begrensd door de individuele godsdienstvrijheid.
- Het recht op verandering van religie wordt ondersteund door de negatieve verenigingsvrijheid, met name het recht van het lid om het lidmaatschap van een gemeenschap op te zeggen, alsook het recht niet te behoren tot een religieuze gemeenschap.
- Dit geldt ook voor het lidmaatschap van religieuze gemeenschappen waarvan de doctrine het lidmaatschap onopzegbaar acht.
- Artikel 2:36 BW omvat het recht van een lid om het lidmaatschap van een vereniging te beëindigen indien redelijkerwijs niet gevergd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren.

3.3.5 *Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven*

Het Nederlandse recht voorziet in een grondrecht op ‘bescherming van de persoonlijke levenssfeer’, vaak verengd tot ‘privéleven’ of ‘privacy’.¹⁹² Artikel 10 Grondwet luidt:

Artikel 10 Grondwet

1. Ieder heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op eerbiediging van zijn persoonlijke levenssfeer.
2. De wet stelt regels ter bescherming van de persoonlijke levenssfeer in verband met het vastleggen en verstrekken van persoonsgegevens.
3. De wet stelt regels inzake de aanspraken van personen op kennisneming van over hen vastgelegde gegevens en van het gebruik dat daarvan wordt gemaakt, alsmede op verbetering van zodanige gegevens.

De bescherming van de persoonlijke levenssfeer omvat ‘onder meer de woning, de briefwisseling, de communicatie, het recht niet afgeluisterd te worden, het recht op eerbiediging van het innerlijke leven en van de lichamelijke integriteit, het gezin(sleven) en de bescherming van persoonsgegevens’.¹⁹³

Ingevolge het eerste lid van artikel 10 Grondwet kan het recht op persoonlijke levenssfeer ‘bij of krachtens de wet’ worden beperkt. Het begrip ‘wet’ wordt in een formele betekenis begrepen: een wet die tot stand is gekomen door de regering en Staten-Generaal tezamen via de grondwettelijke wetgevingsprocedure (zie ook paragraaf 3.3.1).¹⁹⁴ Gelet op de zinsnede ‘bij of krachtens de wet’ mag deze

¹⁹¹ Rensen 2022. De auteur verwijst naar HR 23 juli 1946, NJ 1947/1 (*Gereformeerde Kerk van Houwerzijl*).

¹⁹² Kranenborg 2022.

¹⁹³ Bepaalde rechten worden ook beschermd door andere bepalingen in de Grondwet, Kranenborg 2022.

¹⁹⁴ Burkens e.a. 2022, p. 117-119.

bevoegdheid gedelegeerd worden.¹⁹⁵ In artikel 10 Grondwet zijn geen legitieme doelen opgesomd die beperkingen kunnen rechtvaardigen.

De aard en reikwijdte van het recht op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer worden mede bepaald door artikel 8 EVRM en de EHRM-jurisprudentie.¹⁹⁶ Artikel 8 EVRM erkent voor 'een ieder' een grondrecht op 'respect van privéleven, gezinsleven, woning en correspondentie' en luidt als volgt:

Artikel 8 EVRM

1. Een ieder heeft recht op respect voor zijn privéleven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie.
2. Geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan in de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Overeenkomstig de beperkingssystematiek zoals reeds besproken bij de vrijheid van godsdienst en verenigingsvrijheid is het bij artikel 8 EVRM ook niet toegestaan andere beperkingsgronden aan te voeren dan opgesomd in het tweede lid.¹⁹⁷ In de navolgende paragrafen wordt ingezoomd op het recht op privé- en op gezinsleven in relatie tot de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging ex artikel 9 EVRM.

Het is van belang op te merken dat relevante jurisprudentie inzake artikel 8 EVRM en artikel 9 EVRM voor dit onderzoek schaars is. Dit maakt het uitdagend om tot een synthese te komen en conclusies dienen met enige voorzichtigheid te worden getrokken. Met name het recht op respect voor het privéleven (niet zozeer gezinsleven) in combinatie met het artikel 9 EVRM heeft tot (beperkte) EHRM-rechtspraak geleid. Klachten op dit grensvlak worden door het EHRM eerder behandeld in het kader van artikel 9 EVRM dan in het kader van artikel 8 EVRM.¹⁹⁸ Er zijn ook raakvlakken tussen het recht op respect van het gezinsleven (een specificering van het recht op privéleven, zie paragraaf 3.3.5.1) en artikel 9 EVRM.

¹⁹⁵ Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins, p. 134.

¹⁹⁶ Kranenborg 2022.

¹⁹⁷ De Hert 1998, p. 188.

¹⁹⁸ Bijvoorbeeld EHRM 10 november 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:1110JUD004477498 (*Leyla Sahin/Turkije*), par. 164; EHRM 1 juli 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0701JUD004383511 (*S.A.S./Frankrijk*), par. 109. Deze arresten betreffen juridische geschillen met als onderwerp het dragen van religieuze uitingen in openbare ruimtes. Ook in de hierna genoemde rechtspraak ligt het accent soms (niet altijd) op het privéleven (niet 'gezinsleven').

- Het recht op de eerbiediging van het privéleven is neergelegd in artikel 10 Grondwet en artikel 8 EVRM.
- Er zijn raakvlakken tussen het recht op respect voor privéleven (artikel 8 EVRM) en recht op godsdienstvrijheid (artikel 9 EVRM).
- Er zijn eveneens raakvlakken tussen het recht op respect voor gezinsleven (artikel 8 EVRM) en recht op godsdienstvrijheid (artikel 9 EVRM).

3.3.5.1 Persoonlijke levenssfeer, privéleven en gezinsleven

De Grondwet bevat geen aanduiding van wat precies onder de ‘persoonlijke levenssfeer’ dient te worden begrepen. Uit de wetsgeschiedenis blijkt dat het concept persoonlijke levenssfeer diversiteit mogelijk dient te maken door aan een ieder het recht op keuzevrijheid te bieden met zo min mogelijk beperkingen van buitenaf. Oftewel: ‘het recht zijn eigen leven te leiden met zo weinig mogelijk inmenging van buitenaf.’¹⁹⁹ De persoonlijke levenssfeer kent uiteenlopende verschijningsvormen, hetgeen met zich meebrengt dat de aard en de mate van bescherming varieert. Het is een normatief-open bepaling.²⁰⁰

Ook het EHRM geeft geen uitputtende definitie van het begrip ‘privéleven’.²⁰¹ Wel brengt het Hof geleidelijk aan meer belangen onder de notie van privéleven en daarmee onder de bescherming van artikel 8 EVRM.²⁰² Een aspect van het recht op de eerbiediging van het privéleven betreft het recht van het individu op onder andere het uitbouwen van menselijke relaties en sociale banden,²⁰³ ook aangeduid als ‘relationele privacy’.²⁰⁴

Dit aspect van het recht op privéleven vertoont raakvlakken met het recht op ‘bescherming van het gezinsleven’. Het grondrecht op bescherming van het gezinsleven vormt een specificering van het recht op privéleven.²⁰⁵ Om te kunnen beoordelen of artikel 8 EVRM in een concreet geval van toepassing is, moet eerst worden bepaald of sprake is van een ‘gezinsleven’. Daarnaast moet worden nagegaan of sprake is van een beperking in dat gezinsleven door de staat die in het licht van artikel 8 EVRM niet aanvaardbaar is (‘negatieve plicht’), dan wel of de staat haar positieve verplichtingen niet heeft nageleefd. In de paragraaf 3.3.5.4 wordt dit nader toegelicht.

¹⁹⁹ *Kamerstukken II 1975/76*, 13872, nr. 3, p. 41; Kranenburg 2022.

²⁰⁰ *Kamerstukken II 1975/76*, 13872, nr. 3, p. 41; Kranenburg 2022.

²⁰¹ EHRM 17 januari 2023, ECLI:CE:ECHR:2023:0117JUD004079210 (*Fedotova en anderen/Rusland*), par. 141; EHRM 24 januari 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0124JUD002535812 (*Paradiso en Campanelli/Italië*), par. 159.

²⁰² *Forder e.a.* 2020, p. 790.

²⁰³ EHRM 5 september 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0905JUD006149608 (*Barbulescu/Roemenië*), par. 71; EHRM 24 februari 1998, ECLI:CE:ECHR:1998:0224JUD002143993 (*Botta/Italië*), par. 32; EHRM 9 januari 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0109JUD002172211 (*Oleksandr Volkov/Oekraïne*), par. 165-167; De Vries 2018, p. 670.

²⁰⁴ *Vande Lanotte e.a.* 2015b, p. 491.

²⁰⁵ *De Hert* 1998, p. 65; *De Vries* 2018, p. 669.

De term ‘gezinsleven’ is open en wordt ruim opgevat doordat artikel 8 EVRM evolutief wordt geïnterpreteerd.²⁰⁶ Dit betekent dat de term geïnterpreteerd wordt in het licht van de huidige tijd en omstandigheden.²⁰⁷ Tegelijk is de term ook autonoom: ze heeft een eigen Europese betekenis.²⁰⁸ De term gezinsleven staat synoniem voor de term ‘familieleven’.

- De Grondwet bevat geen definitie van de ‘persoonlijke levenssfeer’.
- De persoonlijke levenssfeer kent uiteenlopende verschijningsvormen, hetgeen met zich meebrengt dat de aard en de mate van bescherming varieert.
- Het recht op de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer is een normatief-open bepaling.
- Het EHRM geeft geen uitputtende definitie van het begrip ‘privéleven’.
- Het grondrecht op bescherming van het gezinsleven vormt een specificering van het recht op privéleven.

3.3.5.2 *Het behoud van het gezinsleven tussen ouders en minderjarige en tussen partners*

Het grondrecht op bescherming van het gezinsleven heeft een ‘faciliterende functie ten opzichte van relaties die als bijzonder beschermwaardig worden aangevoeld’.²⁰⁹ Bij een gezinsleven gaat het steeds om:

- relaties tussen volwassenen en kinderen (bijvoorbeeld ouders en minderjarige kinderen) of
- relaties tussen volwassenen onderling (bijvoorbeeld ouders en meerderjarige kinderen; partnerrelaties) of
- relaties tussen kinderen onderling (broers en zussen).

Hierbij is de bloed- of het aanverwantschap niet bepalend voor het aannemen van het bestaan van een ‘gezin’, maar het voorhanden zijn van banden die ‘voldoende hecht zijn’.²¹⁰

Relaties tussen volwassenen en kinderen

Tussen ouders en minderjarig kinderen wordt een gezinsleven verondersteld. Tussen familieleden (niet zijnde ouders) en minderjarige kinderen (bijvoorbeeld tussen grootouders en minderjarige kleinkinderen) neemt het EHRM eveneens aan dat

²⁰⁶ Met de term ‘evolutief’ wordt een uitleg bedoeld waarbij rekening is gehouden met (bijvoorbeeld maatschappelijke) ontwikkelingen waar de regelgever nog geen rekening mee kon houden. Zie Alteni 2016, p. 218. Het evolutief interpreteren van termen geldt ruimer binnen de EHRM-jurisprudentie.

²⁰⁷ De Hert 1998, p. 197.

²⁰⁸ Vande Lanotte e.a. 2015a, p. 243; Swennen 2023, p. 274.

²⁰⁹ De Hert 1998, p. 189.

²¹⁰ EHRM 12 juni 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0712JUD002570294 (*K. en T./Finland*), par. 151; EHRM 22 april 1997, ECLI:CE:ECHR:1997:0422JUD002183093 (*X., Y. en Z./Verenigd Koninkrijk*), par. 36; de Vries 2018, p. 703.

sprake is van gezinsleven zolang er hechte banden bestaan.²¹¹ Een langdurige vrijwillige scheiding tussen ouders en kinderen veronderstelt de afwezigheid van een behoefte aan een gezinssituatie.²¹² Niettemin kunnen feitelijke omstandigheden worden tegengeworpen die aantonen dat alsnog een gezinsleven voorligt.

Relaties tussen volwassenen onderling en kinderen onderling

Hoewel de inhoud van de vorige alinea niet noodzakelijk ‘theoretisch’ van aard is, zal in het onderhavige onderzoek meestal sprake zijn van relaties tussen ouders en meerderjarige kinderen, partnerrelaties en de relaties tussen broers en zussen.

In de relaties tussen ouders en meerderjarige kinderen neemt het EHRM aan dat er geen gezinsleven bestaat, tenzij sprake is van ‘additional factors of dependence, other than normal emotional ties’.²¹³ De vraag of al dan niet een gezinsleven voorligt, wordt door het Hof beantwoord aan de hand van feitelijke omstandigheden (zoals de mate van morele dan wel financiële afhankelijkheid etc.).²¹⁴ Derhalve kunnen ouders zich niet beroepen op een gezinsleven ten aanzien van meerderjarige kinderen en vice versa, behoudens in uitzonderlijke gevallen en onder voorwaarden. Dit is eveneens het geval ten aanzien van de relaties tussen broers en zussen, hoewel dit evenzeer afhankelijk is van de context van de zaak.²¹⁵ Partners en in het bijzonder echtgenoten (die normaliter samenleven) vormen een gezinsleven.²¹⁶ Zij kunnen zich dus beroepen op een ‘gezinsleven’.

- Een ‘gezinsleven’ bestaat in de relaties tussen ouders en minderjarige kinderen en tussen partners (in bijzonder echtgenoten); zij kunnen zaken initiëren op grond van de eerbiediging van het ‘gezinsleven’ ex artikel 8 EVRM.
- Een gezinsleven bestaat in beginsel niet in de relaties tussen ouders en meerderjarige kinderen en tussen broers en zussen; zij kunnen zich derhalve niet beroepen op artikel 8 EVRM.

²¹¹ EHRM 13 juni 1979, ECLI:CE:ECHR:1979:0613JUD000683374 (*Marckx/België*), par. 31 en 45; EHRM 12 juni 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0712JUD002570294 (*K. en T./Finland*), par. 150; EHRM 24 januari 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0124JUD002535812 (*Paradiso en Campanelli/Italië*), par. 140.

²¹² De Hert 1998, p. 199.

²¹³ EHRM 20 oktober 2022, ECLI:CE:ECHR:2022:1020JUD004634219 (*Ase of Bierski/Polen*), par. 40; EHRM 13 december 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:1213JUD003905103 (*Emonet/Zwitserland*), par. 37; EHRM 11 december 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1211JUD006555013 (*Belli en Arquier-Martinez/Zwitserland*), par. 65.

²¹⁴ Forder e.a. 2020, p. 639-640.

²¹⁵ EHRM 21 oktober 2004, nr. 75531/01 (*I. en U./Noorwegen*).

²¹⁶ Door het EHRM is erkend dat het nog niet niet-samenleven van gehuwden geen beletsel vormt zolang sprake is van een ‘lawful and genuine marriage’, zie EHRM 28 mei 1985, ECLI:CE:ECHR:1985:0528JUD000921480 (*Abdulaziz, Cabales en Balkandali/Verenigd Koninkrijk*), par. 62.

3.3.5.3 De bescherming van religieuze gedragsnormen

In paragraaf 3.3.3.4 is reeds uiteengezet dat het opleggen van gedragsnormen waaraan volgelingen van religieuze gemeenschappen zich in hun privéleven moeten houden, wordt beschermd door de (collectieve) vrijheid van godsdienst van de religieuze gemeenschap (artikel 9 EVRM). De naleving van de gestelde gedragsnormen dienen echter voort te vloeien uit de keuzevrijheid van de gelovige die lid is van de gemeenschap.

In de zaak *Jehovah's Getuigen van Moskou en anderen tegen Rusland* besliste het EHRM dat religieuze gedragingen die vervreemding teweegbrengen ten aanzien van niet-gelovige familieleden beschermd worden door de godsdienstvrijheid ex artikel 9 EVRM van de religieuze gemeenschap. Het Hof stelt:

‘It is a known fact that a religious way of life requires from its followers both abidance by religious rules and self-dedication to religious work that can take up a significant portion of the believer's time and sometimes assume such extreme forms as monasticism, which is common to many Christian denominations and, to a lesser extent, also to Buddhism and Hinduism. Nevertheless, as long as self-dedication to religious matters is the product of the believer's independent and free decision and however unhappy his or her family members may be about that decision, the ensuing estrangement cannot be taken to mean that the religion caused the break-up in the family. Quite often, the opposite is true: it is the resistance and unwillingness of non-religious family members to accept and to respect their religious relative's freedom to manifest and practise his or her religion that is the source of conflict.’²¹⁷

Het EHRM stelt derhalve dat zolang de zelftoewijding aan religieuze aangelegenheden het resultaat is van de onafhankelijke en vrije beslissing van de (volwassen) gelovige, deze wordt gewaarborgd door artikel 9 EVRM, zelfs als dit leidt tot conflict of vervreemding met familieleden die het niet eens zijn met die keuze.²¹⁸ In lijn met de jurisprudentie van het EHRM beschermt artikel 9 EVRM derhalve de religieuze gedragsnormen of gedragingen die (mogelijk) leiden tot vervreemding of conflict in gezins-, familiale of sociale context.²¹⁹ De religieuze gemeenschap wordt bijgevolg door artikel 9 EVRM beschermd.

In de voorgaande zaak (*Jehovah's Getuigen van Moskou en anderen tegen Rusland*) werd niet gerefereerd aan recht op privé- of gezinsleven ex artikel 8 EVRM. De verwevenheid tussen artikelen 8 EVRM en 9 EVRM kan geïllustreerd worden middels de zaak

²¹⁷ EHRM 10 juni 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0610JUD000030202 (*Jehovah's Getuigen van Moskou en anderen/Rusland*) par. 111. Zie ook EHRM 7 juni 2022, ECLI:CE:ECHR:2022:0607JUD003240110 (*Taganrog LRO en anderen/Rusland*), par. 178.

²¹⁸ EHRM 10 juni 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0610JUD000030202 (*Jehovah's Getuigen van Moskou en anderen/Rusland*) par. 111.

²¹⁹ Zo tevens geïnterpreteerd door het Hof van Beroep Gent, 7 juni 2022, 2021/NT/625, r.o. 2.6.8. Tegen dit arrest werd cassatie aange tekend.

Fernández Martínez tegen Spanje.²²⁰ Bij het afwegen van het recht op privé- of gezinsleven, neergelegd in artikel 8 EVRM tegen artikel 9 EVRM, heeft het EHRM geoordeeld dat de staat verplicht is beide rechten te waarborgen en, als de bescherming van het ene recht leidt tot inmenging in het andere recht, adequate middelen te kiezen om deze inmenging evenredig te maken met het nagestreefde doel.²²¹ Deze zaak betrof het recht op privé- en gezinsleven en het recht van religieuze organisaties op autonomie. Fernández Martínez werkte aan een middelbare staatsschool. De staat (ministerie van Onderwijs) was werkgever van Martínez en hij had als godsdienstleraar (katholieke godsdienst) een loyaliteitsplicht jegens de katholieke kerk. Het Hof oordeelde dat de weigering om het contract te vernieuwen van een godsdienstleraar nadat hij zijn positie als getrouwde priester publiekelijk had onthuld, geen schending van artikel 8 EVRM opleverde. Artikel 9 EVRM lijkt ten opzichte van artikel 8 EVRM te prevaleren.²²² Echter, dat geen schending van artikel 8 EVRM in de zaak *Fernández Martínez* is vastgesteld, belet niet dat bewijs, onder meer dat een inmenging een legitiem doeleinde nastreeft, moet worden verstrekt. Een loutere ‘bewering’ van een religieuze gemeenschap dat er sprake is van een potentiële bedreiging van haar autonomie (9 EVRM) volstaat niet.

- Religieuze gedragingen die leiden tot conflict of vervreemding in gezins-/familiale of sociale context worden beschermd op grond van artikel 9 EVRM zolang een gelovige onafhankelijk en vrij de keuze maakt om bepaalde gedragsnormen op te volgen.
- In een afweging van het in artikel 8 EVRM neergelegde recht op privé- of gezinsleven tegen artikel 9 EVRM dient de staat beide rechten te waarborgen.

3.3.5.4 Positieve verplichting in de context van artikel 8 EVRM

Zoals reeds uiteengezet is artikel 8 EVRM een klassiek grondrecht, wat inhoudt dat de overheid zich moet onthouden van inmenging in het recht op privé- en gezinsleven; het is een afweerrecht. Naast deze negatieve plicht veronderstelt (want dat is niet expliciet bepaald in artikel 8 EVRM, en eerder uit de EHRM-jurisprudentie afgeleid) het recht op eerbiediging van het gezinsleven een ‘positieve plicht’ die tweeledig is. Enerzijds dient de staat maatregelen te nemen die de uitoefening van het recht op bescherming van het gezinsleven mogelijk maken, anderzijds dient de staat bepalingen in te voeren ter voorkoming of bestraffing van handelingen van individuen die een inbreuk maken op het gezinsleven of dit miskennen.²²³

²²⁰ Zie ook Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights Right to respect for private and family life, home and correspondence 2022, p. 54.

²²¹ EHRM 12 juni 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0612JUD005603007 (*Fernández Martínez/Spanje*), par. 123. Zie ook Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights Right to respect for private and family life, home and correspondence 2022, p. 54.

²²² EHRM 12 juni 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0612JUD005603007 (*Fernández Martínez/Spanje*), par. 89.

²²³ De Hert 1998, 191-192; Zie ook Vande Lanotte & Haecck 2005, p. 99-104; EHRM 24 april 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0424JUD000458709 (*Lozovyye/Rusland*), par. 36.

Bij de invulling van de positieve verplichtingen genieten staten een zekere appreciatiemarge die afhankelijk is van de omstandigheden van het geval. Naast verticale publiekrechtelijke verhoudingen (tussen overheid-burger), kan artikel 8 EVRM dus in horizontale privaatrechtelijke verhoudingen (tussen burger-burger en tussen burger-particuliere organisatie) ingeroepen worden. Wel is het de staat, niet de burger, die in dezen dient op te treden.

Het EHRM oordeelt — zij het in andere sfeer — dat positieve verplichtingen inzake artikel 8 EVRM kunnen inhouden dat de staat ertoe gehouden kan zijn om maatregelen te nemen om de eerbiediging van de in dit artikel bepaalde rechten te waarborgen.²²⁴ Het is hierbij relevant dat dit ook geldt in de relaties tussen *individuele* onderling.²²⁵

Het EHRM bepaalt of sprake is van een positieve verplichting van de staat. Daarbij hanteert het EHRM een ‘fair balance-test’. Bij deze test moeten staten bij het vervullen van de positieve plichten streven naar een juist evenwicht (‘fair balance’) tussen de op het spel staande belangen — dit zijn het algemeen belang enerzijds en de belangen van het individu anderzijds. Niettemin bestaan er geen (vaste) criteria, maar wel aanwijzingen.²²⁶

Voor het onderhavige onderzoek is de zaak *Šijakova en anderen tegen de voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië* relevant. In deze zaak interpreteert het Hof ‘gezinsleven’, waarbij het EHRM aangeeft dat er geen positieve verplichting is van de staat om, bij gebrek van een gezinsband, iets te ondernemen om het ‘gezinsleven’ alsnog te realiseren.²²⁷ In deze zaak betreft het met name de relatie tussen ouders en meerderjarige kinderen. Het EHRM heeft zich in een gelijkaardige sfeer — en voor zover kan worden overzien — niet uitgesproken over de relatie tussen ouders en minderjarige kinderen en over de relatie tussen echtgenoten.

²²⁴ EHRM 10 april 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0410JUD000633905 (*Evans/Verenigd Koninkrijk*), par. 75; EHRM 5 september 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0905JUD006149608 (*Barbulescu/Roemenië*), par. 108-111 (en doorverwijzingen door het EHRM in par. 108).

²²⁵ Ibid.

²²⁶ De Hert 2005, p. 740-741. Zie ook Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights Right to respect for private and family life, home and correspondence 2022, p. 8.

²²⁷ EHRM 6 maart 2003, nr. 67914/01 (*Šijakova en anderen/de voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië*), p. 6.

- Op grond van artikel 8 EVRM kan de staat ertoe gehouden zijn om maatregelen te nemen ter bescherming van de in dit artikel bepaalde rechten, ook in de sfeer van relaties tussen individuen onderling.
- Het EHRM bepaalt of sprake is van een positieve verplichting van de staat.
- Het EHRM heeft geoordeeld dat de relatie tussen ouders en meerderjarige kinderen dat bij gebrek aan 'gezinsleven' geen positieve verplichting voor de staat voorligt.
- Het EHRM heeft zich niet uitgesproken over de relatie tussen ouders en minderjarige kinderen en over de relatie tussen echtgenoten.
- De appreciatiemarge voor de lidstaten in de sfeer van artikel 8 EVRM is afhankelijk van de omstandigheden van het geval.

3.3.6 De vrijheid van meningsuiting

Het Nederlandse recht voorziet in een grondrecht op 'vrije meningsuiting' en een 'censuurverbod'. Artikel 7 Grondwet luidt:

Artikel 7 Grondwet

1. Niemand heeft voorafgaand verlof nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2. De wet stelt regels omtrent radio en televisie. Er is geen voorafgaand toezicht op de inhoud van een radio- of televisieuitzending.
3. Voor het openbaren van gedachten of gevoelens door andere dan in de voorgaande leden genoemde middelen heeft niemand voorafgaand verlof nodig wegens de inhoud daarvan, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. De wet kan het geven van vertoningen toegankelijk voor personen jonger dan zestien jaar regelen ter bescherming van de goede zeden.
4. De voorgaande leden zijn niet van toepassing op het maken van handelsreclame.

Artikel 10 EVRM waarborgt voor 'een ieder' het recht op vrije meningsuiting. Het artikel luidt als volgt:

Artikel 10 EVRM

1. Een ieder heeft recht op vrijheid van meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid een mening te koesteren en de vrijheid om inlichtingen of denkbeelden te ontvangen of te verstrekken, zonder inmenging van enig openbaar gezag en ongeacht grenzen. Dit artikel belet Staten niet radio- omroep-, bioscoop- of televisieondernemingen te onderwerpen aan een systeem van vergunningen.
2. Daar de uitoefening van deze vrijheden plichten en verantwoordelijkheden met zich brengt, kan zij worden onderworpen aan bepaalde formaliteiten, voorwaarden, beperkingen of sancties, die bij de wet zijn voorzien en die in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de nationale veiligheid, territoriale integriteit of openbare veiligheid, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden, de bescherming van de goede naam of de rechten van anderen, om de verspreiding van vertrouwelijke mededelingen te voorkomen of om het gezag en de onpartijdigheid van de rechterlijke macht te waarborgen.

In artikel 10, eerste lid EVRM wordt het recht geformuleerd en in het tweede lid zijn de voorwaarden opgenomen op grond waarvan een eventuele inmenging in dit recht is toegestaan.

- Het recht op de vrijheid van meningsuiting is neergelegd in artikel 7 Grondwet en artikel 10 EVRM.

3.3.6.1 Het tolereren van kritiek op de gemeenschap

De EHRM-rechtspraak leert dat de term ‘meningsuiting’ ruim wordt uitgelegd,²²⁸ waarbij het Hof rekening houdt met de context van de zaak. Dit betekent dat allerhande vormen van kritiek als ‘meningsuitingen’ kunnen worden gekwalificeerd; de vorm van de uiting is over het algemeen irrelevant.²²⁹

Het EHRM verwacht van religieuze gemeenschappen dat zij kritiek van zowel ex-gelovigen, andersgelovigen en niet-gelovigen (kunnen) verdragen. Dat blijkt uit de zaak *Ibragim Ibragimov en anderen/Rusland*, waarin het EHRM het volgende stelt: ‘religieuze groepen kunnen niet redelijkerwijs verwachten gevrijwaard te blijven van alle kritiek; ze moeten de ontkenning door anderen van hun religieuze overtuigingen en zelfs de verspreiding door anderen van doctrines die vijandig staan tegenover hun geloof, tolereren en accepteren. Hetzelfde beginsel geldt voor niet-religieuze ideologieën, met inbegrip van atheïsme en agnosticisme.’²³⁰ Anders gezegd, het EHRM oordeelt in deze zaak dat religieuze gemeenschappen een zekere tolerantie moeten tonen ten aanzien van kritiek. In paragraaf 3.3.3.4 is toegelicht dat artikel 9 EVRM niet het recht waarborgt op afwijkende meningen binnen een religieuze gemeenschap waarvan een individu lid is. Religieuze gemeenschappen hoeven ‘intern pluralisme’ niet te dulden.

- Religieuze gemeenschappen kunnen niet redelijkerwijs verwachten gevrijwaard te blijven van kritiek. De ontkenning door anderen van hun religieuze overtuigingen en zelfs de verspreiding door anderen van doctrines die vijandig staan tegenover hun geloof, dienen zij te tolereren en accepteren.
- Artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op afwijkende meningen binnen een religieuze gemeenschap waarvan een individu lid is.

²²⁸ EHRM 5 november 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1105JUD001160815 (*Herbai/Hongarije*), par. 43; EHRM 20 november 1989, ECLI:CE:ECHR:1989:1120JUD001057283 (*Markt intern Verlag GmbH en Klaus Beerman/Duitsland*), par. 26.

²²⁹ EHRM 3 februari 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0203JUD003127605 (*Waves en anderen/Portugal*), par. 38. Zie ook Gerards 2020, p. 1056 en p. 1064.

²³⁰ EHRM 25 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0828JUD000141308 (*Ibragim Ibragimov en anderen/Rusland*), par. 117 en de daarin geciteerde rechtspraak. Zie ook EHRM 7 juni 2022, ECLI:CE:ECHR:2022:0607JUD003240110 (*Taganrog LRO en anderen/Rusland*), par. 154.

3.3.6.2 Geloofskritiek

Hoever de vrijheid van meningsuiting in relatie tot de vrijheid van godsdienst reikt, wordt in zekere mate aan het oordeel van de nationale autoriteiten overgelaten. De nationale autoriteiten hebben immers beter inzicht in de specifieke lokale context. Dat is met name het geval als er over bepaalde ideeën geen uniforme Europese opvatting bestaat, zoals bij moraal en religie het geval is.²³¹

Het EHRM heeft in zijn rechtspraak aandacht besteed aan geloofskritiek. Een zekere systematisering lijkt het Hof te hanteren naargelang de ‘aard’ van de kritiek. Er zijn zaken waarin het EHRM rechtstreekse, grievende uitingen ten aanzien van belangrijke religieuze personen en zaken (bijvoorbeeld symbolen) niet aanvaardt.²³² Leidend lijkt de mate waarin een bepaalde uiting potentieel invloed heeft op het goed functioneren van een democratische samenleving (meer specifiek op de notie van tolerantie).²³³ Gaat het daarentegen om meer abstract geformuleerde vormen van kritiek, die dus niet rechtstreeks (belangrijke) religieuze personen of zaken in hun gevoelens raken maar eerder de godsdienst in algemene zin, dan aanvaardt het EHRM deze wel.²³⁴

Het is van belang hier te constateren dat het Hof deze systematisering (of een poging daartoe) echter niet (geheel) rechtlijnig toepast.²³⁵ De zaak *Sekmadienis Ltd./Litouwen* is in relevant. In advertenties van een kledingonderneming waren modellen en bijschriften gebruikt die verwezen naar religieuze personen, zoals ‘Jezus’ en ‘Maria’. Het EHRM stelt vast dat, ondanks het feit dat een aantal klachten waren ingediend (onder meer van de rooms-katholieke kerk in Litouwen), de advertenties nietodeloos grievend zijn en niet aanzetten tot haat. Het Hof volgt dus de (vrije

²³¹ EHRM 25 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1025JUD003845012 (*E.S./Oostenrijk*), par. 44; EHRM 20 september 1994, ECLI:CE:ECHR:1994:0920JUD001347087 (*Otto-Preminger-Instituut/Oostenrijk*), par. 50; EHRM 25 november 1996, ECLI:CE:ECHR:1996:1125JUD001741990 (*Wingrove/Verenigd Koninkrijk*), par. 58; EHRM 13 september 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0913JUD004257198 (*İ.A./Turkije*), par. 25; EHRM 31 januari 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0131JUD006401600 (*Giniewski/Frankrijk*), par. 44; EHRM 2 mei 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0502JUD005069299 (*Aydın Tatlav/Frankrijk*), par. 24. Zie ook Van Noorloos 2014, p. 76-77.

²³² EHRM 25 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1025JUD003845012 (*E.S./Oostenrijk*), par. 43; EHRM 13 september 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0913JUD004257198 (*İ.A./Turkije*), par. 24. EHRM 25 november 1996, ECLI:CE:ECHR:1996:1125JUD001741990 (*Wingrove/Verenigd Koninkrijk*), par. 52. Voor kritiek op het arrest *E.S./Oostenrijk* zie: Wouters 2022, p. 6-28; Zoethout 2020a, p. 107-125. Ook relevant is Doomen & Van Schaik 2015, p. 47-61.

²³³ Sinds de zaak *Handyside/Verenigd Koninkrijk* stelt het EHRM dat ‘freedom of expression constitutes one of the essential foundations of such a society, one of the basic conditions for its progress and for the development of every man’, zie EHRM 7 december 1976, ECLI:CE:ECHR:1976:1207JUD000549372 (*Handyside/Verenigd Koninkrijk*), par. 49 en andere rechtspraak; zie ook Gerards 2020, p. 1056 en p. 1105-1106.

²³⁴ EHRM 31 januari 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0131JUD006401600 (*Giniewski/Frankrijk*), par. 51.; EHRM 2 mei 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0502JUD005069299 (*Aydın Tatlav/Frankrijk*), par. 26-31.

²³⁵ Bijvoorbeeld EHRM 30 januari 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0130JUD006931714 (*Sekmadienis Ltd./Litouwen*), par. 81; Zoethout 2020a, p. 118-119.

meningsuiting van de) onderneming en oordeelt dat inmengingen in het licht van artikel 10 EVRM niet aanvaardbaar zijn.²³⁶

Dat lidstaten een zekere appreciatiemarge hebben blijkt ook uit het gegeven dat in Nederland het kwetsen van religieuze gevoelens door godsdienstkritiek is toegestaan. De Hoge Raad oordeelde in 2009 dat artikel 137c Sr ‘het zich beledigend uitlaten “over een groep mensen wegens hun godsdienst”, doch niet het zich beledigend uitlaten over een godsdienst, ook niet indien dit geschiedt op zo’n wijze dat de aanhangers van die godsdienst daardoor in hun godsdienstige gevoelens worden gekrenkt’ strafbaar stelt.²³⁷ In 2014 werd ook het verbod op godslastering, dat al jaren een slapend bestaan leefde, afgeschaft.²³⁸ In paragraaf 3.4.3.6 wordt nader ingegaan op de directe discriminatoire belediging ex artikel 137c Sr.

Bij uitingen die oproepen tot geweld of intolerantie jegens religieuze gemeenschappen – aan te merken als zogenaamde ‘haatspraak’ (‘hate speech’)²³⁹ voor zover effectief tot actie wordt aanzet – oordeelt het EHRM dat inmengingen in het licht van artikel 10 EVRM zijn toegestaan.²⁴⁰ Het EVRM vereist dat de lidstaat dergelijke acties voorkomt of sanctioneert.²⁴¹ In paragraaf 3.4.3.6 vindt een nadere strafrechtelijke reflectie van ‘haatzaaien’ plaats.

- Hoever de vrijheid van meningsuiting in relatie tot de vrijheid van godsdienst reikt, wordt in zekere mate aan het oordeel van de nationale autoriteiten overgelaten: er is geen uniforme Europese opvatting over moraal en religie.
- Het EHRM geeft de lidstaten een ruime appreciatiemarge inzake geloofskritiek.
- In Nederland is het niet toegestaan om zich beledigend uit te laten over een groep mensen wegens hun godsdienst.
- In Nederland is het toegestaan om zich beledigend uit te laten over een godsdienst, ook indien dit geschiedt op een dergelijke wijze dat de aanhangers van die godsdienst daardoor in hun godsdienstige gevoelens worden gekrenkt.

²³⁶ Bijvoorbeeld EHRM 30 januari 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0130JUD006931714 (*Sekmadienis Ltd./Litouwen*); Zoethout 2020a, p. 118-119.

²³⁷ HR 10 maart 2009, ECLI:NL:PHR:2009:BF0655 r.o. 2.5.1, *NJ* 2010/9.

²³⁸ Van Schaik & Doomen 2014, p. 2110-2116; Doomen & Van Schaik 2015, p. 47-61; Van Noorloos 2014, p. x-xi.

²³⁹ Lemmens en Vrielink stellen dat ‘haatspraak’ of ‘hate speech’ kan worden gedefinieerd als ‘haatdragende, vernederende of beledigende (taal)uitingen die gericht zijn op (personen uit) bepaalde bevolkingsgroepen of -gemeenschappen’, Lemmens & Vrielink 2018, p. 126, voetnoot 376.

²⁴⁰ EHRM 17 juli 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0717JUD003800412 (*Mariya Alekhina en anderen/Rusland*), par. 219 en de rechtspraak die daarin is geciteerd.

²⁴¹ EHRM 16 maart 2003, ECLI:CE:ECHR:2000:0316JUD002314493 (*Özgür Gündem/Turkije*).

3.3.7 Tussenconclusie

In paragraaf 3.3 stond de volgende deelvraag centraal: *Hoe ziet het grondrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?* Aan de hand van vier grondrechten is dit perspectief uiteengezet.

De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging artikel 9 EVRM

De voor dit onderzoek relevante grondrechten van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging zijn vastgelegd in artikel 6 Grondwet en artikel 9 EVRM. De bescherming van het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging heeft zowel een individuele als collectieve dimensie (zie lager).

Het autonome bestaan van religieuze gemeenschappen is onontbeerlijk voor het pluralisme in een democratische samenleving en vormt een kernelement van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. De staat dient het recht op autonomie van religieuze gemeenschappen te eerbiedigen. De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging ex artikel 9 EVRM beschermt de vrijheid om al dan niet een godsdienst of levensovertuiging te hebben, te belijden en te veranderen en kan worden uitgeoefend door het individu en in gemeenschap met anderen. Het *forum internum* is onaantastbaar en verbiedt dwangbehandelingen die gericht zijn op het veranderen van de religieuze overtuiging van het individu. Religieuze gemeenschappen zijn zelfstandige dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging: zij hebben derhalve collectieve godsdienstvrijheid. Het *forum externum*, het praktiseren van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, heeft wettelijke beperkingsgronden.

De wetsystematiek inzake de organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen onderscheidt de rechtspersonen kerkgenootschap, vereniging en stichting. Artikel 2:2, tweede lid BW omvat het juridisch-organisatorisch kader voor de interne organisatie van kerkgenootschappen. Het kerkgenootschap is de meest geëigende vorm voor religieuze gemeenschappen en biedt een grotere mate van organisatievrijheid dan de vereniging en stichting. De term kerkgenootschap is ook van toepassing op geloofsgemeenschappen die vanuit een religieus perspectief niet als kerk worden aangemerkt. Kerkgenootschappen hebben inrichtingsvrijheid en worden geregeerd door hun eigen statuut. Het 'eigen statuut' omvat het principe van zelfregulering en zelfbestuur en dient in ieder geval te wijken wanneer dit strijdig is met de openbare orde zoals bedoeld in artikel 2:20 BW. De Algemene wet gelijke behandeling is ingevolge artikel 3 van deze wet niet van toepassing op religieuze gemeenschappen.

Het religieuze keuzerecht is een individueel recht: het kan niet door anderen worden uitgeoefend. Het individu heeft recht om een religieuze voorkeur te hebben en daar vervolg aan te geven door onder andere toe te treden tot een religieuze gemeenschap of deze op te richten. De vrijheid van de religieuze gemeenschap mag niet verder reiken dan de grenzen van de individuele keuzevrijheid met betrekking tot

godsdienst (en levensovertuiging). De vrijheid van godsdienst omvat immers het recht op verandering van geloof en uittreding hiervan en het recht op dissidentie. Artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op het hebben van afwijkende meningen binnen de religieuze gemeenschap waarvan het individu lid is: religieuze gemeenschappen hoeven geen ‘intern pluralisme’ te dulden.

Religieuze gemeenschappen zijn autonoom in het bepalen van de interne organisatie en rechtsstructuur en mogen die overeenkomstig hun religieuze opvattingen invullen. Dit betekent dat de staat een religieuze gemeenschap niet mag verplichten om nieuwe leden toe te laten of leden niet uit te sluiten. Religieuze gemeenschappen mogen dit naar eigen inzicht bepalen. Echter, bij religieus lidmaatschap zijn de rechten van het individu en die van de gemeenschap relevant en met elkaar verweven. Bij botsing primeert het individuele keuzerecht tot uittreden.

De vrijheid van vereniging artikel 11 EVRM

Het recht op de vrijheid van vereniging is neergelegd in artikel 8 Grondwet en artikel 11 EVRM. Religieuze gemeenschappen hebben op grond van de vrijheid van vereniging ex artikel 11 EVRM dezelfde rechten als andere organisaties. Een religieuze gemeenschap heeft zowel een collectieve godsdienstvrijheid (organisatie-autonomie ex artikel 9 EVRM, zie hoger) als verenigingsvrijheid.

Een religieuze gemeenschap heeft de vrijheid om zelf de individuele criteria voor aan- en uitsluiting te bepalen. Tegelijkertijd is deze vrijheid niet onbegrensd: het mag niet raken aan de individuele godsdienstvrijheid. Zonder wettelijke grondslag is het de overheid niet toegestaan om zich met het functioneren van de religieuze gemeenschap in te laten.

Wanneer een religieuze gemeenschap de rechtsvorm van vereniging bezigt, dan geldt ingevolge artikel 2:35, tweede lid BW dat de gemeenschap het lidmaatschap kan opzeggen, onder meer in de gevallen die zijn opgenomen in de statuten, alsook wanneer redelijkerwijs van de vereniging niet geveerd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren. Ingevolge ditzelfde artikel kan een lid ontzet worden door de religieuze vereniging wanneer een lid in strijd met de statuten, reglementen of besluiten van de vereniging handelt, of de vereniging op onredelijke wijze benadeelt. Op grond van artikel 2:8 BW worden de verhoudingen tussen het lid en de religieuze vereniging geregeerd door het beginsel van redelijkheid en billijkheid. Indien een religieuze genootschap de rechtsvorm van kerkgenootschap bezigt, dan is het beginsel van redelijkheid en billijkheid slechts van toepassing indien deze in het desbetreffende kerkgenootschap een rol spelen.

De rechten van de religieuze gemeenschap inzake het bepalen van de lidmaatschapsvoorwaarden wordt begrensd door de individuele godsdienstvrijheid: het individu kan uit de religieuze gemeenschap treden. Het recht op verandering van religie wordt mede ondersteund door de negatieve verenigingsvrijheid, met name het recht van het lid om het lidmaatschap van een gemeenschap op te zeggen, alsook het

recht om niet te behoren tot een religieuze gemeenschap. Dit geldt eveneens voor het lidmaatschap van religieuze gemeenschappen waarvan de doctrine het lidmaatschap onopzegbaar acht.

Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven

Het recht op de eerbiediging van het privéleven is neergelegd in artikel 10 Grondwet en artikel 8 EVRM. Er zijn raakvlakken tussen het recht op respect voor privéleven/gezinsleven (artikel 8 EVRM) en recht op godsdienstvrijheid (artikel 9 EVRM, zie hoger). De Grondwet bevat geen definitie van de ‘persoonlijke levenssfeer’; het is een normatief-open bepaling. De persoonlijke levenssfeer kent uiteenlopende verschijningsvormen, hetgeen met zich meebrengt dat de aard en de mate van bescherming varieert. Het EHRM geeft geen uitputtende definitie van het begrip ‘privéleven’. Het grondrecht op bescherming van het gezinsleven vormt een specificering van het recht op privéleven.

Religieuze gedragingen die leiden tot conflict of vervreemding in gezins-/familiale of sociale context zijn beschermd zolang dit het gevolg is van een vrije en onafhankelijke keuze van de gelovige. Het EHRM gaat ervan uit dat de vervreemding of het conflict dan niet toe te schrijven valt aan het geloof, maar aan de gelovige zelf.

Bij het afwegen van het in artikel 8 EVRM neergelegde recht op privé- of gezinsleven tegen artikel 9 EVRM, heeft het EHRM vastgesteld dat de staat beide rechten moet waarborgen. Daarbij is een belangenafweging noodzakelijk.

Een gezinsleven bestaat in de relaties tussen ouders en minderjarige kinderen en tussen partners (bijvoorbeeld echtgenoten). Zij kunnen dus zaken initiëren die mogelijk een inbreuk op de eerbiediging van het gezinsleven in de zin van artikel 8 EVRM teweegbrengen. Er wordt in principe vanuit gegaan dat er geen sprake is van gezinsleven tussen ouders en meerderjarige kinderen en tussen broers en zussen. Derhalve kunnen zij zich niet beroepen op de eerbiediging van het gezinsleven (artikel 8 EVRM).

Op grond van artikel 8 EVRM kan de staat ertoe gehouden zijn om maatregelen te nemen ter bescherming van de in dit artikel bepaalde rechten, ook in de sfeer van relaties tussen individuen onderling. Het EHRM bepaalt of sprake is van een positieve verplichting van de staat. Het EHRM heeft zich — voor zover kan worden overzien — niet uitgesproken over positieve verplichtingen in de relatie tussen ouders en minderjarige kinderen en over de relatie tussen echtgenoten.

De vrijheid van meningsuiting

Het recht op de vrijheid van meningsuiting is neergelegd in artikel 7 Grondwet en artikel 10 EVRM. Religieuze gemeenschappen kunnen niet redelijkerwijs verwachten gevrijwaard te blijven van alle kritiek. De ontkenning door anderen van hun religieuze overtuigingen en zelfs de verspreiding door anderen van doctrines die vijandig staan tegenover hun geloof, dienen zij te tolereren en accepteren. Zoals reeds

vermeld, artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op afwijkende binnen een religieuze gemeenschap waarvan een individu lid is.

Hoever de vrijheid van meningsuiting in relatie tot de vrijheid van godsdienst reikt, wordt in zekere mate aan het oordeel van de nationale autoriteiten overgelaten: er is geen uniforme Europese opvatting over moraal en religie. Het EHRM geeft de lidstaten een ruime appreciatiemarge inzake geloofskritiek.

In Nederland is het niet toegestaan om zich beledigend uit te laten over een groep mensen wegens hun godsdienst. Het zich beledigend uitlaten over een godsdienst is wel toegestaan, ook indien dit geschiedt op zodanige wijze dat de aanhangers van die godsdienst daardoor in hun godsdienstige gevoelens worden gekrenkt.

3.4 Het strafrechtelijke perspectief

Deelvraag

Hoe ziet het strafrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?

3.4.1 Inleiding

In dit deel van het onderzoek wordt het strafrechtelijk perspectief geschetst ten aanzien van het uitsluiten door religieuze gemeenschappen van (ex-)leden (hierna kortweg: uitsluiting), dit ter beantwoording van de onderzoeksvraag naar de in Nederland bestaande juridische mogelijkheden om met uitsluiting om te gaan. Benaderd vanuit strafrechtelijk perspectief dient in dat verband de vraag te worden beantwoord of uitsluiting naar de huidige stand van het recht strafrechtelijk is genormeerd, oftewel of uitsluiting valt binnen de reikwijdte van bestaande strafbaarstellingen. Alleen in dat geval immers kan gesproken worden van strafrechtelijke mogelijkheden om met uitsluiting om te gaan.

En daarbij past de kanttekening dat slechts een klein deel van maatschappelijk onwenselijk geachte gedragingen strafrechtelijk wordt genormeerd. Strafrechtelijk normeren wordt doorgaans beschouwd als een *ultimum remedium*, als een laatste redmiddel waarnaar slechts wordt gegrepen als andere wijzen van normeren geen of onvoldoende effect sorteren.²⁴²

Om de vraag of uitsluiting strafrechtelijk wordt genormeerd onder geldend recht te beantwoorden is het nodig om hetgeen uit het in hoofdstuk 2 besproken verkennend sociaalwetenschappelijk onderzoek (literatuurstudie en interviews) is gebleken te vertalen naar de strafrechtelijke context. Bezien moet immers worden of feitelijkheden rondom uitsluiting zoals die uit het in hoofdstuk 2 beschreven

²⁴² Zie Buisman 2020, p. 64. Zie ook Crijns die betoogt dat het concept onder druk staat, Crijns 2012, p. 11-18. En zie Buisman waar zij betoogt dat strafrecht steeds vaker wordt ingezet als een *optimum* remedium, Buisman 2022, p. 1-4.

sociaalwetenschappelijk onderzoek volgen aanknopingspunten bieden voor het geven van toepassing aan specifieke bestaande strafbaarstellingen.

3.4.1.1 Een vertaling naar het strafrecht

Voornoemde aanknopingspunten zouden kunnen worden gevonden door uitsluitingsgedragingen zoals die eventueel uit sociaalwetenschappelijk onderzoek volgen te vergelijken met gedragingen genoemd in de delictsomschrijvingen van specifieke strafbepalingen. In het strafrecht wordt immers ter grondvesting van aansprakelijkheid doorgaans²⁴³ betoogd dat daartoe is vereist dat een door een verdachte verrichte gedraging beantwoordt aan een strafbaar gestelde gedraging.²⁴⁴ De uitkomsten van het in hoofdstuk 2 besproken sociaalwetenschappelijk onderzoek laten echter zien dat uitsluiting zich veelal voltrekt in de vorm van een proces en niet zomaar valt terug te voeren op een concreet aan te wijzen uitsluitingsgedraging.

Hoewel voornoemd vereiste van een concrete gedraging als uitgangspunt inderdaad nog steeds geldt, moeten daarop belangrijke nuanceringen worden aangebracht. Zo bevatten niet alle strafbepalingen concrete gedragingen, maar zijn er ook strafbepalingen waarin een concrete gedraging ontbreekt en slechts het veroorzaken van een bepaalde gevolg strafbaar is gesteld,²⁴⁵ strafbepalingen waarin het niet naleven van een bepaalde zorgplicht strafbaar is gesteld,²⁴⁶ en strafbepalingen waarin louter een weinig concreet geformuleerde gedraging strafbaar is gesteld die in de rechtspraak invulling en uitleg behoeft (denk aan de strafbaarstelling van ‘mishandeling’ in artikel 300 Sr). Verder kunnen veel delicten zowel door een doen als door een nalaten – *i.e.* een niet-doen – worden begaan, en laten sommige delicten zich zelfs moeilijk vertalen naar een concreet handelen of nalaten (denk aan het ‘in voorraad hebben’ of ‘voorhanden hebben’).

Ook krijgen strafbepalingen waarin wel degelijk een delictsgedraging centraal is gesteld – zoals ‘bewegen tot afgifte’ bij het delict oplichting in artikel 326 Sr – in de rechtspraak soms invulling door een zeker ‘bewerkstelligen’ onder die delictgedraging te scharen.²⁴⁷ En dan zijn er nog strafbepalingen waarvoor geldt dat een enkele gedraging in beginsel onvoldoende is om tot strafbaarheid te komen, maar waarbij strafbaarheid volgt uit het stellen van meerdere relevante gedragingen in combinatie met een zeker tijdverloop en andere relevante delictomstandigheden (te denken valt aan het delict van belaging in artikel 285b Sr). Voorts kennen de dogmatiek en rechtspraak een ontwikkeling naar een meer maatschappelijk-functioneel handelingsbegrip.²⁴⁸ Dit is het meest herkenbaar in gevallen waarin het

²⁴³ Zie Husak 2011, p. 109.

²⁴⁴ Het hebben van gedachten alleen is niet strafbaar, en het Nederlands strafrecht aanvaardt geen zogenaamde risicoaansprakelijkheid.

²⁴⁵ In dit verband wordt gesproken van ‘materieel omschreven delicten’, waaronder de in par. 3.4.5 te bespreken strafbare dwang (artikel 284 Sr).

²⁴⁶ Zie bijvoorbeeld artikel 425 aanhef en onder sub 2 Sr, artikel 426 lid 1 Sr en artikel 427 aanhef en sub 1 en sub 5 Sr.

²⁴⁷ Zie bijvoorbeeld HR 9 januari 2018, ECLI:NL:HR:2018:27. Zie ook De Hullu 2021, p. 150.

²⁴⁸ Vergelijk De Hullu 2021, p. 152.

gaat om rechtspersonen, opdrachtgevers en individuen die feitelijke leiding geven aan verboden gedragingen van rechtspersonen, en in situaties waarin delictshandelingen in feitelijke zin zijn verricht door ondergeschikten maar de in maatschappelijke zin verantwoordelijke personen daarvoor aansprakelijk worden gesteld. Zoals De Hullu stelt, wordt in deze ‘sociale handelingsleer’ fysiek gedrag ‘bezien in het licht van de in het geding zijnde norm, de omstandigheden van het geval en de persoon van de dader’.²⁴⁹

Het voorgaande maakt in ieder geval duidelijk dat met het ontbreken van een duidelijke uitsluitingsgedraging de zoektocht naar het antwoord op de vraag naar strafrechtelijke normering van uitsluiting niet noodzakelijkerwijs ten einde is. Ook kan uit het gegeven dat het verkennend wetenschappelijk onderzoek zoals beschreven in hoofdstuk 2 geen duidelijke uitsluitingsgedraging oplevert die een aanknopingspunt kan verschaffen voor de vraag naar strafrechtelijke normering – juist vanwege het verkennend en beperkt karakter van bedoeld wetenschappelijk onderzoek – nog niet worden geconcludeerd dat situaties van uitsluiting in geen geval een duidelijke gedraging kunnen opleveren.

Daar staat tegenover dat strafrechtelijke normering wel afbakening vereist van hetgeen onder uitsluiting wordt begrepen. Daarbij wordt opgemerkt dat er thans geen juridische definitie van uitsluiting (door religieuze gemeenschappen) bestaat. Het formuleren van een juridische definitie zou bepaalde keuzes vergen die niet aan de onderzoekers zijn, hetgeen in navolgende alinea’s wordt toegelicht.

Zoals gezegd laat sociaalwetenschappelijk onderzoek zien dat uitsluiting zich *veelal* voltrekt in de vorm van een proces. De wijze waarop een meer abrupte uitsluiting gestalte krijgt biedt voor het maken van een vertaalslag naar het strafrechtelijke domein nog onvoldoende handvatten. Daarbij komt dat onduidelijk is of reeds een dergelijk ‘te kennen geven’ zich laat vertalen in uitsluiting. Is daartoe niet ook een gevolg vereist van daadwerkelijk *zijn* uitgesloten en dus gehinderd *zijn/worden* in het maken van contact? En als dat het geval is, hoe *volledig* moet de uitsluiting door personen of een gemeenschap zijn, wil daarvan sprake zijn?

Hier wreekt zich het ontbreken van voldoende helderheid en afbakening van hetgeen een feitencomplex vereist om als uitsluiting te worden aangemerkt (en om uitsluiting aan te kunnen merken als voltooid).

Het voorgaande roept tevens belangrijke vragen op ten aanzien van de plaats van uitsluiting in de tijd: volstaat een enkele gedraging of veronderstelt uitsluiting een samenstel aan gedragingen en/of omstandigheden waarbij enig tijdverloop is vereist (hier dringt zich de vergelijking op met het delict belaging in artikel 285b Sr).²⁵⁰ En

²⁴⁹ De Hullu 2021, p. 152; Kelk & De Jong 2019, p. 76-77.

²⁵⁰ De delictsommschrijving van artikel 285b Sr bevat namelijk het bestanddeel ‘stelselmatig’, hetgeen inhoudt: ‘met een bepaalde intensiteit, duur en/of frequentie’. Zie: *Kamerstukken II 1997/98, 25768, nr. 5* (herdruk), p. 17.

als enig tijdverloop is vereist, dan dient zich de vraag aan welk soort omstandigheid kan gelden als een startpunt van een dergelijk proces van uitsluiting.

Bovendien speelt de vraag naar normadressaat: *wie* kan zich schuldig maken aan uitsluiting door religieuze gemeenschappen van (ex-)leden? Veronderstelt een dergelijk ‘daderschap’ met andere woorden een zekere kwaliteit van degene die uitsluit en moet die persoon handelen in de uitoefening van een bepaald ambt?²⁵¹ En als inderdaad van een dergelijke kwaliteit sprake dient te zijn, onder welke voorwaarden kunnen anderen die die kwaliteit missen dan aan een dergelijk feitencomplex deelnemen?²⁵² Voorts dringt zich de vraag op hoe de vraag naar uitsluiting door religieuze gemeenschappen zich verhoudt tot uitsluiting in een andere context, bijvoorbeeld die van een gezin of binnen een bedrijf, en of en hoe de religieuze context een rol speelt in de vraag naar strafrechtelijke normering.

Uit het voorgaande volgt dat, om tot een strafrechtelijke definitie van uitsluiting te komen, keuzes gemaakt moeten worden die, zoals gezegd, niet aan de onderzoekers zijn. Een dergelijke definitie is nodig om duidelijkheid te scheppen specifiek ten aanzien van de vereisten om van (een voltooid geval van) uitsluiting (zoals begrepen in dit onderzoek) te kunnen spreken.

Ondanks die onduidelijkheden kan wel gesteld worden dat de huidige strafwetgeving geen strafbaarstelling kent van het fenomeen uitsluiting als zodanig waarvan een beschrijving is gegeven in het sociaalwetenschappelijk onderzoek (hoofdstuk 2). Het (afkondigen van het) sociaal uitsluiten van een specifieke persoon, al dan niet door een religieuze gemeenschap, is als zodanig niet strafbaar onder de huidige strafwetgeving.

De onderzoekers hebben niettegenstaande het voorgaande onderzocht hoe geldend strafrecht zich verhoudt tot hetgeen sociaalwetenschappelijk wel bekend is over uitsluiting, namelijk of het geldend recht sociale fenomenen normeert die op onderdelen gelijkenissen vertonen met uitsluiting en of er situaties bekend zijn waarin uitsluiting gepaard gaat met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd.

3.4.1.2 Een selectie van rechtsgoederen

In het licht van het voorgaande zijn *gronden* voor en *gevolgen* van uitsluiting zoals die uit het in hoofdstuk 2 beschreven sociaalwetenschappelijk onderzoek volgen te vergelijken met rechtsgoederen die in het strafrecht bescherming vinden en ten

²⁵¹ Wanneer een delictsomschrijving zich in directe zin slechts tot rechtssubjecten met een bepaalde hoedanigheid richt, spreekt men over een ‘kwaliteitsdelict’ dat zich tot bepaalde normadressaten richt, zoals de ambtenaar die een ambtsmisdrif begaat (zie artikel 355 e.v. Sr). Zie: De Hullu 2021, p. 74.

²⁵² Denk bijvoorbeeld aan de deelnemingsvormen ‘doen plegen’, opgenomen in artikel 47 Sr. Het ontbreken van een bepaalde kwaliteit bij de aanzetter tot het plegen van een strafbaar feit hoeft er namelijk niet aan in de weg te staan om hem als doen pleger van een kwaliteitsdelict (gepleegd door iemand die de bedoelde kwaliteit wel bezit) te kunnen veroordelen; zie HR 21 april 1913, ECLI:NL:HR:1913:BG9429, *NJ* 1913, p. 961 (*Reispas*).

grondslag liggen aan specifieke strafbepalingen. Een rechtsgoed of -belang is een door het recht beschermd goed of belang (denk aan de persoonlijke vrijheid, de openbare orde, het menselijk leven, het eigendom of de gezondheid).²⁵³ Strafbepalingen danken hun bestaan aan een door de wetgever beoogde bescherming van bepaalde belangen of rechtsgoederen.²⁵⁴ De bescherming van die rechtsgoederen kan aan strafbaarstelling eveneens legitimering verschaffen. En die rechtsgoederen spelen een belangrijke rol bij de interpretatie van strafbepalingen.²⁵⁵ De vraag is aan de orde of situaties van uitsluiting kunnen leiden tot krenking van achterliggende rechtsgoederen van strafbepalingen.²⁵⁶

Uit de tekst van strafbepalingen blijkt echter niet altijd duidelijk welk rechtsgoed daarin bescherming vindt. Uit de tekst van sommige zogenaamde concrete gevaarzettingsdelicten,²⁵⁷ krenkingsdelicten²⁵⁸ en materieel omschreven delicten²⁵⁹ volgt het beschermde rechtsgoed vrij evident.²⁶⁰ Waar dat niet zo is, kan een eerste indicatie van het rechtsgoed waarvan met een bepaalde strafbepaling de bescherming wordt beoogd gevonden worden in de naam van de desbetreffende titel van het Wetboek van Strafrecht waarin die strafbepaling door de wetgever is geplaatst,²⁶¹ en anders in de ‘context van een groep strafbepalingen waarin de strafbaarstelling is opgenomen’.²⁶² Als de titel onvoldoende helderheid verschaft, kan gekeken worden naar de wetsgeschiedenis van de strafbepaling: welke rechtsgoederen heeft de (nationale, Europese of internationale) wetgever met de strafbaarstelling willen beschermen (deze vraag strekt zich ook uit over de periode ná inwerkingtreding van de betreffende strafbepaling en mogelijk nadien doorgevoerde wetswijzigingen).

²⁵³ Vergelijk Esser 2021, p. 199. De onderzoekers hebben het rechtsbelangenconcept derhalve louter descriptief gebruikt. Uitdrukkelijk is alleen de vraag aan de orde naar rechtsbelangen/-goederen die in het geldend recht bescherming vinden en voor zover die relevant kunnen zijn in de context van uitsluiting. Normatieve vraagstellingen (of bepaalde rechtsgoederen beschermd zouden moeten worden) vallen buiten de reikwijdte van het onderhavig onderzoek.

²⁵⁴ Van de Wetering, Eckhardt & Bakker 2018, p. 16; Buisman 2020, p. 66.

²⁵⁵ Zie o.a. Esser 2021, p. 199-200, en Van Kempen 2021, p. 9.

²⁵⁶ Van de Wetering, Eckhardt & Bakker 2018, p. 16.

²⁵⁷ Bijvoorbeeld artikel 157 Sr (opzettelijke brandstichting). Bij gevaarzettingsdelicten wordt strafrechtelijk gereageerd op *het gevaar voor* krenking. Bij concrete gevaarzettingsdelicten wordt in de delictsomschrijving vereist dat daadwerkelijk gevaar is ontstaan (in geval van het genoemde artikel 157 Sr: ‘te duchten’ gevaren).

²⁵⁸ Bijvoorbeeld artikel 300 Sr (mishandeling). Bij dergelijke delicten wordt strafrechtelijk gereageerd op daadwerkelijke krenking van een rechtsgoed.

²⁵⁹ Bijvoorbeeld artikel 287 Sr (doodslag). Uit de delictsomschrijving daarvan blijkt direct dat het menselijk leven het beschermde rechtsbelang is.

²⁶⁰ Zie Van Kempen, 2021, p. 802 verwijzend naar Esser 2019, p. 38-46.

²⁶¹ Cleiren en Ten Voorde plaatsen hierbij de kanttekening dat deze titels stammen uit de tijd (1886) dat het Wetboek in werking trad, terwijl nadien sommige delicten in andere titels zijn geplaatst en zij ‘de systematiek van de onderliggende rechtsbelangen (...) niet meer volledig (...) herkennen’, wellicht ten gevolge van een wijziging van opvattingen in de samenleving ten aanzien van die belangen en doordat de wetgever de oorspronkelijk aangebrachte systematiek niet consequent heeft gevolgd. Zie Cleiren & Ten Voorde 2016, p. 399.

²⁶² Van Kempen 2021, p. 10.

Voorts kan gezien worden welke rol de strafrechter aan rechtsgoederen toekent bij de interpretatie van de betreffende strafbepaling.²⁶³ De strekking van sommige strafbepalingen blijft volgens Esser ook na voornoemde raadplegingen overigens onduidelijk, bijvoorbeeld ten gevolge van de lengte en complexiteit van de betreffende bepaling en/of de deels nationale deels internationale herkomst ervan.²⁶⁴

Bij het voorgaande hoort nog een belangrijke kanttekening zoals die ook volgt uit de opmerkingen onder aan paragraaf 3.4.1.1. Zouden rechtsgoederen zoals die in onderscheiden strafbepalingen bescherming vinden blijken de geïdentificeerde *gronden* voor en/of *gevolgen* van uitsluiting krenking (kunnen) ondervinden, dan betekent dat zeker niet dat *dus* sprake is van strafrechtelijke normering van uitsluiting onder geldend recht. Schending van het door een strafbepaling te beschermen belang leidt immers als zodanig niet tot strafbaarheid. Een en ander is afhankelijk van de van toepassing zijnde voorwaarden voor strafbaarheid alsmede van de mogelijkheid om een bewezenverklaard feitencomplex volgens de wet en binnen de grenzen van eventueel toepasselijk hoger recht – zoals fundamentele rechten en vrijheden die bescherming vinden in het EVRM – te kwalificeren als een strafbaar feit.²⁶⁵

In de hierna volgende alinea's worden eerst nog (verkort) de gronden voor en gevolgen van uitsluiting zoals die volgen uit hoofdstuk 2 gerecapituleerd, waarna deze in verband worden gebracht met rechtsgoederen zoals die in het strafrecht bescherming vinden.

Gronden voor uitsluiting

Aan uitsluiting kunnen verschillende motieven ten grondslag liggen. In hoofdstuk 2 is uiteengezet dat uitsluiting tijdelijk of permanent kan zijn. Zo kan een persoon worden uitgesloten totdat (en met als doel dat) die zich conformeert aan de regels. Daaruit kan worden afgeleid dat aan uitsluiting een min of meer dwingend aspect kan kleven. Ook wordt uit het sociaalwetenschappelijk onderzoek duidelijk dat leden kunnen worden uitgesloten omwille van meer of minder religieuze gronden. Bij de eerste categorie kan onder meer worden gedacht aan leden die (publiekelijk) te kennen hebben gegeven niet meer gelovig te zijn, er andere religieuze interpretaties op na te houden dan in de gemeenschap gangbaar zijn, regels zoals die binnen de religieuze gemeenschap gelden niet naleven, of die contacten onderhouden met personen van buiten de gemeenschap die er andere religieuze opvattingen op nahouden. Bij de tweede categorie van gronden kan onder meer worden gedacht aan leden die een relatie aangaan met een partner die geen lid is van de religieuze gemeenschap of dat niet wil worden, een seksuele identiteit uiten die niet door de

²⁶³ Zie Esser 2021, p. 199-201.

²⁶⁴ Zo betoogt Esser ten aanzien van de strafbaarstelling van mensenhandel, zie Esser 2021, p. 198.

²⁶⁵ Zie bijvoorbeeld: Rb. Haarlem 26 maart 2009, ECLI:NL:RBHAA:2009:BH9844 en de beslissing in diezelfde strafzaak in hoger beroep: Hof Amsterdam 24 februari 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:BV6888. Zie verder over kwalificatie Altena 2022, p. 18-25.

gemeenschap wordt geaccepteerd, of die melding maken of aangifte doen van seksueel grensoverschrijdend gedrag binnen de gemeenschap.

Uitsluitingsgevolgen voor de uitgeslotene

Uit hoofdstuk 2 volgt dat uitgeslotenen psychologische, fysieke en sociale gevolgen kunnen ondervinden van uitsluiting. Die gevolgen laten zich kortweg classificeren als pijn en verlies aan autonomie (met inbegrip van ervaren afkeuring en druk om zich te conformeren).

Pijn

Gesteld wordt dat sociale uitsluiting pijn doet. Personen kunnen ten gevolge van uitsluiting pijn ervaren, pijn die ontstaat doordat het hen niet lukt om in een aantal belangrijke behoeften te voorzien. Het gaat om de pijn om ergens bij te (willen) horen en afgewezen te zijn. De wel gebruikte term 'sociale dood' zou de ernst van het door de uitgeslotenen ervaren verlies onderstrepen. In hoofdstuk 2 wordt gesteld dat uitsluiting de uitgeslotene ook een ervaring van fysieke pijn kan opleveren waarbij wordt opgemerkt dat die fysieke pijn zich lastig laat concretiseren. Daarbij past de kanttekening dat het om een ervaring van pijn gaat en niet om concreet aanwijsbaar fysiologisch letsel. Ook wordt gesproken van een aantasting van het welzijn en de gezondheid. Specifiek ten aanzien van ostracisme wordt beschreven dat uitgeslotenen negatieve psychologische gevolgen kunnen ervaren, zoals depressie en suïcidale gedachten. Uitgeslotenen zouden moeten zien om te gaan met mogelijke gevoelens van vernedering en angst.

Verlies aan autonomie

Uitsluiting zou voorts negatieve invloed kunnen hebben op zelfwaardering. Verder zou uitsluiting aanleiding kunnen geven tot een ervaren gebrek aan controle van de uitgeslotene over diens leven, en van de vrijheid om zelf te bepalen met wie de uitgeslotene contact heeft in diens persoonlijk leven (met inbegrip van familieleden). Dit laat zich vertalen in een aantasting van de autonomie in het vormgeven van de persoonlijke levenssfeer: zo wordt onder meer gewezen op het beperkt worden in de behoefte om belangrijke levenslopmomenten in samenzijn met anderen te beleven. Ook kan hier genoemd worden het niet erkend worden in het leven van de eigen (seksuele) identiteit.

Een selectie van rechtsgoederen

Het geconstateerd eventueel aan uitsluiting verbonden *dwingend* aspect kan in verband worden gebracht met het rechtsgoed bescherming van de persoonlijke vrijheid. Dit rechtsgoed kan eveneens in verband worden gebracht met de door sommige uitgeslotenen ervaren beperking in de autonomie.

Waar die beperking in de autonomie bestaat in het niet mogen beleven van de seksuele identiteit, komen de rechtsgoederen van non-discriminatie en bescherming van de openbare orde in beeld.

Waar het gaat om door uitgesloten ervaren pijn dient zich bovendien de lichamelijke integriteit als rechtsgoed aan.

In de navolgende paragrafen zullen de voornoemde rechtsgoederen kort worden toegelicht en zal worden gezien wat hun vindplaatsen zijn in het geldend strafrecht en met welke in het licht van dit onderwerp relevante strafbepalingen hun bescherming is beoogd.

3.4.2 Enkele rechtsgoederen nader beschouwd

In de vorige paragraaf is op basis van het sociaalwetenschappelijk onderzoek in hoofdstuk 2 en de daarin beschreven gronden en gevolgen van uitsluiting een selectie gemaakt van relevante door het strafrecht beschermde rechtsgoederen. In paragraaf 3.4.1 is immers aangekondigd dat zal worden onderzocht of het geldend recht sociale fenomenen normeert die op onderdelen gelijkenissen vertonen met uitsluiting. De mogelijke krenking van een rechtsgoed kan zo een gelijkenis opleveren. In de onderhavige paragraaf zullen de geselecteerde rechtsgoederen kort worden toegelicht alsook waar zij terug te vinden zijn in het geldend strafrecht (dus welke strafbepalingen die rechtsgoederen beogen te beschermen). Achtereenvolgens worden hier besproken de rechtsgoederen non-discriminatie (3.4.2.1), de persoonlijke vrijheid (3.4.2.2), de lichamelijke integriteit (3.4.2.3) en de openbare orde (3.4.2.4).

3.4.2.1 Non-discriminatie

De strafbaarstellingen die verband houden met discriminatie zijn opgenomen in de artikelen 137c tot en met 137e Sr, artikel 137g Sr en artikel 429quater Sr. Deze strafbepalingen zijn opgenomen in de titels ‘betreffende de openbare orde’. Het gaat dan om Titel 5 van Boek 2 en Titel 2 van Boek 3 van het Wetboek van Strafrecht. Gelet op de plaatsing in deze titels, betreft het met de genoemde strafbepalingen te beschermen rechtsgoed de openbare orde (zie daarover paragraaf 3.4.2.4). Meer specifiek gaat het hier echter om het belang van non-discriminatie, daar de strafbepalingen zijn ingevoerd of aangepast ter uitvoering (of in navolging) van het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie.²⁶⁶ Artikel 1, lid 1 van dat Verdrag definieert discriminatie als volgt:

‘Elke vorm van onderscheid, uitsluiting, beperking of voorkeur op grond van ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming die ten doel heeft de erkenning, het genot of de uitoefening, op voet van gelijkheid, van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel gebied, of op andere terreinen van het openbare leven, teniet te doen of aan te tasten, dan wel de tenietdoening of aantasting daarvan ten gevolge heeft.’

²⁶⁶ *Kamerstukken II 1967/68, 9724, nr. 3* (Memorie van Toelichting bij wetsvoorstel 9724 ter uitvoering van het Internationaal Verdrag van New York van 7 maart 1966 inzake de uitbanning van elke vorm van rassendiscriminatie).

Een definitie van discriminatie is ook opgenomen in artikel 90quater Sr, zij het dat die bepaling geen discriminatiegronden bevat. De bepaling luidt:

‘Onder discriminatie of discrimineren wordt verstaan elke vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van het maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast.’

In artikel 90quater Sr worden dus geen discriminatiegronden genoemd. Dat is wel het geval in de specifieke discriminatiebepalingen in Titel 5 van Boek 2 van het Wetboek van Strafrecht. In de bovenstaande definitie is niet opgenomen dat het moet gaan om een ongerechtvaardigd onderscheid, uitsluiting, beperking of voorkeur. Dat ligt echter wel besloten in het begrip ‘discriminatie’. Dat is geen neutraal begrip. Er moet sprake zijn van een ‘ongerechtvaardigd onderscheid’. Volgens de minister van Justitie is een gerechtvaardigd onderscheid geen discriminatie.²⁶⁷ De Hoge Raad is ook deze mening toegedaan: ‘Van discriminatie is slechts sprake wanneer deze inhoudt een ongelijke behandeling, welke haar grond of motief vindt in een persoonlijke status waardoor personen of groepen van personen van elkaar worden onderscheiden’.²⁶⁸ Onderscheid maken op andere (gerechtvaardigde) gronden is dus wel toegestaan. Voorts is slechts van discriminatie sprake indien dit leidt tot onderscheid of achterstelling met betrekking tot fundamentele vrijheden en rechten.²⁶⁹

Binnen de genoemde discriminatiedelicten wordt onderscheid gemaakt tussen enerzijds de zogenaamde uitingsdelicten die zijn neergelegd in de artikelen 137c tot en met 137e Sr, en anderzijds de delicten van artikelen 137g Sr en 429quater Sr.

De uitingsdelicten zien op strafbaarstelling van het zich in het openbaar beledigend of haatzaaiend uiten met betrekking tot een groep mensen wegens hun collectieve kenmerken. Het effect op de openbare orde is bij deze strafbaarstellingen van belang, hetgeen rechtstreeks verband houdt met het in het openbaar doen van de uitlating, waardoor onmin tussen bevolkingsgroepen kan ontstaan.²⁷⁰

²⁶⁷ *Kamerstukken I* 1990/91, 20239, nr. 76a, p. 2. In gelijke zin Machielse 2017, aant. 4: ‘Het begrip discriminatie, zoals dat in ons artikel ten behoeve van het Wetboek van Strafrecht is ‘gedefinieerd’, (...), impliceert overigens niet, dat alle burgers ook altijd op dezelfde manier behandeld zullen moeten worden, maar ziet op een (wezenlijk) onbillijke of willekeurige achterstelling, waarvan de onmiskenbare causa is het ras, de nationale afkomst enz.’

²⁶⁸ HR 10 maart 1981, *NJ* 1981/385.

²⁶⁹ Het beklag ex artikel 12 Sv van een vermeend slachtoffer over niet-vervolgving door het openbaar ministerie ter zake van artikel 429quater Sr, omdat hij als man geen recht had op een gratis kopje koffie in het kader van een ‘moederdag-actie’, werd dan ook niet-ontvankelijk verklaard. Het gerechtshof Den Haag was van mening dat ‘door deze actie de rechten van de mens noch de fundamentele vrijheden als bedoeld in voormeld artikel 90quater van het Wetboek van Strafrecht worden geraakt.’ Hof Den Haag 3 augustus 2016, ECLI:NL:GHDHA:2016:2344.

²⁷⁰ Postma 2023, p. 228.

Voor het misdrijf van artikel 137g Sr en de overtreding van artikel 429quater Sr geldt dat daarin het discrimineren in ambt, beroep of bedrijf strafbaar gesteld wordt (kortweg: beroepsmatig discrimineren). In artikel 137g, eerste lid, Sr is de opzettelijke variant van beroepsmatige discriminatie opgenomen en in artikel 429quater, eerste lid, Sr een variant die voor een bewezenverklaring geen bewijs van opzet of schuld vereist. Een ander wezenlijk verschil tussen artikel 137g Sr en artikel 429quater Sr betreft de in de onderscheiden bepalingen genoemde discriminatiegronden. Terwijl in artikel 429quater Sr (eerste lid) discriminatie wegens ras, godsdienst, levensovertuiging, geslacht of hetero- of homoseksuele gerichtheid is opgenomen, is op grond van artikel 137g Sr enkel discriminatie op grond van ras verboden. De delictsomschrijvingen van artikel 429quater Sr en artikel 137g Sr onderscheiden zich van de overige discriminatiedelicten (artikel 137c Sr en verder) doordat niet het uiting geven aan discriminatie centraal staat, maar het verrichten van specifieke discriminerende handelingen. De toenmalige minister zei over dit onderscheid ‘dat discriminerende handelingen in het algemeen niet minder ernstig zijn dan discriminerende uitlatingen (...). De ernst van de in de artikel 137c e.v. strafbaar gestelde feiten is echter gelegen in het feit dat zij in het openbaar geschieden. Dergelijke uitlatingen kunnen een olievlekwerking hebben en de maatschappelijke positie van de gehele groep aantasten’.²⁷¹

Vanwege de enkele vermelding van de discriminatiegrond ‘ras’ in artikel 137g Sr is voor dit onderzoek deze strafbepaling niet relevant en is hierna alleen een analyse van artikel 429quater Sr opgenomen.

3.4.2.2 De persoonlijke vrijheid

In titel XVIII van het Wetboek van Strafrecht zijn de delicten opgenomen die beogen de persoonlijke vrijheid te beschermen. Het gaat dan onder andere om strafbare feiten zoals mensenhandel, vrijheidsberoving, bedreiging en belaging. De betreffende delictsomschrijvingen omschrijven een specifieke inbreuk op de fysieke vrijheid en/of handelingsvrijheid van het slachtoffer en behoeven in het kader van onderhavig onderzoek verder geen bespreking. Dat is anders voor het delict ‘dwang’ (artikel 284 Sr). Het delict ‘dwang’ is ruim geformuleerd en beschermt in algemene zin de handelingsvrijheid van het slachtoffer. De Memorie van Toelichting bij deze strafbaarstelling spreekt in dit verband dan ook van de vrijheid ‘van beweging, van doen en laten’ en van ‘het algemene misdrijf van dwang door geweld of door bepaalde soorten van bedreiging’.²⁷²

3.4.2.3 De lichamelijke integriteit

Uitsluiting zoals in onderhavig onderzoek bedoeld kan een effect hebben op het lichamelijk en psychisch welbevinden van het slachtoffer. Zo is in paragraaf 2.3.1 van dit rapport gewezen op de uiteenlopende mogelijke gevolgen van uitsluiting: onder

²⁷¹ *Kamerstukken II 1987/88, 20239, nr. B, p. 2; Kamerstukken II 1987/88, 20239, nr. 3, p. 7.*

²⁷² Smidt 1891, p. 427.

andere (al dan niet fysieke) pijn, het ontstaan van angstgevoelens en gevoelens van depressie, en de aantasting van welzijn en gezondheid van het slachtoffer.

In Titel XX van het Wetboek van Strafrecht zijn varianten van ‘mishandeling’ opgenomen (artikelen 300 tot en met 305 Sr; de Titel (die normaal gesproken het rechtsgoed van de bijhorende strafbepalingen duidt) draagt de naam Mishandeling). Het menselijk lichaam en de lichamelijke integriteit (met inbegrip van de gezondheid) vormen het met deze strafbepalingen beschermd belang.²⁷³

Hoewel de ontwerpers van het Wetboek van Strafrecht met het delict mishandeling enkel bescherming tegen inbreuken op de lichamelijke integriteit voor ogen leken te hebben,²⁷⁴ bestaan er in de lagere rechtspraak uitspraken waarin de reikwijdte van artikel 300 Sr (en daarmee mogelijk het beschermde rechtsgoed) is opgerekt, in die zin dat in de relevante uitspraken ook bepaalde vormen van psychisch geweld als mishandeling worden gekwalificeerd. Daarnaast stelde de minister voor Rechtsbescherming onlangs dat artikel 300 Sr een duidelijke strafrechtelijke norm biedt die mede strekt tot bescherming tegen psychisch geweld.²⁷⁵ Eerder stelde de oud-minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport al dat artikel 300 lid 1 en 4 Sr de basis biedt om psychische mishandeling strafrechtelijk aan te pakken.²⁷⁶ Op basis van de hiervoor bedoelde gevallen uit de feitenrechtspraak en uitspraken van beide ministers kan echter niet met voldoende zekerheid worden vastgesteld dat ook het belang van de psychische integriteit, met inbegrip van de mentale gezondheid, als afzonderlijk door het strafrecht beschermd rechtsgoed wordt erkend. Te verdedigen valt immers dat psychische mishandeling inwerkt op de geestelijke gezondheid die naar huidige wetenschappelijke inzichten als onderdeel van de algehele gezondheid kan worden gezien. Erkenning van een nieuw rechtsgoed lijkt daarvoor niet noodzakelijk. Een aanwijzing voor erkenning als nieuw rechtsgoed kan worden gevonden in de Wet seksuele misdrijven: volgens de bijbehorende Memorie van Toelichting tast seksueel grensoverschrijdend gedrag de geestelijke integriteit van slachtoffers aan, welk belang naast dat van lichamelijke integriteit wordt geplaatst.²⁷⁷ Op het moment van schrijven van dit rapport zijn de beoogde wetswijzigingen echter niet in werking getreden.

Zoals hiervoor al bleek, volgt uit het sociaalwetenschappelijk onderzoek dat (fysieke) pijn een van de gerapporteerde gevolgen is van uitsluiting. Ongeacht de vraag in hoeverre de gerapporteerde pijn als *psychisch* leed moet worden beschouwd, maakt de

²⁷³ HR 9 september 2014, ECLI:NL:HR:2014:2677, r.o. 3.2. Van de genoemde strafbepalingen ligt onder meer in artikel 300 lid 3 Sr ook de bescherming van het menselijk leven besloten. Dit rechtsgoed zal hierna bij gebrek aan relevantie voor dit onderwerp buiten beschouwing worden gelaten.

²⁷⁴ Smidt 1891, p. 473-478.

²⁷⁵ Kamerstukken II 2022/23, 28345, nr. 262, p. 3.

²⁷⁶ Aanhangsel Handelingen II 2019/20, nr. 3944, p. 3.

²⁷⁷ Kamerstukken II 2022/23, 36222, nr. 3, p. 4, 6 en 30. Volgens Ligthart e.a. roept dit de vraag op in hoeverre seksuele autonomie als een zelfstandig te beschermen rechtsgoed kan worden beschouwd, dan wel onderdeel is van de geestelijke en lichamelijke autonomie. Zie Ligthart e.a. 2023, p. 168 en 179.

uitkomst van het sociaalwetenschappelijk onderzoek een analyse van artikel 300 Sr aangewezen. Daarbij speelt de vraag of onder dezelfde bepalingen die bescherming beogen te bieden aan lichamelijke integriteit ook bescherming tegen psychisch leed kan worden geboden. Deze vraag zal aan de orde komen in paragraaf 3.4.3.4.

3.4.2.4 De openbare orde

Bij ‘misdrijven tegen de openbare orde’ moet men denken aan delicten die gevaar opleveren voor het maatschappelijk leven of die de natuurlijke orde van de maatschappij verstoren.²⁷⁸ Uitsluiting zal doorgaans binnen de beslotenheid van een bepaalde gemeenschap plaatsvinden (zie paragraaf 2.2.1). Of daarbij sprake kan zijn van de voor strafbaarheid vereiste openbaarheid zal moeten worden vastgesteld aan de hand van de kaders die binnen de jurisprudentie daarvoor zijn opgesteld. Verder kunnen gedragingen die niet noodzakelijkerwijs aan uitsluiting zijn verbonden wel daarmee gepaard gaan en zelfstandig een strafbaar feit opleveren. Daarbij kan de openbare orde in het geding zijn. Namelijk in die gevallen waarin uitsluiting gepaard gaat met een oproep tot het plegen van enig strafbaar feit, gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag, of met het beledigen van groepen personen.²⁷⁹ In dergelijke gevallen komen het uitingsdelict²⁸⁰ opruiing (artikel 131 Sr) en de uitingsdelicten waarmee wordt beoogd discriminatie tegen te gaan (artikel 137c, 137d en 137e Sr) in beeld. Voor deze delicten geldt dat voor strafbaarheid is vereist dat de onderliggende uitingen in het openbaar zijn gedaan.

- Het geldend strafrecht normeert sociale fenomenen die op onderdelen gelijkenissen vertonen met bepaalde situaties van uitsluiting zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 2. In de krenking van een rechtsgoed waarvan in dergelijke situaties mogelijk sprake is, kunnen gelijkenissen worden gevonden. In dit verband relevante rechtsgoederen zijn non-discriminatie, de persoonlijke vrijheid, de lichamelijke integriteit en de openbare orde.

3.4.3 Een aantal strafbepalingen nader bezien

3.4.3.1 Inleiding

In de vorige paragraaf zijn enkele rechtsgoederen nader beschreven met inbegrip van hun ‘vindplaatsen’ in het geldend strafrecht. In paragraaf 3.4.1 is immers aangekondigd dat zal worden onderzocht of het geldend recht sociale fenomenen normeert die op onderdelen gelijkenissen vertonen met hetgeen uit sociaalwetenschappelijk onderzoek is gebleken over situaties van uitsluiting. De mogelijke krenking van een rechtsgoed kan zo een gelijkenis opleveren.

²⁷⁸ Smidt 1891, p. 66.

²⁷⁹ Zie daarover nader de paragrafen 3.4.5 en 3.4.6.

²⁸⁰ Postma 2023, p. 237.

Ook is in paragraaf 3.4.1 opgemerkt dat gezien zou worden of er situaties bekend zijn waarin uitsluiting gepaard gaat met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd.

In het licht van die vraag wordt in de navolgende paragraaf een aantal strafbepalingen nader beschouwd.

Het gaat derhalve om onderzoek naar niet hypothetische situaties van uitsluiting waarin *tevens* sprake is van niet-noodzakelijkerwijs aan uitsluiting gerelateerde gedragingen die reeds als zodanig strafbare feiten opleveren. Dat niet sprake is van slechts denkbeeldige situaties volgt uit het sociaalwetenschappelijk onderzoek in hoofdstuk 2 (daarin wordt immers gerapporteerd over uitsluiting op discriminerende gronden, met een dwingend aspect, leed veroorzakend) en – ten aanzien van opruiming – uit aangehaalde jurisprudentie. Belangrijk echter is om in ogenschouw te nemen dat de op die situaties van toepassing zijnde strafrechtelijke normering *niet* ziet op uitsluiting als zodanig maar louter op de met uitsluiting gepaard gaande strafbare feiten.

Daarbij zal telkens eerst in algemene zin op de strafbepaling worden ingegaan. Vervolgens zullen de verschillende voorwaarden voor strafbaarheid worden geanalyseerd en betrokken op situaties waarin een door de strafbepaling bestreken gedraging gepaard kan gaan met uitsluiting.

Hierna worden achtereenvolgens besproken de artikelen 429quater Sr, 284 Sr, 300 Sr, 131 Sr, 137c, 137d en 137e Sr.

Rechtsgoederen	Geselecteerde strafbepaling(en)	Paragraaf
non-discriminatie	artikel 429quater Sr	3.4.3.2
de persoonlijke vrijheid	artikel 284 Sr	3.4.3.3
de lichamelijke integriteit	artikel 300 Sr	3.4.3.4
de openbare orde	artikel 131 Sr	3.4.3.5
de openbare orde en non-discriminatie	artikel 137c, 137d en 137e Sr	3.4.3.6

Bij het voorgaande dient nog een tweetal kanttekeningen te worden gemaakt.

Allereerst is het belangrijk te vermelden waarnaar géén onderzoek is gedaan. Dat betreft *louter hypothetische* (maar niet ondenkbare) situaties van uitsluiting waarin *tevens* sprake is van niet-noodzakelijkerwijs aan uitsluiting gerelateerde gedragingen die wel reeds als zodanig strafbare feiten opleveren. Te denken valt aan gevallen

waarin uitsluiting gepaard gaat met gedragingen die bijvoorbeeld smaad²⁸¹ (artikel 261 Sr) of bedreiging (artikel 285 Sr) opleveren.

Een tweede kanttekening betreft mogelijk toekomstige wetgeving. Nu de onderzoeksvraag is gericht op het beschrijven van geldend recht, valt elke normatieve beschouwing buiten het bestek van dit onderzoek. Omwille van een zo volledig mogelijke informatievervalsing aan de opdrachtgever dient ter beantwoording van de onderzoeksvraag echter wel te worden gewezen op mogelijk toekomstige regelgeving zoals die reeds blijkt uit voorstellen van wet.

In dat verband dient te worden genoemd het voorstel van leden van verschillende fracties in de Tweede Kamer dat ziet op strafbaarstelling van conversiehandelingen (hierna: het voorstel).²⁸² Het voorstel beoogt strafbaarstelling – in een in het Wetboek van Strafrecht in te voegen artikel 285ba, eerste lid²⁸³ – van het in de uitoefening van ambt, beroep of bedrijf dan wel in het verband van een organisatie verrichten van handelingen die ertoe strekken de seksuele gerichtheid of genderidentiteit van een minderjarige te veranderen of te onderdrukken. Een voorgesteld tweede lid beoogt strafbaarstelling van diezelfde gedraging, maar dan begaan jegens een meerderjarige indien sprake is van misbruik van uit feitelijke omstandigheden voortvloeiend overwicht.²⁸⁴ De initiatiefnemers willen met de strafbaarstellingen kwetsbare personen en hun autonomie beschermen.

De term ‘organisatie’ wordt voorgesteld zodat ook handelingen ‘in verband met een geloofsgemeenschap (...) onder de reikwijdte van deze strafbaarstelling [kunnen] komen te vallen’.²⁸⁵ Ten aanzien van de schade die slachtoffers kunnen ervaren in de context van dergelijke handelingen noemen de initiatiefnemers onder meer angst, schaamte, eenzaamheid, depressie, suïcidaliteit, maar ook sociale uitsluiting en verlies van contact met de gemeenschap waarin de persoon is geworteld.²⁸⁶ Het voorstel beoogt het strafbaar stellen van ‘handelingen die strekken tot het *veranderen en/of onderdrukken*’ van seksuele gerichtheid of genderidentiteit. Volgens de Memorie van Toelichting wordt met onderdrukken bedoeld ‘het onderdrukken van de gevoelens die uit de seksuele gerichtheid of de genderidentiteit voortkomen’.²⁸⁷

²⁸¹ In dit verband wordt gewezen op de sepotbeslissing van het arrondissementsparket Rotterdam van 11 oktober 2022. De betreffende zaak werd geseponeerd (onder meer) omdat de gedane uitlating – een openbare bekendmaking waarin tot sociale uitsluiting door de geloofsgemeenschap zou zijn aangezet – geen smaad in de zin van artikel 261 Sr opleverde. Zie: <https://www.om.nl/documenten/publicaties/2022/10/12/sepotbeslissing>.

²⁸² Zie het voorstel zoals is gewijzigd naar aanleiding van het advies van de Raad van State, *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 5. Zie voor bedoeld advies *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 4. De initiatiefnemers kiezen er niet voor om de term conversietherapie te gebruiken, zie *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 6, p. 18.

²⁸³ Het voorstel beoogt ook invoeging van een soortgelijke bepaling in het Wetboek van Strafrecht BES.

²⁸⁴ In een voorgesteld derde lid wordt strafbaarstelling beoogd van het openlijk diensten aanbieden bestaande uit het verrichten van de in het eerste lid bedoelde handelingen en, het rechtstreeks aan een minderjarige aanbieden van dergelijke diensten. Zie *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 5.

²⁸⁵ *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 6, p. 34.

²⁸⁶ Zie de Memorie van Toelichting na voormelde wijziging, *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 6, p. 9.

²⁸⁷ *Kamerstukken II* 2023/24, 36178, nr. 6, p. 18.

‘Veranderen en/of onderdrukken’ gaat volgens de initiatiefnemers verder dan een enkel afkeuren; zo stellen zij: ‘Men kan immers iets afkeuren, zonder dit ook te willen veranderen of onderdrukken’.²⁸⁸ In de artikelsgewijze toelichting valt over het begrip ‘handelingen’ te lezen dat daarbij niet slechts kan worden gedacht aan fysieke inwerkingen zoals elektroshocks maar ook aan psychische inwerkingen.²⁸⁹ Van die laatste wordt gezegd dat die *telkens van voldoende gewicht* moeten zijn, in welk verband de ‘aard, duur, frequentie en de intensiteit van de gedragingen van de verdachte van betekenis [zijn,] alsook de omstandigheden waaronder deze gedragingen hebben plaatsgevonden’.²⁹⁰ Van een ‘incidenteel pastoraal gesprek’ over de wijze waarop de betrokkene met diens seksuele gerichtheid of genderidentiteit dient om te gaan wordt gezegd dat in beginsel geen sprake zal zijn van een voldoende psychische inwerking. Daarvan zou wel sprake kunnen zijn als in een behandelsetting – al dan niet pastoraal van aard – ‘over een zekere periode en met een hoge mate van intensiteit druk wordt uitgeoefend op de betreffende persoon om diens seksuele gerichtheid of genderidentiteit te veranderen of te onderdrukken’.²⁹¹

Nu uit het sociaalwetenschappelijk onderzoek in hoofdstuk 2 volgt dat er gevallen van uitsluiting zijn die hun grond vinden in de seksuele identiteit van de uitgeslotene dan wel het daaraan uiting geven *én* dat met uitsluiting kan worden beoogd dat de uitgeslotene zich conformeert aan de in de gemeenschap levende opvattingen of regels, zou bedoeld voorstel van wet (en meer specifiek de leden 1 en 2 van artikel 285ba (nieuw) Sr), indien het wetsvoorstel en met deze specifieke bewoordingen wordt aangenomen, mogelijkwerijs en onder bepaalde omstandigheden relevantie kunnen hebben voor specifiek die situatie van uitsluiting. Uiteraard is daartoe wel vereist dat aan alle hiervoor genoemde voorwaarden voor strafbaarheid is voldaan met inbegrip van voornoemde hoge drempel van een voldoende psychische inwerking.

3.4.3.2 Beroepsmatige discriminatie ex artikel 429quater Sr

Artikel 429quater Sr maakt deel uit van een aantal strafbepalingen dat discriminatie moet tegengaan. Met de bepaling is beoogd bescherming te bieden tegen discriminatie in het sociaaleconomisch domein, met inbegrip van de arbeidsmarkt.²⁹² Artikel 429quater Sr, eerste lid, luidt als volgt:

Hij die in de uitoefening van een ambt, beroep of bedrijf personen discrimineert wegens hun ras, hun godsdienst, hun levensovertuiging, hun geslacht of hun hetero- of homoseksuele gerichtheid wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste twee maanden of geldboete van de derde categorie.

²⁸⁸ *Kamerstukken II 2023/24*, 36 178, nr. 6, p. 18.

²⁸⁹ *Kamerstukken II 2023/24*, 36 178, nr. 6, p. 33.

²⁹⁰ *Kamerstukken II 2023/24*, 36 178, nr. 6, p. 33.

²⁹¹ *Kamerstukken II 2023/24*, 36 178, nr. 6, p. 33.

²⁹² *Kamerstukken II 1979/80*, 16115, nr. 3.

De bestanddelen van artikel 429quater Sr

Hierna worden de relevante bestanddelen van artikel 429quater Sr achtereenvolgens besproken.

Discrimineert

Zoals gezegd, is artikel 429quater Sr van toepassing op handelingen met een discriminerend karakter. Voor de vraag wat onder discriminatie wordt verstaan, kan worden verwezen naar het in de vorige paragraaf genoemde artikel 90quater Sr.

Oorspronkelijk was in deze definitie het ‘openbaar leven’ in plaats van het ‘maatschappelijk leven’ opgenomen. Men ging ervan uit dat enkel discriminatie door de overheid strafbaar moet zijn. In 1992 werd de term ‘openbaar leven’ vervangen door ‘maatschappelijk leven’. De reden daarvoor was, aldus de toenmalige minister van Justitie, dat het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie een ruimere strekking heeft en ook ziet op bescherming tegen discriminatie in horizontale verhoudingen (tussen burgers onderling) waarin bijvoorbeeld het recht op arbeid, huisvesting of onderwijs in het geding kan zijn. Volgens de minister ziet voornoemd Verdrag op ‘het maatschappelijk leven buiten de privésfeer’.²⁹³ Discriminatie in de zin van artikel 90quater Sr en bijgevolg ook artikel 429quater Sr is dus niet beperkt tot overheidshandelen. Het heeft echter geen betrekking op het maken van onderscheid in de privésfeer, zoals bij het kiezen van vrienden.²⁹⁴

De discriminatiegronden

Bij de wetswijziging van 1 februari 1992, zijn de discriminatiegronden in artikel 429quater Sr uitgebreid. Niet langer is alleen beroepsmatige discriminatie op grond van ras strafbaar; aan de delictsomschrijving zijn de discriminatiegronden godsdienst, levensovertuiging, geslacht en hetero- en homoseksuele gerichtheid toegevoegd.

In de uitoefening van een ambt, beroep of bedrijf

Artikel 429quater Sr heeft geen betrekking op discriminatie door een ieder. Het gaat enkel om discriminatie in het kader van de uitoefening van een ambt, beroep of bedrijf. Daarmee treedt de strafbepaling feitelijk buiten het bereik van de titel ‘overtredingen tegen de openbare orde’. Hetgeen ter uitoefening van een ambt, beroep of bedrijf wordt gedaan, *hoeft* de openbare orde immers niet te raken.²⁹⁵

²⁹³ *Kamerstukken II 1989/90, 20239, nr. 23, p. 3.*

²⁹⁴ *Kamerstukken II 1989/90, 20 239, nr. 23, p. 3.*

²⁹⁵ In de eerste versie van artikel 429quater Sr was alleen discriminatie in het kader van de uitoefening van een beroep of bedrijf opgenomen en dan beperkt tot die handelingen die betrekking hadden op het aanbieden van goederen en diensten. In 1981 is die laatste beperking komen te vervallen, omdat men van mening was dat discriminatie in de sociaaleconomische sfeer in zijn geheel door een strafrechtelijke sanctie gedekt diende te worden. Wet van 22 mei 1981 tot wijziging van artikel 429quater van het Wetboek van Strafrecht, *Stb.* 1981, 306, inwerkingtreding 29 juni 1981. Dus ook voor zover er gediscrimineerd wordt op bijvoorbeeld de woning- en arbeidsmarkt. Zie *Kamerstukken II 1979/80, 16115, nr. 3, p. 4.*

Onder het begrip ‘in de uitoefening van een beroep of bedrijf’ wordt verstaan het verrichten van activiteiten, die als hoofd- of nevendoel het verwerven van inkomen of het maken van winst hebben. In overeenstemming met het gangbare spraakgebruik zal dat streven enigszins stelselmatig tot uiting moeten komen.²⁹⁶ Het begrip ‘bedrijf’ is in de rechtspraak nader gedefinieerd. De Hoge Raad oordeelt dat ‘gelet op artikel 71 van de Wet op de bedrijfsorganisatie moet worden aangenomen dat “bedrijf” primair wordt bepaald door een ondernemingswijze bedrijfsuitoefening’.²⁹⁷

Bij de wetwijziging van 1991 is artikel 429quater Sr uitgebreid;²⁹⁸ discriminatie in de uitoefening van een ambt is toegevoegd. Met het begrip ‘ambt’ wordt bedoeld op personen die optreden namens de overheid en die in dienst zijn van die overheid. De term is niet van toepassing op het ‘geestelijk ambt’.²⁹⁹

Uitsluiting en beroepsmatige discriminatie ex artikel 429quater Sr

Uit het voorgaande blijkt dat artikel 429quater Sr het maken van ongerechtvaardigd onderscheid verbiedt tussen mensen op basis van de in die bepaling genoemde gronden in het kader van de uitoefening van een beroep, bedrijf of ambt. Hoewel artikel 429quater Sr – als het gaat om de uitoefening van een beroep of bedrijf – zich daarmee ook uitstrekt tot horizontale verhoudingen (tussen burgers), kunnen er niet alle verhoudingen tussen burgers onderling onder geschaard worden. De reikwijdte van de delictsomschrijving is beperkt tot de sociaaleconomische sfeer. De delictsomschrijving is niet van toepassing op verhoudingen binnen een geloofsgemeenschap. Het begrip ‘ambt’ heeft betrekking op overheidsfunctionarissen. Ten aanzien van het geestelijk ambt is nadrukkelijk overwogen dat artikel 429quater Sr daarop geen betrekking heeft.

- De woorden ‘in de uitoefening van een ambt’ zoals opgenomen in artikel 429quater Sr hebben geen betrekking op het geestelijk ambt.

²⁹⁶ *Kamerstukken II* 1980/81, 16115, nr. 7, p. 1.

²⁹⁷ HR 26 juni 1984, *NJ* 1985/530. Voorbeelden in de rechtspraak zijn: Rb. Den Bosch 16 februari 2010, ECLI:NL:RBSHE:2010:BL3895; Rb. Den Haag 11 oktober 2010, ECLI:NL:RBSGR:2010:BN9971; Rb. Den Haag 11 oktober 2010, ECLI:NL:RBSGR:2010:BN9983; Hof Arnhem-Leeuwarden 7 december 2015, ECLI:NL:GHARL:2015:9216.

²⁹⁸ Wet van 14 november 1991, houdende aanvulling van het Wetboek van Strafrecht met enkele bepalingen tot het tegengaan van discriminatie op grond van ras, godsdienst, levensovertuiging, geslacht of hetero- of homoseksuele gerichtheid, *Stb.* 1991, 623, inwerkingtreding 1 februari 1992.

²⁹⁹ *Kamerstukken II* 1979/80, 16115, nr. 3, p. 4. Zie ook artikel 3 van de Algemene Wet gelijke behandeling, waarin is bepaald dat die wet niet van toepassing is op a) rechtsverhoudingen binnen kerkgenootschappen alsmede hun zelfstandige onderdelen en lichamen waarin zij zijn verenigd, alsmede binnen andere genootschappen op geestelijke grondslag en op b) het geestelijk ambt.

3.4.3.3 *Dwang ex artikel 284 Sr*

Het misdrijf ‘dwang’ is vastgelegd in artikel 284 Sr. In deze bepaling is een aantal gedragingen opgenomen dat kwalificeert als dwang. De bepaling luidt als volgt:

1. Met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie wordt gestraft:
 - 1°. hij die een ander door geweld of enige andere feitelijkheid of door bedreiging met geweld of enige andere feitelijkheid, gericht hetzij tegen die ander hetzij tegen derden, wederrechtelijk dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden;
 - 2°. hij die een ander door bedreiging met smaad of smaadschrift dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden.
- In het geval onder 2° omschreven wordt het misdrijf niet vervolgd dan op klacht van hem tegen wie het gepleegd is.

Het misdrijf ‘dwang’ is opgenomen in titel XVIII van het Wetboek van Strafrecht die de naam draagt ‘misdrijven tegen de persoonlijke vrijheid’. De strafbepaling ziet op situaties waarin iemand op wederrechtelijke wijze in zijn handelingenvrijheid wordt beperkt omdat dwang wordt uitgeoefend ten aanzien van diens persoon.³⁰⁰ De Hoge Raad is van oordeel dat artikel 284 Sr geen bijzondere strafbepaling (*lex specialis*) is ten opzichte van artikel 285 Sr (bedreiging).³⁰¹ Weliswaar betreft bedreiging eveneens een misdrijf tegen de persoonlijke vrijheid, maar de strafbaarstelling ziet louter op het dreigen met het begaan van bepaalde ernstige misdrijven. Dat is anders bij strafbare dwang; daar hoeft niet te zijn gedreigd met een strafbare gedraging. Artikel 284 Sr is algemeen geformuleerd en heeft een ruime reikwijdte. Volgens de wetgever was het niet mogelijk een uitputtende opsomming te geven van de vormen van dwang die onder artikel 284 Sr kunnen worden gebracht.³⁰²

De bestanddelen van artikel 284 lid 1 sub 1 Sr

Het dwangmiddel

Op grond van artikel 284 lid 1 Sr is strafbaar het een ander door (bedreiging met) geweld of (bedreiging met) enige feitelijkheid, gericht tegen die ander of tegen derden, wederrechtelijk dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden.³⁰³ Het eerste gedeelte van de delictomschrijving wordt gevormd door de dwangmiddelen, waarbij de zinssnede ‘bedreiging met enige andere feitelijkheid’ betrekking heeft op handelingen die niet onder geweld of bedreiging met geweld vallen. Het kan daarbij gaan om meer subtiele vormen van psychische druk³⁰⁴ waaraan het slachtoffer geen

³⁰⁰ Lindenberg 2007, p. 73.

³⁰¹ HR 17 januari 1984, ECLI:NL:HR:1984:AC8252, r.o. 7.2, NJ 1984/479.

³⁰² *Kamerstukken II* 2011/12, 32840, nr. 6, p. 11.

³⁰³ Nu het delict smaad(schrift) zoals hiervoor genoemd niet in de analyse wordt betrokken, zal het eerste lid, onder sub 2 en het tweede lid van artikel 284 Sr hier buiten beschouwing blijven.

³⁰⁴ Deze handelingen moeten van dien aard zijn dat zij in de gegeven omstandigheden leiden tot een zodanige psychische druk dat de gedwongene daaraan in redelijkheid geen weerstand kon bieden. Zie: *Kamerstukken II* 2010/11, 32840, nr. 3, p. 5; *Kamerstukken I* 2012/13, 32840, C, p. 11. Zie ook: HR 6 januari 1998, ECLI:NL:HR:1998:ZC8317, r.o. 5.1, NJ 1998/607.

weerstand kan bieden. Zo oordeelde de Hoge Raad dat het gebruikmaken van godsdienstig overwicht een feitelijk dwangmiddel kan opleveren.³⁰⁵

Een 'feitelijkheid' kan ook uitsluitend bestaan uit het uitspreken van woorden.³⁰⁶ Lindenberg verdedigt dat een 'feitelijkheid' ook kan bestaan uit een nalaten. Ook wijst hij erop dat de Hoge Raad dit delictsbestanddeel zeer ruim interpreteert, waardoor zijns inziens aan de dwangmiddelen als geheel geen zelfstandige betekenis of toegevoegde waarde meer toekomt. Het middel — dat kan bestaan uit een afzonderlijke gedraging maar ook een samenstel van gedragingen — waarmee de verdachte de dwang veroorzaakt, is in die visie niet van invloed op het intreden van strafrechtelijke aansprakelijkheid.³⁰⁷

Deze interpretatie sluit aan bij de woorden van de wetgever: de delictsomschrijving van artikel 284 Sr is niet beperkt tot een specifiek dwangmiddel.³⁰⁸

Gericht tegen hetzij die ander hetzij tegen derden

Voor strafbaarheid op grond van artikel 284 Sr is derhalve vereist dat sprake is van een dwangmiddel. Daarbij hoeft het slachtoffer niet altijd direct het rechtstreekse object van dat dwangmiddel te zijn. Het dwangmiddel kan ook worden ingezet tegen een ander en op die manier het slachtoffer dwingen om bepaalde handelingen te verrichten, te dulden of na te laten. Denk bijvoorbeeld aan de bedreiging geuit tegen het slachtoffer dat geweld zal worden aangewend tegen een derde, die het slachtoffer dierbaar is.³⁰⁹

Het dwanggevolg

Artikel 284 Sr stelt geen beperking aan het dwanggevolg; ieder gevolg kan als 'iets te doen, niet te doen of te dulden' kwalificeren.³¹⁰ Nu zoals gezegd ook aan de dwangmiddelen in artikel 284 Sr geen beperkingen meer worden gesteld, komt de

³⁰⁵ Een voorbeeld hiervan kan gevonden worden in HR 27 augustus 2013, ECLI:NL:HR:2013:494, r.o. 4.2.2. Daarin werd geoordeeld dat in de gegeven omstandigheden de verdachte een psychisch en uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht had op het slachtoffer en (meermalen) heeft ingespeeld op haar devotie of godvruchtigheid, hetgeen een zodanige psychische druk opleverde dat het voor het slachtoffer zo moeilijk was om zich aan de bewezenverklaarde handelingen te onttrekken, dat sprake was van door de verdachte uitgeoefende dwang. Hoewel het hier ging om een 'feitelijkheid' als bedoeld in artikel 242 Sr, wordt aan 'feitelijkheid' in artikel 284 Sr door de Hoge Raad geen minder ruime uitleg gegeven dan aan datzelfde begrip in artikel 242 Sr; zie HR 6 januari 1998, ECLI:NL:HR:1998:ZC8317, r.o. 5.3, *NJ* 1998/607.

³⁰⁶ HR 7 april 2020, ECLI:NL:HR:2020:568, r.o. 2.4.

³⁰⁷ Lindenberg 2007, p. 209, 216; HR 30 september 1997, ECLI:NL:HR:1997:ZD0809, *NJ* 1998/116; HR 2 februari 1999, ECLI:NL:PHR:1999:ZD1356, *NJ* 1999/312.

³⁰⁸ *Kamerstukken I* 2012/13, 32840, C, p. 11.

³⁰⁹ Hof 's-Hertogenbosch 22 maart 2007, ECLI:NL:GHSHE:2007:BA1889.

³¹⁰ Vermoedelijk hebben de Staatscommissie en regering toentertijd geen bezwaar gezien in deze ruime formulering, omdat de dwangmiddelen aanvankelijk wel beperkt waren geformuleerd. Echter, gelet op de latere toevoeging van het delictsbestanddeel '(bedreiging met) enige andere feitelijkheid' en de jurisprudentie daarover kennen ook de dwangmiddelen in artikel 284 Sr zoals gezegd geen beperkingen meer. Zie: Lindenberg 2007, p. 243, 244, 254.

strafbaarheid van een gedraging onder artikel 284 Sr vooral aan op een beoordeling van de delictsbestanddelen ‘wederrechtelijkheid’ en ‘dwingen’.

Causaliteit

Dwang in de zin van artikel 284 Sr betreft een materieel omschreven delict. Dat betekent dat voor strafbaarheid niet alleen de gedraging van de verdachte van betekenis is maar ook het intreden van een bepaald wettelijk omschreven gevolg. Vereist is dat er een causaal verband is tussen het gedrag van de verdachte en het betreffende gevolg. In artikel 284 Sr wordt de causaliteitsvraag (mede) in verband gebracht met de hierna te bespreken ‘onvermijdbaarheid’: het gaat er dan om dat het slachtoffer *door het handelen van de verdachte* (redelijkerwijs) ‘niet anders kon’.³¹¹

Dwingen

Het bestanddeel ‘dwingen’ in artikel 284 Sr veronderstelt dat sprake is van onvrijwilligheid aan de kant van de gedwongene (het slachtoffer). In de meeste gevallen is dat evident; het slachtoffer is tegen diens wil in een situatie gebracht. Het gaat echter te ver om te concluderen dat van dwang alleen sprake is als het slachtoffer iets doet, nalaat of duldt wat het slachtoffer bij afwezigheid van die dwang niet zou hebben gedaan, nagelaten of geduld. Het is mogelijk dat het slachtoffer het gevolg wel wil maar niet als het slachtoffer daartoe wordt gedwongen. Van onvrijwilligheid in de zin van artikel 284 Sr is derhalve ook sprake indien het slachtoffer op het beslissende moment niet wil dat het gevolg onder dergelijke omstandigheden tot stand komt.³¹²

Een tweede aspect van dwingen betreft de zogeheten onvermijdbaarheid. Het betreft de vraag of het slachtoffer weerstand kon bieden aan de opgelegde dwang. De onvermijdbaarheid wordt niet in absolute zin uitgelegd; het gaat erom dat het slachtoffer redelijkerwijs niet anders kon.³¹³ Zo leidt het enkele feit dat een afhankelijkheidsrelatie bestaat tussen een volging van een geloofsgenootschap en de leider daarvan niet tot dwang als de volging zich weliswaar gedwongen heeft gevoeld iets te doen of niet te doen maar klaarblijkelijk in staat is geweest aan de door hem of haar ervaren dwang weerstand te bieden.³¹⁴

Tot slot ligt in het woord ‘dwingen’ volgens de Hoge Raad ook opzet besloten. Voor een bewezenverklaring is voorwaardelijk opzet op het dwanggevolg toereikend.³¹⁵

³¹¹ Lindenberg 2007, p. 175-187.

³¹² Lindenberg 2007, p. 139.

³¹³ *Kamerstukken I* 2012/13, 32840, C, p. 11; Janssen, Dreissen & Juncker 2022, p. 33.

³¹⁴ Rb. Dordrecht 14 juli 2005, ECLI:NL:RBDOR:2005:AT9446, *Nieuwsbrief Strafrecht* 2005/306. Ditzelfde zou logischerwijs ook kunnen opgaan wanneer iemand geen volging meer is.

³¹⁵ Dit geldt ook voor het vereiste van opzet gericht op de wederrechtelijkheid van de gedraging; zie: HR 13 september 2005, ECLI:NL:HR:2005:AT5834, r.o. 3.4.1-3.6, *NJ* 2006/234.

Dwang veronderstelt dan ook wetenschap daarvan van de beïnvloedende persoon (de dader). Daarnaast is bewustzijn van de dwang bij de gedwongene vereist.³¹⁶

Wanneer voor bewezenverklaring van een delictsbestanddeel is vereist dat de zelfbeschikking van een slachtoffer is beperkt (zoals het geval is met ‘dwingen’), dan kan door het slachtoffer gegeven toestemming verhinderen dat aan dit bestanddeel is voldaan.³¹⁷ Van belang is dus dat de betrokkene voorafgaand aan de dwangsituatie zeggenschap of beschikkingsmacht had over het rechtsgoed dat in het geding is.³¹⁸ In geval van artikel 284 Sr wordt aangenomen dat in het bestanddeel ‘dwingen’ besloten ligt dat instemming aan aansprakelijkheid in de weg kan staan.³¹⁹ Toestemming maakt dat geen sprake is van onvrijwilligheid en dus van ‘dwingen’. Andersom kan van toestemming geen sprake zijn indien deze is afgedwongen (en dus niet-vrijwillig gegeven).³²⁰

Wederrechtelijkheid

Hoewel in zijn algemeenheid de term ‘wederrechtelijk’ opgevat wordt als ‘in strijd met het recht’,³²¹ wordt het bestanddeel ‘wederrechtelijk’ in het kader van artikel 284 Sr door de Hoge Raad uitgelegd als ‘zonder bevoegdheid’.³²² Deze beperkte uitleg van de wederrechtelijkheid valt te rijmen met de welhaast onbegrensde invulling van de dwangmiddelen. Om toch aansprakelijkheid te voorkomen in situaties waarin ‘slechts’ sprake is van bepaalde maatschappelijk onwenselijk geachte gedragingen, wordt een beperkte invulling gegeven aan ‘wederrechtelijkheid’.³²³ Zoals hiervoor onder het kopje ‘Het dwangmiddel’ al bleek: het gebruikmaken van godsdienstig overwicht kan volgens de Hoge Raad reeds een feitelijk dwangmiddel opleveren.³²⁴ Een strikte invulling van de voor strafrechtelijke aansprakelijkheid vereiste wederrechtelijkheid kan zo het ‘teveel’ aan strafbaarheid corrigeren.³²⁵ Zo bezien gaat het bij de reikwijdte van de dwangmiddelen en de invulling van de wederrechtelijkheid om communicerende vaten.

Lindenberg wijst erop dat ‘zonder bevoegdheid’ meer precies wordt uitgelegd als ‘zonder wettelijke bevoegdheid’.³²⁶ Uit de wetsgeschiedenis van artikel 284 Sr komt

³¹⁶ Meer precies een bewustzijn waarbij het middel als dwangmiddel en het gevolg als dwanggevolg wordt ervaren; zie: Lindenberg 2007, p. 32-36, 54.

³¹⁷ Bakker 2017, p. 185.

³¹⁸ Kelk & De Jong 2019, p. 191-192.

³¹⁹ De Hullu 2021, p. 347.

³²⁰ Bakker 2017, p. 181, 185.

³²¹ De Hullu 2021, p. 188.

³²² Hetgeen niet per se strijd met het recht impliceert en in vergelijking daarmee dus minder omvattend is. Zie: Lindenberg 2007, p. 248, 251, 270; Hof ‘s-Hertogenbosch 2 mei 2018, ECLI:NL:GHSHE:2018:2756; HR 14 oktober 1986, ECLI:NL:HR:1986:AC3763, r.o. 5.3 en 5.4, *NJ* 1987/361; Concl. A-G E.J. Hofstee 6 september 2022, ECLI:NL:PHR:2022:795, r.o. 19.

³²³ Lindenberg 2007, p. 253-254.

³²⁴ HR 27 augustus 2013, ECLI:NL:HR:2013:494, r.o. 4.2.2.

³²⁵ Lindenberg 2007, p. 252, 253-254.

³²⁶ Lindenberg 2007, p. 251 (met verwijzing naar HR 14 oktober 1986, *NJ* 1987/361) en 270.

naar voren dat een bevoegdheid kan voortvloeien uit wettelijke bepalingen zonder dat die bepalingen de bevoegdheid uitdrukkelijk noemen. Ook blijkt daaruit dat een bevoegdheid kan worden overschreden (bijvoorbeeld door deze aan te wenden voor een ander doel), waardoor de wederrechtelijkheid alsnog intreedt.³²⁷ Dit is ook het geval wanneer de grenzen van de maatschappelijke betamelijkheid in aanzienlijke mate zijn overschreden.³²⁸

Uitsluiting en dwang ex artikel 284 lid 1 sub 1 Sr

Wanneer een lid van een geloofsgemeenschap tegen diens wil buiten de betreffende gemeenschap wordt geplaatst, kan dat worden beschouwd als toepassing van het dwangmiddel 'feitelijkheid' waarbij de uitgeslotene de gevolgen daarvan heeft te dulden. Het buiten de gemeenschap plaatsen zal betekenen dat degene die het betreft niet meer kan deelnemen aan bepaalde activiteiten van de gemeenschap en/of wordt uitgesloten van bepaalde privileges. Uitsluiting van een lid uit de geloofsgemeenschap zal veelal verband houden met de vaststelling dat de uitgeslotene zich niet gedraagt conform de regels van de gemeenschap en de onderliggende uitgangspunten van de religie of levensovertuiging. In de paragrafen 3.3.3.5 en 3.3.4.1 is reeds beschreven dat geloofsgemeenschappen met een beroep op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging en de vrijheid van vereniging een grote mate van vrijheid hebben bij het stellen van voorwaarden aan het lidmaatschap daarvan. Toetreding tot de gemeenschap veronderstelt dat de leden zich aan die voorwaarden vrijwillig conformeren. Men zou in die visie van (initiële) toestemming kunnen spreken en bijgevolg is er ten tijde van het uit de geloofsgemeenschap plaatsen geen sprake van 'dwingen' in de zin van artikel 284 Sr.³²⁹

Een dwingend aspect kan bij situaties die zien op uitsluiting eveneens zijn gelegen in het met uitsluiting beoogd resultaat. Namelijk indien een lid wordt uitgesloten om haar of hem te dwingen zich te conformeren aan de regels van de gemeenschap en haar of zijn levenswandel te wijzigen. Gedacht kan worden aan een situatie waarin een lid wordt uitgesloten opdat dat lid geen uiting meer geeft aan diens seksuele gerichtheid. In die situatie zou de feitelijke uitsluiting vanwege de gemeenschap als instrument worden ingezet en als dwangmiddel fungeren. De hiervoor besproken vereiste onvermijdbaarheid zal evenwel een (hoge) drempel opwerpen om in een dergelijk geval te kunnen spreken van 'dwingen' en een causaal verband aanwezig te achten. Verder moet in een dergelijke situatie sprake zijn van wederrechtelijkheid. Voorts zal bewezen moeten worden dat niet slechts het uitsluiten als zodanig maar het bijstellen van de levenswandel inderdaad hetgeen was waar het opzet op was gericht.

³²⁷ Lindenberg 2007, p. 248, 252, 270.

³²⁸ HR 9 februari 1971, ECLI:NL:PHR:1971:AB4227, NJ 1972/1, m.nt. C. Bronkhorst (*Dreigbrief*).

³²⁹ Zie in dit verband met betrekking tot uittreding ook: Rb. Dordrecht 14 juli 2005, ECLI:NL:RBDOR:2005:AT9446, *Nieuwsbrief Strafrecht* 2005/306. In geval van minderjarigen zou dit gecompliceerder kunnen liggen.

- Het bestanddeel 'dwingen' in de zin van artikel 284 Sr veronderstelt dat sprake is van onvrijwilligheid aan de kant van de gedwongene (het slachtoffer), alsook van onvermijdbaarheid in die zin dat het slachtoffer in redelijkheid geen weerstand kon bieden aan de uitgeoefende dwang.
- Toestemming van het slachtoffer maakt dat er geen sprake is van onvrijwilligheid. Er is dan dus ook geen sprake van 'dwingen'. Toestemming van het slachtoffer maakt dat geen sprake is van onvrijwilligheid. Er is dan ook geen sprake van 'dwingen'. Beargumenteerd kan worden dat bewuste en vrijwillige toetreding tot de geloofsgemeenschap veronderstelt dat men zich daarmee vrijwillig aan de regels van de gemeenschap en de onderliggende uitgangspunten van de religie of levensovertuiging conformeert. Er zou dan sprake zijn van (initiële) toestemming.

3.4.3.4 Mishandeling ex artikel 300 Sr

Het misdrijf eenvoudige mishandeling is vastgelegd in artikel 300 Sr. De bepaling luidt als volgt:

1. Mishandeling wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Indien het feit zwaar lichamelijk letsel ten gevolge heeft, wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.
3. Indien het feit de dood ten gevolge heeft, wordt hij gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
4. Met mishandeling wordt gelijkgesteld opzettelijke benadeling van de gezondheid.
5. Poging tot dit misdrijf is niet strafbaar.

Het te beschermen rechtsgoed in artikel 300 Sr betreft, zoals in paragraaf 3.4.2.3 bleek, het menselijk lichaam en de lichamelijke integriteit (met inbegrip van de gezondheid).

Artikel 300 Sr is een bijzondere delictsomschrijving in die zin dat die geen (nadere) omschrijving van het delict omvat, maar enkel een kwalificatie.³³⁰ Bij de totstandkoming van het Wetboek van Strafrecht achtte Commissie van Rapporteurs van de Tweede Kamer het woord 'mishandeling' zonder nadere omschrijving evenwel 'volkomen geschikt' om uit te drukken dat bijvoorbeeld geneeskundige ingrepen daar niet onder vallen. De Commissie vond dat het begrip voldoende bepaald is en de rechter ruimte laat voor een redelijke toepassing zonder gedwongen interpretatie.³³¹ Ook de toenmalige regering vond het woord 'mishandeling' duidelijk genoeg en was van mening dat een nadere omschrijving de rechter nodeloos zou binden.³³²

³³⁰ Janssen, Dreissen & Juncker 2022, p. 25.

³³¹ Smidt 1891, p. 475.

³³² Smidt 1891, p. 478.

In de rechtspraak is een nadere invulling gegeven aan mishandeling. Zo stelt de Hoge Raad dat onder ‘mishandeling’ moet worden verstaan: ‘het opzettelijk aan een ander toebrengen van lichamelijk letsel of pijn, het opzettelijk benadelen van de gezondheid als mede – onder omstandigheden – het opzettelijk bij een ander teweegbrengen van een min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam, een en ander zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat’.³³³

De jurisprudentiële invulling van artikel 300 Sr

De strafbare gedraging

Opvallend aan de door de Hoge Raad aan mishandeling gegeven invulling is dat de gevolgen van het delict worden benoemd maar niet zozeer de gedragingen die die gevolgen teweegbrengen. Er is net als bij dwang derhalve sprake van een materieel omschreven delict. Om te komen tot de kwalificatie mishandeling kan het dus gaan om een ruim spectrum aan gedragingen dat kan leiden tot letsel, pijn, onlust of benadeling van de gezondheid zoals voornoemd. Er wordt daarbij geen onderscheid gemaakt tussen fysieke dan wel psychische geweldshandelingen.³³⁴

Het strafbare gevolg

Op grond van een uitspraak van de Hoge Raad uit 2017³³⁵ vallen drie situaties onder de werking van artikel 300 Sr, te weten die waarin sprake is van:

- lichamelijk letsel en pijn;
- min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam,³³⁶ of
- benadeling van de gezondheid.

Zoals uit het voorgaande reeds bleek, wordt volgens lid 4 van artikel 300 Sr gelijkgesteld met mishandeling de opzettelijke benadeling van de gezondheid.³³⁷

³³³ HR 13 juni 2017, ECLI:NL:HR:2017:1077, r.o. 2.3.3.

³³⁴ Janssen, Dreissen & Juncker 2022, p. 25.

³³⁵ HR 13 juni 2017, ECLI:NL:HR:2017:1077.

³³⁶ De gevallen waarin dit in de rechtspraak is aangenomen, zijn onder andere het vastgrijpen van de testikels van een man (HR 8 oktober 2019, ECLI:NL:HR:2019:1554, *RvdW* 2019/1101), benauwdheid als gevolg van het toedienen van roet (HR 12 december 1967, ECLI:NL:HR:1967:AB4598, *NJ* 1970/314), misselijkheid als gevolg van het overgieten met urine (HR 12 november 2019, ECLI:NL:HR:2019:1751, *NJ* 2019/456) en het in koud water duwen (HR 9 september 2014, ECLI:NL:HR:2014:2677, *NJ* 2014/402).

³³⁷ Janssen, Dreissen & Juncker 2022, p. 26.

In de feitenrechtspraak³³⁸ en door sommige schrijvers³³⁹ wordt toebrenging van psychisch leed onder mishandeling geschaard. Ten aanzien van de veroorzaking van het gevolg kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een samenstel van handelingen, zoals (stelselmatig) kleineren of vernederen, isoleren of het creëren van een vergaande afhankelijkheidsrelatie, hetgeen een uitwerking heeft op het psychisch welzijn.³⁴⁰ Uit relevante rechtspraak lijkt te volgen dat, in zulke gevallen, de veroorzakende handelingen jegens het (in al deze zaken minderjarige) slachtoffer wel een bepaalde mate van intensiteit moeten hebben.³⁴¹ Daarbij komt betekenis toe aan onder andere de aard van de gedraging en de omstandigheden waaronder deze is verricht.³⁴²

Ten aanzien van gevolgen voor het psychisch welzijn overwoog het Gerechtshof Den Bosch in 2001: 'Gelet op de uitdrukkelijke bewoordingen van de wet bestaat er naar het oordeel van het hof geen reden — ook in de wetsgeschiedenis is, mede gelet op het voortgeschreden medisch inzicht, geen indicatie te vinden die een andere uitkomst zou rechtvaardigen — om het veroorzaken van een psychische ongesteldheid niet als een benadeling van de gezondheid te kwalificeren'.³⁴³ Hoewel deze interpretatie van artikel 300 Sr door sommigen omstreden wordt geacht,³⁴⁴ zijn in de feitenrechtspraak meerdere gevallen van psychisch leed onder 'benadeling van de gezondheid' verstaan.³⁴⁵

³³⁸ Zie de aan het einde van deze alinea aangehaalde jurisprudentie. Daarin wordt vaak verwezen naar het hiervoor aangehaalde antwoord van de minister van Volksgezondheid, Welzijn & Sport op Kamervragen (*Aanhangsel II* 2019/20, nr. 3944).

³³⁹ Machielse 2015, aant. 3 en Baaijens-Van Geloven 2005, p. 12.

³⁴⁰ *Consultatienota over de aanpak van psychisch geweld en oriëntatie op een strafrechtelijke bepaling tegen psychisch geweld*, november 2020, p. 4.

³⁴¹ Zo kon geen psychisch letsel worden aangenomen op grond van één keer getuige zijn van een ruzie met geweld tussen ouders op een zeer jonge leeftijd. Nu er geen sprake was van stelselmatig getuige hiervan zijn, werden de verdachten vrijgesproken van psychische kindermishandeling. Zie Rb. Zeeland-West-Brabant 7 februari 2023, ECLI:NL:RBZWB:2023:690 en ECLI:NL:RBZWB:2023:693.

³⁴² Hof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539 en ECLI:NL:GHDHA:2017:1540; Hof Den Haag 8 april 2021, ECLI:NL:GHDHA:2021:806; Rb. Gelderland 11 januari 2023, ECLI:NL:RBGEL:2023:77; Rb. Den Haag 26 januari 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:562; Rb. Overijssel 6 april 2023, ECLI:NL:RBOVE:2023:1242; Rb. Noord-Nederland 11 april 2023, ECLI:NL:RBNNE:2023:1551.

³⁴³ Hof 's-Hertogenbosch 30 maart 2001, ECLI:NL:GHSHE:2001:AB0835, *NJ* 2001/486; in vergelijkbare zin Hof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539.

³⁴⁴ Van Vossele, Van der Aa & Groenen 2016, p. 386.

³⁴⁵ Rb. Midden-Nederland 3 mei 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:1786; Hof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539 en 1540; Rb. Midden-Nederland 8 juni 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:2376; Rb. Zeeland West-Brabant 20 augustus 2021, ECLI:NL:RBZWB:2021:4242; Rb. Midden-Nederland 28 september 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:4652; Rb. Gelderland 19 oktober 2021, ECLI:NL:RBGEL:2021:5654; Rb. Zeeland-West-Brabant 22 februari 2022, ECLI:NL:RBZWB:2022:843, Rb. Den Haag 1 februari 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:900; Rb. Overijssel 6 april 2023, ECLI:NL:RBOVE:2023:1242.

Zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat

De door de Hoge Raad genoemde zinsnede ‘zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat’ betreft een negatieve invulling van het wederrechtelijkheidsvereiste. Volgens De Hullu worden, juist bij delicten waarbij wederrechtelijk een bestanddeel is (of een wederrechtelijkheidsvereiste in de delictsomschrijving wordt ingelezen, zoals bij mishandeling), onder ‘rechtvaardigingsgrond’ niet alleen de algemene rechtvaardigingsgronden bedoeld zoals die in het algemeen deel van het Wetboek van Strafrecht zijn neergelegd, maar onder bepaalde omstandigheden ook bijzondere (wettelijke of ongeschreven) excepties die bij een bepaald delict(type) horen.³⁴⁶ Die excepties houden verband met de context waarin de gedragingen hebben plaatsgevonden. Te denken valt aan het betrekken van de omstandigheid dat een gedraging plaatsheeft in een sport- en spelsituatie bij de inkleuring van de wederrechtelijkheid.³⁴⁷

Opzettelijk

Mishandeling is een *doleus delict*. Om tot een bewezenverklaring te kunnen komen dient de verdachte niet alleen opzettelijk de betreffende gedraging te hebben verricht; diens opzet dient ook te zijn gericht op de delictgevolgen: pijn, letsel, hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen aan of in het lichaam, of de benadeling van de gezondheid. Voor bewezenverklaring volstaat voorwaardelijk opzet.³⁴⁸ Opzet op een bepaald gevolg is in deze vorm aanwezig als de verdachte willens en wetens de naar algemene ervaringsregels aanmerkelijk te achten kans heeft aanvaard (in de zin van op de koop toenemen) dat dit gevolg zal intreden.³⁴⁹

Uitsluiting en mishandeling ex artikel 300 Sr

Bij mishandeling zoals opgenomen in artikel 300 Sr wordt veelal gedacht aan het toebrengen van letsel aan het lichaam. In de feitenrechtspraak zijn gevallen te vinden waarin een samenstel van handelingen van een zekere intensiteit jegens minderjarige slachtoffers en leed ten gevolge hebbend als mishandeling in de zin van artikel 300 Sr worden gekwalificeerd. Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van mishandeling, dan is voornoemde jurisprudentie wellicht ook voor een dergelijke situatie relevant.

³⁴⁶ De Hullu 2021, p. 189-190.

³⁴⁷ Zie daarover nader Bakker 2021, p. 125-128 en de daar vermelde rechtspraak.

³⁴⁸ Janssen, Dreissen & Juncker 2022, p. 27.

³⁴⁹ HR 17 mei 2016, ECLI:NL:PHR:2014:1888, r.o. 3.2, NJ 2017/67, m.nt. P.A.M. Mevis.

- Mishandeling ex artikel 300 Sr ziet volgens de rechtspraak van de Hoge Raad op het opzettelijk aan een ander toebrengen van lichamelijk letsel of pijn, het opzettelijk benadelen van de gezondheid en – onder omstandigheden – het opzettelijk bij een ander teweegbrengen van een min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam, een en ander zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat.
- In de feitenrechtspraak zijn gevallen te vinden waarin een samenstel van handelingen van een zekere intensiteit jegens (minderjarige) slachtoffers en psychisch leed ten gevolge hebbend als mishandeling in de zin van artikel 300 Sr wordt gekwalificeerd.
- Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van mishandeling, dan is deze zojuist genoemde jurisprudentie wellicht ook voor een dergelijke situatie relevant.

3.4.3.5 Opruiing ex artikel 131 Sr

Artikel 131 lid 1 Sr stelt opruiing strafbaar.³⁵⁰ Het artikel luidt als volgt:

Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, tot enig strafbaar feit of tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag opruiet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren of geldboete van de vierde categorie.

Het met artikel 131 Sr beschermde rechtsgoed betreft de openbare orde en bevindt zich in het deel van het Wetboek van Strafrecht dat is getiteld ‘misdrijven tegen de openbare orde’. Misdrijven tegen de openbare orde betreffen gedragingen die volgens de wetsgeschiedenis gevaar opleveren voor het ‘maatschappelijke leven’ en ‘de natuurlijke orde der maatschappij’. Het gaat hierbij om de bestrijding en voorkoming van (publieke) wanordelijkheden.³⁵¹

De bestanddelen van artikel 131 lid 1 Sr

In het openbaar

Artikel 131 Sr vereist dat een opruiende gedraging in het openbaar heeft plaatsgevonden. Het internet kan worden aangemerkt als een openbare plaats, mits de opruiende uiting plaatsvindt via websites of fora waartoe het publiek toegang heeft.³⁵² Van strafbare opruiing kan ook sprake zijn wanneer de opruiing plaatsvindt op een niet-openbare plaats. De opruiende boodschap dient dan wel aan een publiek te zijn gericht en dat publiek dient er kennis van te kunnen nemen. In het verleden zijn er stemmen opgegaan om het toepassingsbereik van artikel 131 Sr uit te breiden, in die zin dat ook gedragingen er onder vallen die niet direct in de openbaarheid geschieden maar wel sprake is van een ‘de privésfeer overstijgende’ omstandigheid.

³⁵⁰ Lid 2 van dit artikel ziet op (voorbereiding van) terroristische misdrijven, en valt buiten het bestek van onderhavig onderzoek.

³⁵¹ Smidt 1891, p. 66.

³⁵² Hof Amsterdam 23 november 2009, ECLI:NL:GHAMS:2009:BK4139, *NJFS* 2010/29.

De aanleiding hiertoe waren berichten over salafistische imams die in een besloten setting aan opruiing deden.³⁵³ Naar de huidige stand van het recht moet evenwel worden aangenomen dat wanneer iemand in de veronderstelling verkeert (en de bedoeling heeft) dat diens uitlatingen slechts door een beperkte en geselecteerde kring van gelijkgestemden tot zich zouden worden genomen, deze uitlatingen niet ‘in het openbaar’ zijn gedaan.³⁵⁴

Mondeling of bij geschrift of afbeelding

Het onderdeel ‘mondeling of bij geschrift of afbeelding’ duidt op uitingen in de vorm van gesproken bewoordingen (eventueel geuit via geluidsdragers), gedrukte of geschreven stukken, online teksten en beelden waaruit de opruiende bedoeling kan worden afgeleid.

Tot enig strafbaar feit of tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag opruien

De term ‘openbaar gezag’ houdt in dat het opruien tot gewelddadig optreden tegen (mede) het Nederlands openbaar gezag moet zijn gericht.³⁵⁵ Het onderdeel ‘enig strafbaar feit’ heeft betrekking op alle strafbare feiten naar Nederlands recht.

Het Gerechtshof Den Haag heeft in een zaak uit 2017 geoordeeld dat online berichten die via openbare sociale media werden verspreid en opriepen tot geweld tegen ex-geloofsgenoten als opruiing in de zin van artikel 131 Sr konden worden gekwalificeerd. Het ging hier om een geschrift afkomstig uit een islamitische gemeenschap waarin werd opgeroepen om geweld toe te passen tegen afvalligen/ex-moslims, waarmee werd aangezet tot een strafbaar feit. Bewezen werd verklaard dat de verdachte berichten op Facebook en Twitter had geplaatst met de teksten ‘[d]e overige twee prominente en bekende afvalligen en ex-moslims zoals [persoon 1] en [persoon 2] zijn gewoon nog actief in het bestrijden van islam en moslims volgens mij, moge Allah ze bestraffen en laten lijden, ameen’ en ‘Every muslim living in the west could stand up and carry out jihad inside the west as those three muslims did in Paris!’.

Volgens het Gerechtshof Den Haag werd daarmee ‘opgeroepen tot toepassing van geweld tegen tegenstanders van en/of vijanden van Allah en/of de islam en/of tegen ex-moslims en/of andersdenkenden/andersgelovigen/ongelovigen, althans tegen [persoon 1] en/of [persoon 2]’. Het bewezenverklaarde leverde op het in het openbaar, bij geschrift opruien tot enig strafbaar feit (in de zin van artikel 131 Sr), meermalen gepleegd.³⁵⁶

³⁵³ *Kamerstukken II* 2008/09, 31700-XVIII, nr. 29 (motie van de leden Van der Burg en Van Toorenburg).

³⁵⁴ Hof 's-Gravenhage 23 januari 2008, ECLI:NL:GHSGR:2008:BC3441, *NJ* 2008/184.

³⁵⁵ HR 3 juli 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW5136, r.o. 3.5, *NJ* 2012/656, m.nt. Keijzer.

³⁵⁶ Hof Den Haag 2 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1224.

Opruien

In het delictsbestanddeel ‘opruien’ ligt opzet besloten; voor het bewijs daarvan kan worden volstaan met voorwaardelijk opzet.³⁵⁷ De strafbare gedraging betreft de opruiende gedraging, ongeacht of sprake is van een gevolg en de aard van eventuele gevolgen daarvan.

Uitsluiting en artikel 131 lid 1 Sr

Onder omstandigheden kan uitsluiting gepaard gaan met een gedraging (uiting) die is gericht op verstoring van de openbare orde en die oproept tot een strafbaar feit of gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag. In dat geval gaat uitsluiting gepaard met een strafbaar feit, te weten opruiing in de zin van artikel 131 Sr. Uiteraard wil dat niet zeggen dat uitsluiting als zodanig in een dergelijke situatie strafrechtelijk is genormeerd.

Een bewezenverklaring van opruiing vereist dat de relevante gedraging (uiting) ‘in het openbaar’ heeft plaatsgevonden. Voor zover enkel gecommuniceerd wordt binnen de (in zulk een geval) geloofsgemeenschap zelf is het maar de vraag in hoeverre is voldaan aan het bestanddeel ‘in het openbaar’. Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van opruiing, dan zijn voornoemde opmerkingen ten aanzien van opruiing ook voor een dergelijke situatie relevant.

- Artikel 131 lid 1 Sr is alleen van toepassing voor zover de opruiende boodschap bestemd is voor het publiek en deze ook het publiek bereikt. Wanneer iemand in de veronderstelling verkeert (en de bedoeling heeft) dat diens uitlatingen slechts een beperkte en geselecteerde kring van gelijkgestemden bereiken, is het de vraag in hoeverre deze uitlatingen naar de huidige stand van het recht zijn gedaan als ‘in het openbaar’.
- Artikel 131 lid 1 Sr stelt de eis dat tot enig strafbaar feit of tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag wordt opgeruid.
- Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van opruiing, dan zijn voornoemde opmerkingen ten aanzien van opruiing ook voor een dergelijke situatie relevant.

3.4.3.6 De discriminatiedelicten ex artikelen 137c, 137d en 137e Sr

Het tegengaan van discriminatie wordt onder andere beoogd middels de uitingsdelicten neergelegd in de artikelen 137c, 137d en 137e Sr.

³⁵⁷ HR 29 mei 2001, ECLI:NL:HR:2001:AB1818, r.o. 3.4, NJ 2001/694, m.nt. D.H. de Jong.

Artikel 137c, eerste lid, Sr luidt:

Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.

Artikel 137d, eerste lid, Sr luidt:

Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.

Artikel 137e, eerste lid, Sr luidt:

Hij die, anders dan ten behoeve van zakelijke berichtgeving:

1° een uitlating openbaar maakt die, naar hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden, voor een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap beledigend is, of aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap;

2° een voorwerp waarin, naar hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden, zulk een uitlating is vervat, aan iemand, anders dan op diens verzoek, doet toekomen, dan wel verspreidt of ter openbaarmaking van die uitlating of verspreiding in voorraad heeft;

wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete van de derde categorie.

Het te beschermen belang dat in deze artikelen centraal staat, is evenals bij artikel 429quater Sr het tegengaan van discriminatie. De nadruk ligt echter op de gevolgen voor de openbare orde. De ratio achter deze strafbaarstellingen is immers het beschermen van de openbare orde door negatieve beeldvorming ten aanzien van groepen te voorkomen.³⁵⁸

³⁵⁸ Van Noorloos 2014, p. 105.

De (openbaarmaking van) discriminerende uitingen kunnen mondeling, schriftelijk of door middel van een afbeelding geschieden en moeten ofwel beledigend zijn (artikel 137c Sr) ofwel aanzetten tot haat, discriminatie of geweld (artikel 137d Sr). Een wezenlijk onderdeel van de drie strafbepalingen is dat de belediging of het aanzetten tot haat, discriminatie of geweld in het openbaar geschiedt. Het gaat er dus om — evenals bij artikel 429quater Sr — dat ruchtbaarheid wordt gegeven aan de discriminerende uitlating.

De bestanddelen van artikelen 137c, 137d en 137e Sr

In alle drie de delictsomschrijvingen worden de discriminatiegronden ‘godsdienst of levensovertuiging’ genoemd. De betekenis daarvan is gelijk aan hetgeen met betrekking tot artikel 429quater Sr is opgenomen (paragraaf 3.4.3.2) en zal hier niet wederom aan de orde worden gesteld.

(Een groep) mensen

In de drie delictsomschrijvingen is discriminatie van een *groep* mensen strafbaar gesteld. Dat betekent dat de beledigende of haatzaaiende uitlating betrekking moet hebben op meer dan één persoon en moet de groep als collectief treffen. De Hoge Raad stelt in dit verband: ‘Het gaat er daarbij om dat men de mensen, die tot de groep behoren, collectief treft in wat voor die groep kenmerkend is (...), en men hen beledigt juist omdat zij tot [die groep] behoren’.³⁵⁹ De groep van personen moet dus worden gekenmerkt door een van de aspecten genoemd in de artikelen 137c tot en met 137e Sr. Op basis van dat kenmerk wordt onderscheid gemaakt met anderen.³⁶⁰ De groep in kwestie behoeft geen minderheidsgroepering te zijn.³⁶¹

In het openbaar/openbaar maakt

Voor strafbaarheid ingevolge de artikelen 137c tot en met 137e Sr is telkens vereist dat de belediging of het aanzetten tot belediging of haat geschiedt in het openbaar dan wel dat de verdachte die openbaar heeft gemaakt. Dat houdt verband met het te beschermen rechtsgoed, te weten de handhaving van de openbare orde. Onder het ‘zich in het openbaar uitlaten’ in de zin van artikel 137c Sr dient volgens de Hoge Raad te worden verstaan: ‘Het ter kennis van het publiek brengen’. De Hoge Raad overwoog dienaangaande voorts: ‘Bij de beantwoording van de vraag of daarvan sprake is komt het aan op de bijzondere omstandigheden van het geval. Tot de — al dan niet in onderling verband en samenhang te beschouwen — omstandigheden kunnen behoren:

- de omvang van de kring van personen tegenover wie de uitlating is gedaan;
- de functie of hoedanigheid van degene tegenover wie de uitlating is gedaan;

³⁵⁹ HR 18 oktober 2022, ECLI:NL:HR:2022:1468.

³⁶⁰ HR 10 maart 2009, ECLI:NL:HR:2009:BF0655, r.o. 2.5.2, NJ 2010/19, m.nt. Mevis.

³⁶¹ HR 2 februari 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK5189, NJ 2010/687, r.o. 5.3.

- het ontbreken van voorafgaande betrokkenheid van degene tegenover wie de uitlating is gedaan bij degene die de uitlating doet;
- de mate waarin aan de uitlating door inhoud of vormgeving kenbaar een min of meer vertrouwelijk karakter moet worden ontzegd;
- de mate waarin de uitlating geëigend is om aan de inhoud daarvan bekendheid te geven buiten de kring van personen tot wie de uitlating rechtstreeks is gericht;
- de mate waarin de uitlating door de wijze waarop zij is gedaan — mondeling, bij brief, per e-mail, door plaatsing op een voor anderen toegankelijke site of anderszins — vatbaar is voor kennisneming door anderen dan de rechtstreeks geadresseerde; en
- de kans dat de inhoud van de uitlating ter kennis komt van anderen dan degenen tot wie de uitlating rechtstreeks is gericht.³⁶²

In de casus waarop die uitspraak betrekking had ging het om een groot aantal e-mailberichten met een beledigende inhoud dat aan tal van publieke personen (bijvoorbeeld leden van de Tweede Kamer, van politieke partijen etc.) was verstuurd. Deze e-mailberichten waren (gelet op de hoedanigheid van de geadresseerden) geëigend om bekend te raken buiten de kring van personen aan wie de berichten rechtstreeks waren gericht. Dat geldt bijvoorbeeld ook als een beledigende uitspraak wordt gedaan tijdens een bijeenkomst en bekend is dat daarbij ook een journalist aanwezig is.³⁶³ In dat geval wordt aangenomen dat sprake is van ‘openbaar maken’ en dat het (voorwaardelijk) opzet van degene die beledigt daarop is gericht.

Beledigen (zoals bedoeld in artikel 137c Sr)

Artikel 137c Sr ziet op discriminerende belediging ten aanzien van een groep mensen. Het gaat in de kern om het aantasten van de eigenwaarde of het in diskrediet brengen van de groep.³⁶⁴

Voor de vraag of een beledigende uitlating ook daadwerkelijk strafwaardig is, is in de jurisprudentie een driestappenkader ontwikkeld.³⁶⁵ Ten eerste moeten worden bepaald of een uiting op zichzelf beledigend is. Als dat het geval is, dan moet worden gezien of de uitlating functioneel is voor een bepaalde context waardoor het beledigend karakter aan de uiting ontvalt. Ondanks een dergelijke context kan echter nog steeds sprake zijn van belediging indien de uiting onnodig grievend is. Bij de invulling van dit stappenkader neemt de Hoge Raad ook de rechtspraak van het EHRM in aanmerking en meer in het bijzonder de vrijheid van meningsuiting zoals neergelegd in artikel 10 EVRM. Uitingen in de context van het maatschappelijk debat mogen met het oog op de vrijheid van meningsuiting niet snel worden beperkt. De Hoge Raad stelt in dit verband: ‘Het, onder meer in artikel 10 van het Europees

³⁶² HR 22 april 2014, *NJ* 2014/336, m.nt. Keijzer.

³⁶³ HR 29 mei 2001, *NJ* 2001/694, m.nt. D.H. de Jong.

³⁶⁴ Velleman & De Ruiter 2023, p. 143.

³⁶⁵ HR 14 januari 2003, *ECLI:NL:HR:2003:AE7632*.

Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (hierna: EVRM) gegarandeerde, recht op vrijheid van meningsuiting staat aan een strafrechtelijke veroordeling voor groepsbelediging in de zin van artikel 137c Sr niet in de weg als zo'n veroordeling een op grond van artikel 10 lid 2 EVRM toegelaten – te weten: een bij de wet voorziene, een gerechtvaardigd doel dienende en daartoe een in een democratische samenleving noodzakelijke – beperking van de vrijheid van meningsuiting vormt.³⁶⁶

En hij continueert, citerend uit de uitspraak van het EHRM in *Perinçek tegen Zwitserland*:

‘Freedom of expression is one of the essential foundations of a democratic society and one of the basic conditions for its progress and for each individual’s self-fulfilment. Subject to Article 10 § 2, it applies not only to “information” or “ideas” that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb. Such are the demands of pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no “democratic society”. As set forth in Article 10, this freedom is subject to exceptions, but these must be construed strictly, and the need for any restrictions must be established convincingly.’³⁶⁷

De vrijheid van meningsuiting maakt ook dat kritiek op een *godsdiens*t als zodanig niet strafbaar is op grond van artikel 137c Sr. Dat is evenmin het geval indien dit gebeurt op zodanige wijze dat de aanhangers van die godsdiens daardoor in hun godsdiensstige gevoelens worden gekrenkt. Strafbaar is dus alleen als de personen rechtstreeks gekrenkt worden (zie ook paragraaf 3.3.6).³⁶⁸

Is de uitlating op zichzelf beledigend?

Ten aanzien van de bewoordingen van de uitlating geldt dat niet beslissend is of een uitlating door de groep wordt opgevat als belediging: belediging is een objectief begrip.³⁶⁹ Verder is de *vorm* waarin de uiting wordt gedaan niet bepalend (zo hoeft de uiting niet te bestaan uit krachttermen); het gaat om de inhoud.³⁷⁰ Verder zijn de bewoordingen van de uitlating niet bepalend. Volgens de Hoge Raad ‘dienen die

³⁶⁶ HR 18 oktober 2022, ECLI:NL:HR:2022:1468.

³⁶⁷ HR 18 oktober 2022, ECLI:NL:HR:2022:1468. Zie EHRM 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD002751008 (*Perinçek/Zwitserland*), par. 196.

³⁶⁸ HR 10 april 2018, ECLI:NL:HR:2018:539, *NJ* 2018/283, m.nt. E.J. Dommering. Zie voor een beschrijving Velleman & De Ruiter 2023.

³⁶⁹ Zie bijvoorbeeld HR 18 oktober 2022, *NJ* 2023/118, m.nt. E.J. Dommering, r.o. 2.5.3: ‘Gelet op deze door het hof vastgestelde feitelijke context, waarin zijn begrepen de omstandigheden dat de in de tenlastelegging opgenomen uitlating is gedaan tijdens een door een protestbeweging gehouden demonstratie en is ingebed in een betoog waarin de verdachte op meer inhoudelijke gronden haar opvattingen weergeeft, is het oordeel van het hof dat deze uitlating weliswaar beledigend is, maar dat deze niet als onnodig grievend en dus evenmin als beledigend in de zin van artikel 137c lid 1 Sr kan worden aangemerkt, niet onbegrijpelijk.’ Het ging in deze zaak om de uitlating ‘Een andere reden om Moslims te verachten en te haten is/om hun krankzinnige ideologie, want het is nooit de/een religie van vrede.’

³⁷⁰ Velleman & De Ruiter 2023, p. 143.

uitlatingen immers niet uitsluitend op zichzelf te worden gezien, doch tevens in de gegeven omstandigheden van het geval en in het licht van mogelijke associaties die deze wekken.’³⁷¹

De context waarbinnen de uitlating is gedaan

De context waarin de uiting is gedaan kan maken dat de uiting diens in beginsel beledigend karakter verliest of, zoals geformuleerd door Velleman en De Ruiter, bepaald moet worden ‘of er mogelijkwijze een bevrijdende context is waarbinnen de uitlating is gedaan en daarin zijn functionaliteit heeft’.³⁷² Het gaat, indachtig de rechtspraak van het EHRM, ‘om “the immediate or wider context” — waarin de uitlating is gedaan. Daarbij dient in aanmerking te worden genomen of de betreffende uitlating een bijdrage kan leveren aan het publiek debat of een uiting is van artistieke expressie’.³⁷³ De Hoge Raad heeft in verband met het belang van het maatschappelijk debat een aantal ‘bevrijdende contexten’ erkend; zo heeft hij ook de geloofsovertuiging als relevante context erkend.

Een uiting kan immers ook zijn *ingegeven* door een godsdienst of levensovertuiging en door anderen worden beschouwd als discriminerend. Dit kan bijvoorbeeld raken aan het in hoofdstuk 2 genoemd uitsluiten vanwege de seksuele identiteit van de uitgeslotene mits die uitsluiting vergezeld gaat met uitingen die in beginsel binnen het bereik vallen van artikel 137c Sr. De religieuze achtergrond van de uiting werd in de zaak *Herbig*³⁷⁴ betrokken op de vraag of de uitlating voor de degene die de uiting heeft gedaan van betekenis is voor een maatschappelijk debat. Het ging in die zaak om een dominee (Herbig) die naar een regionaal nieuwsblad een ingezonden brief had verstuurd waarin hij stelde dat pedofilie, homofilie en polygamie door God zijn verboden en niet goed te praten zijn. Homofilie werd door de dominee bestempeld als een ‘vieze en vuile zonde’. De Hoge Raad oordeelde: ‘Het Hof is (...) tot de slotsom gekomen dat de tenlastegelegde uitlatingen dienden ter aanduiding van de in de geloofsopvatting van de verdachte verankerde opvatting dat homofilie als een zonde moet worden aangemerkt en dat daarom die uitlatingen niet als beledigend in de zin van artikel 137c Sr moeten worden aangemerkt. Aldus heeft het Hof niet blijk gegeven van een onjuiste rechtsopvatting omtrent de term “beledigend” (...)’.³⁷⁵ Het Hof oordeelde dat de voor homoseksuelen grievende uitlatingen voor deze dominee van belang waren voor een maatschappelijk debat. Er volgde vrijspraak voor de dominee.³⁷⁶

³⁷¹ HR 23 november 2010, ECLI:NL:HR:2010:BM9132.

³⁷² Velleman & De Ruiter 2023, p. 143.

³⁷³ HR 18 oktober 2022, ECLI:NL:HR:2022:1468.

³⁷⁴ HR 14 januari 2003, ECLI:NL:HR:2003:AE7632, NJ 2003/261, m.nt. Mevis.

³⁷⁵ HR 14 januari 2003, ECLI:NL:HR:2003:AE7632, NJ 2003/261, m.nt. Mevis, r.o. 3.4.1.

³⁷⁶ HR 14 januari 2003, ECLI:NL:HR:2003:AE7632, NJ 2003/261, m.nt. Mevis, r.o. 3.4.1. Zie in deze zin ook Van Sasse van IJsselt 2022.

Onnodig beledigend (grievend)

Of een uiting onnodig beledigend is, is een kwestie van proportionaliteit. Het gaat dan om de vraag of de gekozen bewoordingen óók in de context van het debat of geloofsbelijdenis, voor de gemiddelde waarnemer, evident disproportioneel zijn.³⁷⁷ Of, zoals Velleman en De Ruiter stellen, ‘het beledigend karakter van de uitingen in wanverhouding staat tot de functionaliteit van de uiting’.³⁷⁸ De conclusie dat een uiting onnodig grievend is kan volgen uit de grofheid van de bewoordingen. Zo overwoog het hof Amsterdam: ‘De uitlatingen van de verdachte zijn seksueel expliciet en uitgesproken grof. Zelfs indien zou worden aangenomen dat (een gedeelte van) de beweringen van de verdachte door feiten zou(den) kunnen worden onderbouwd, zoals de raadsman heeft aangevoerd, dan nog missen de bewoordingen iedere nuance en zijn deze beledigend, diffamerend en van dien aard dat deze als onnodig grievend zijn aan te merken. De uitlatingen van de verdachte verliezen daarom hun beledigende karakter niet door de context waarin zij zijn geuit.’³⁷⁹

Aanzetten tot (artikel 137d Sr)

Uit de wetsgeschiedenis kan worden afgeleid dat de wetgever voor de uitleg van het bestanddeel ‘aanzetten tot’ aansluiting heeft gezocht bij het in artikel 131 Sr neergelegde delict opruien. In het begrip ‘aanzetten’ ligt opzet besloten. Vereist is dat dat opzet ook gericht is op het hiervoor genoemde ‘openbaar maken’.

Haat, discriminatie of gewelddadig optreden tegen persoon of goed (artikel 137d Sr)

De Rechtbank Amsterdam omschrijft haat als ‘een extreme emotie van diepe afkeer en vijandigheid’.³⁸⁰ Voor aanzetten tot discriminatie wordt verwezen naar hetgeen in artikel 90quater Sr is opgenomen. Het aanzetten tot gewelddadig optreden tegen een persoon of goed heeft nauwe verwantschap met het delict opruien.³⁸¹ Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan opruien tot mishandeling (artikel 300 Sr) en zaakbeschadiging (artikel 350 Sr).

Uitsluiting en de uitingsdelicten ex artikel 137c, 137d en 137e Sr

Uitsluiting zou gepaard kunnen gaan met uitingen die in beginsel vallen binnen het bereik van de hier besproken strafbepalingen. Voor strafbaarheid in de zin van de artikelen 137c tot en met 137e Sr is vereist dat de strafbare handelingen in het openbaar plaatsvinden of openbaar worden gemaakt. De hiervoor aangehaalde jurisprudentie van de Hoge Raad verschaft duidelijkheid over hetgeen onder openbaarheid wordt verstaan. Zo zijn de wijze waarop en de omvang van de kring personen aan wie een besluit tot uitsluiting wordt gedaan in dit verband relevant.

³⁷⁷ Conclusie van A-G Silvis bij HR 29 november 2011, ECLI:NL:PHR:2011:BQ6731 onder 5.1.

³⁷⁸ Velleman & De Ruiter 2023, p. 143.

³⁷⁹ Hof Amsterdam 25 oktober 2018, ECLI:NL:GHAMS:2018:3942.

³⁸⁰ Rb. Amsterdam 23 juni 2011, NJ 2012/370.

³⁸¹ Nieuwenhuis & Janssens 2019, par. 3.10.4.6.3.

Mocht over uitsluiting worden gecommuniceerd, en daarbij in beginsel binnen het bereik van de genoemde bepalingen vallende uitingen worden gedaan, dan zal dienen te worden bezien of die communicatie gericht is tot enkel de uitgeslotene zelf ofwel mede/slechts tot de leden van de gemeenschap. De vraag dient te worden beantwoord of sprake is van openbaarheid. Voor strafbaarheid is tevens vereist dat de communicatie niet op een individu betrekking heeft. Communicatie over uitsluiting zou op een groep mensen betrekking moeten hebben. Bovendien moet die communicatie dan een beledigend dan wel tot haat/ belediging oproepend karakter hebben. Voorts zal (gezien de specifieke betekenis van uitsluiting in onderhavig onderzoek) de religieuze context van betekenis zijn en kan die, in geval van belediging, ertoe leiden dat van strafbaarheid geen sprake is.

- De artikelen 137c tot en met 137e Sr zijn alleen van toepassing op uitlatingen die zijn geschied in het openbaar of zijn openbaargemaakt.
- Ingevolge artikel 137c tot en met 137e Sr zijn uitlatingen gericht tegen een individu niet strafbaar; het moet gaan om een groep mensen.
- Bij de vraag of een uiting kan worden aangemerkt als een belediging in de zin van artikel 137c Sr kan onder omstandigheden de religieuze context van betekenis zijn.

3.4.4 Tussenconclusie

In paragraaf 3.4 stond de volgende deelvraag centraal: *Hoe ziet het strafrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?* Beoogd werd om vanuit het strafrechtelijk domein een antwoord te geven op de onderzoeksvraag naar de in Nederland bestaande juridische mogelijkheden om met uitsluiting om te gaan. Meer specifiek gaat het in deze paragraaf om de vraag of uitsluiting naar de huidige stand van het recht strafrechtelijk is genormeerd, oftewel of uitsluiting valt binnen de reikwijdte van bestaande strafbaarstellingen. Alleen in dat geval immers kan gesproken worden van strafrechtelijke mogelijkheden om met uitsluiting om te gaan.

Om te komen tot een antwoord op die vraagstelling was het nodig om de resultaten van hoofdstuk 2 (het verkennend sociaalwetenschappelijk onderzoek) te vertalen naar de strafrechtelijke context. Daarbij moest worden bezien of feitelijkheden rondom uitsluiting aanknopingspunten bieden voor het geven van toepassing aan specifieke bestaande strafbaarstellingen. In dat verband werd opgemerkt dat strafrechtelijke normering afbakening vereist van hetgeen onder uitsluiting wordt begrepen en dat thans geen juridische definitie bestaat van uitsluiting (door religieuze gemeenschappen). In het licht van de strafrechtelijke dogmatiek is gesteld dat (mocht de wetgever willen komen tot een strafbaarstelling van uitsluiting als zodanig), om tot een strafrechtelijke definitie van uitsluiting te komen, keuzes gemaakt moeten worden die niet aan de onderzoekers zijn. Een dergelijke definitie is echter nodig om duidelijkheid te scheppen specifiek ten aanzien van de vereisten om van (een voltooid geval van) uitsluiting (zoals begrepen in dit onderzoek) te kunnen spreken.

Ondanks die onduidelijkheden, kan wel gesteld worden dat de huidige strafwetgeving geen strafbaarstelling kent van het fenomeen uitsluiting als zodanig (dus zoals beschreven in hoofdstuk 2). Het (afkondigen van het) sociaal uitsluiten van een specifieke persoon, al dan niet door een religieuze gemeenschap, is als zodanig niet strafbaar onder de huidige strafwetgeving. Niettegenstaande dat gegeven hebben de onderzoekers onderzocht hoe geldend strafrecht zich verhoudt tot hetgeen sociaalwetenschappelijk bekend is over uitsluiting, dus i) of het geldend recht sociale fenomenen normeert die op onderdelen gelijkenissen vertonen met uitsluiting en ii) of er situaties bekend zijn waarin uitsluiting gepaard gaat met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd.

Daartoe (ad i) zijn gronden voor en gevolgen van uitsluiting zoals die uit hoofdstuk 2 volgen vergeleken met rechtsgoederen die in het strafrecht bescherming vinden en ten grondslag liggen aan specifieke strafbepalingen. Daarbij was de vraag aan de orde of situaties waarin sprake is van uitsluiting kunnen leiden tot krenking van rechtsgoederen. Dit heeft geleid tot identificatie van een aantal rechtsgoederen, te weten non-discriminatie, de persoonlijke vrijheid, de lichamelijke integriteit en de openbare orde. In situaties waarin sprake is van uitsluiting kan sprake zijn van krenking van één of meerdere van genoemde rechtsgoederen.

Verder (ad ii) is bezien of er situaties bekend zijn uit sociaalwetenschappelijk onderzoek of jurisprudentie waarin uitsluiting gepaard is gegaan met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd. Die vraag werd bevestigend beantwoord ten aanzien van uitsluiting op discriminerende gronden, met een dwingend aspect, leed veroorzakend, of gepaard gaande met opruiing. Belangrijk is om daarbij in ogenschouw te nemen dat de op die situaties van toepassing zijnde strafrechtelijke normering *niet* ziet op uitsluiting als zodanig maar louter op de met uitsluiting gepaard gaande strafbare feiten en/of de wijze waarop uitsluiting zich in specifieke gevallen voltrekt. Voorts is bezien welke voorwaarden de relevante strafbaarstellingen stellen aan strafbaarheid en hoe die strafbaarstellingen zich verhouden tot het fenomeen uitsluiting. Het betreft de strafbaarstellingen in de artikelen 429quater Sr (beroepsmatige discriminatie, 284 Sr (dwang), 300 Sr (mishandeling), 131 Sr (opruiming), en de artikelen 137c, 137d en 137e Sr (discriminerende uitingsdelicten).

Rechtsgoederen	Geselecteerde strafbepaling(en)	Paragraaf
non-discriminatie	artikel 429quater Sr	3.4.3.2
de persoonlijke vrijheid	artikel 284 Sr	3.4.3.3
de lichamelijke integriteit	artikel 300 Sr	3.4.3.4
de openbare orde	artikel 131 Sr	3.4.3.5
de openbare orde en non-discriminatie	artikel 137c, 137d en 137e Sr	3.4.3.6

Een bestudering van deze strafbepalingen en de relatie tot uitsluiting leverde de volgende gezichtspunten op:

Beroepsmatige discriminatie in de zin van artikel 429quater Sr:

- De woorden ‘in de uitoefening van een ambt’ in artikel 429quater Sr hebben onder geldend recht geen betrekking op het geestelijk ambt.

Dwang in de zin van artikel 284 Sr:

- Het bestanddeel ‘dwingen’ in de zin van artikel 284 Sr veronderstelt dat sprake is van onvrijwilligheid aan de kant van de gedwongene (het slachtoffer), alsook van onvermijdbaarheid, in die zin dat het slachtoffer in redelijkheid geen weerstand kan bieden aan de uitgeoefende dwang.
- Toestemming van het slachtoffer maakt dat geen sprake is van onvrijwilligheid. Er is dan ook geen sprake van ‘dwingen’. Er kan beargumenteerd worden dat bewuste en vrijwillige toetreding tot de geloofsgemeenschap veronderstelt dat men zich daarmee vrijwillig aan de regels van de gemeenschap en de onderliggende uitgangspunten van de religie of levensovertuiging conformeert. Er zou dan sprake zijn van (initiële) toestemming.

Mishandeling in de zin van artikel 300 Sr:

- Mishandeling ex artikel 300 Sr ziet volgens de rechtspraak van de Hoge Raad op het opzettelijk aan een ander toebrengen van lichamelijk letsel of pijn, het opzettelijk benadelen van de gezondheid en – onder omstandigheden – het opzettelijk bij een ander teweegbrengen van een min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam, een en ander zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat.
- In feitenrechtspraak zijn gevallen te vinden waarin een samenstel van handelingen van een zekere intensiteit jegens (minderjarige) slachtoffers en psychisch leed ten gevolge hebbend als mishandeling in de zin van artikel 300 Sr wordt gekwalificeerd.
- Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van mishandeling, dan is deze zojuist genoemde jurisprudentie wellicht ook voor een dergelijke situatie relevant.

Opruiing in de zin van artikel 131 Sr:

- Artikel 131 lid 1 Sr is alleen van toepassing voor zover de opruiende boodschap bestemd is voor het publiek en die ook het publiek bereikt. Wanneer iemand in de veronderstelling verkeert (en de bedoeling heeft) dat diens uitlatingen slechts een beperkte en geselecteerde kring van gelijkgestemden bereiken, is het maar de vraag in hoeverre deze uitlatingen naar de huidige stand van het recht zijn gedaan als ‘in het openbaar’.

- Artikel 131 lid 1 Sr stelt de eis dat tot enig strafbaar feit of tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag wordt opgeruid.
- Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van opruiing, dan zijn voornoemde opmerkingen ten aanzien van opruiing ook voor een dergelijke situatie relevant.

Discriminatie in de zin van artikelen 137c, 137d en 137e Sr:

- De artikelen 137c tot en met 137e Sr zijn alleen van toepassing op uitlatingen die zijn geschied in het openbaar of die zijn openbaargemaakt.
- Ingevolge artikel 137c tot en met 137e Sr zijn uitlatingen gericht tegen een individu niet strafbaar; het moet gaan om een groep mensen.

Bij de vraag of een uiting kan worden aangemerkt als een belediging in de zin van artikel 137c Sr kan onder omstandigheden de religieuze context van betekenis zijn.

3.5 Het civielrechtelijke perspectief

Deelvraag

Hoe ziet het civielrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?

3.5.1 Onrechtmatige daad

In paragraaf 3.3.3.2 is uiteengezet dat op grond van artikel 2:2 lid 2 BW kerkgenootschappen worden geregeerd door hun eigen statuut. Dat uitgangspunt laat onverlet dat de grens van een statuut ophoudt wanneer in strijd wordt gehandeld met de wet.³⁸² Daarnaast is een kerkgenootschap een rechtspersoon waarop het verbintenissenrecht, en daarmee het aansprakelijkheidsrecht, van toepassing is. Dit betekent dat de religieuze gemeenschap als zodanig onrechtmatig jegens een ander natuurlijk persoon of rechtspersoon kan handelen.³⁸³

Artikel 6:162 BW bepaalt in dat kader:

1. Hij die jegens een ander een onrechtmatige daad pleegt, welke hem kan worden toegerekend, is verplicht de schade die de ander dientengevolge lijdt, te vergoeden.
2. Als onrechtmatige daad worden aangemerkt een inbreuk op een recht en een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht of met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, een en ander behoudens de aanwezigheid van een rechtvaardigingsgrond.

³⁸² Het moet daarbij gaan om bijzonder dwingend recht, vergelijk Asser/Rensen 2-III 2022/456.

³⁸³ Asser/Rensen 2-III 2022/455; Van der Ploeg 2019, p. 128.

3. Een onrechtmatige daad kan aan de dader worden toegerekend, indien zij te wijten is aan zijn schuld of aan een oorzaak welke krachtens de wet of de in het verkeer geldende opvattingen voor zijn rekening komt.

Om een daad als onrechtmatig aan te merken dient sprake te zijn van een inbreuk op een recht, een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht, of handelen in strijd met de maatschappelijke zorgvuldigheid. Daarnaast dient de onrechtmatige daad te kunnen worden toegerekend, moet er schade zijn geleden en een causaal verband tussen de gedraging en de schade bestaan. Wanneer een natuurlijk persoon of rechtspersoon in het civiele recht met succes wordt aangesproken uit hoofde van een onrechtmatige daad kan dat leiden tot een schadevergoedingsplicht (vergelijk afdeling 6.1.10 BW).

Voor een kerkgenootschap is bij het kwalificeren van een handeling als onrechtmatig specifiek van belang of de handeling intern of extern is verricht.³⁸⁴ Het eerder benoemde artikel 2:2 lid 2 BW bepaalt immers dat een kerkgenootschap organisatievrijheid heeft en in beginsel door het eigen statuut wordt geregeerd. Godsdienstvrijheid garandeert in dat kader een zekere vorm van autonomie waarop een beginsel als redelijkheid en billijkheid (artikel 2:8 BW) alleen van toepassing is voor zover deze te verenigen is met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen.

Bij interne handelingen kan het beginsel van redelijkheid en billijkheid, gelet op rechtspraak³⁸⁵ en literatuur³⁸⁶ daarom minder zwaar wegen dan de godsdienstvrijheid (concreet het statuut en de daarin opgenomen religieuze regels).³⁸⁷ Dit geldt ook ten aanzien van het kwalificeren van een handeling als onrechtmatig.³⁸⁸ Aan de andere kant is het ook mogelijk dat het kerkgenootschap ervoor kiest om één of meer aspecten van de verhouding tussen leden, ambtsdragers of andere betrokkenen te regelen via het civiele recht.³⁸⁹

Bij externe handelingen van kerkgenootschappen ligt dat volgens rechtspraak³⁹⁰ en literatuur³⁹¹ anders. Daarmee wordt bedoeld op handelingen die een kerkgenootschap als rechtspersoon verricht jegens andere natuurlijke personen of rechtspersonen. Het gaat dan om een verhouding in het civiele recht tussen een natuurlijk persoon en een kerkgenootschap, die niet in de eerste plaats door de kerkelijke regels worden beheerst, maar door het civiele recht zelf.³⁹² In een dergelijk

³⁸⁴ In de literatuur is opgemerkt dat de grens tussen interne of externe handelingen in sommige gevallen moeilijk te trekken valt. Vergelijk Asser/Rensen 2-III 2022/455.

³⁸⁵ Vزر. Rb. Arnhem 22 februari 1989, KG 1989, 114 (Van Riessen – Van Amstel/ Chr. Gereformeerde kerk Ede).

³⁸⁶ Van der Ploeg 2019, p. 128; Oldenhuis e.a. 2007, p. 115-116 (verwijzend naar Slump 1997, p. 79-80).

³⁸⁷ Van der Ploeg 2019, p. 128.

³⁸⁸ Oldenhuis e.a. 2007, p. 115-116.

³⁸⁹ Asser/Rensen 2-III 2022/463.

³⁹⁰ *A contrario* Vزر. Rb. Arnhem 22 februari 1989, KG 1989, 114 (Van Riessen – Van Amstel/Chr. Gereformeerde kerk Ede).

³⁹¹ Van der Ploeg 2019, p. 128-129.

³⁹² Van der Ploeg 2019, p. 128-129.

geval is het mogelijk dat een kerkgenootschap kan worden aangesproken uit hoofde van een onrechtmatige daad. Dat kan onder meer het geval zijn tussen een ex-lid van de gemeenschap en de gemeenschap zelf; zij staan dan niet meer in een verhouding die door het eigen statuut wordt beheerst, maar als natuurlijk persoon en rechtspersoon in een verhouding die door het civiele recht wordt beheerst.

- Het kerkgenootschap is een rechtspersoon waarop het verbintenissenrecht, en daarmee het aansprakelijkheidsrecht, van toepassing is; dit betekent dat de religieuze gemeenschap als zodanig onrechtmatig kan handelen jegens een ander natuurlijk persoon of rechtspersoon.
- Indien een rechtspersoon in het civiele recht met succes wordt aangesproken uit hoofde van een onrechtmatige daad, dan kan dat leiden tot een schadevergoedingsplicht.
- Voor een kerkgenootschap is bij het kwalificeren van een handeling als onrechtmatig van belang of de handeling intern of extern is verricht.
- Ten aanzien van interne handelingen garandeert de vrijheid van godsdienst op grond van artikel 2:2, tweede lid BW een zekere vorm van organisatieautonomie waarop het beginsel van redelijkheid en billijkheid (artikel 2:8 BW) alleen van toepassing is voor zover deze te verenigen is met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen.

3.5.2 Tussenconclusie

In paragraaf 3.5 stond de volgende deelvraag centraal: Hoe ziet het civielrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?

Het kerkgenootschap is een rechtspersoon waarop het verbintenissenrecht, en daarmee het aansprakelijkheidsrecht, van toepassing is; dit betekent dat de religieuze gemeenschap als zodanig onrechtmatig kan handelen jegens een ander natuurlijk persoon of rechtspersoon. Indien een rechtspersoon in het civiele recht met succes wordt aangesproken uit hoofde van een onrechtmatige daad, dan kan dat leiden tot een schadevergoedingsplicht.

Voor een kerkgenootschap is bij het kwalificeren van een handeling als onrechtmatig van belang of de handeling intern of extern is verricht. Ten aanzien van interne handelingen garandeert de vrijheid van godsdienst op grond van artikel 2:2, tweede lid BW een zekere vorm van organisatieautonomie waarop het beginsel van redelijkheid en billijkheid (artikel 2:8 BW) alleen van toepassing is voor zover deze te verenigen is met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen.

3.6 Het bestuursrechtelijke perspectief

Deelvraag

Hoe ziet het bestuursrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?

3.6.1 Overheidssteun aan religieuze organisaties

In paragraaf 3.2 staat het beginsel van scheiding van kerk en staat centraal en is uiteengezet dat het aan de overheid is om een ‘neutral and impartial organiser of religions’ te zijn.³⁹³ Dit betekent niet dat betrokkenheid van de overheid bij religieuze organisaties en aan religie gelieerde zaken volledig is uitgesloten. Binnen zekere grenzen is er ruimte. Of er al dan niet contact is met religieuze en levensbeschouwelijke organisaties is in beginsel een politieke afweging die op lokaal niveau gemaakt wordt.³⁹⁴

Het waarborgen van de Nederlandse pluriforme samenleving wordt gezien als een van de doelstellingen die de basis vormt voor contacten tussen de lokale overheid en organisaties met een religieuze grondslag.³⁹⁵ In het *Tweeluik religie en publiek domein* is voor gemeenten een afwegingskader opgesteld voor het invullen en vormgeven van hun contacten met religieuze organisaties. Een gemeente dient zich bij dergelijke contacten af te vragen of:

- ‘de contacten niet leiden tot een *inhoudelijke bemoeienis* met het geloof zelf of de wijze waarop het geloof wordt beleden, of met interne religieuze aangelegenheden;
- de contacten dienen ter verwezenlijking van *niet geloofsgebonden* overheidsdoelen;
- de contacten niet leiden tot een *ongelijke behandeling* van religieuze of levensbeschouwelijke organisaties.’³⁹⁶

Indien een gemeente contacten heeft met religieuze organisaties, dient zorgvuldig en terughoudend gehandeld te worden. Het doel of het resultaat mag immers niet zijn dat de overheid zich feitelijk inmengt met aangelegenheden die betrekking hebben op het geloof zelf of de organisatie ervan.³⁹⁷

De overheid kan op verschillende manieren activiteiten die door religieuze organisaties worden georganiseerd steunen, bijvoorbeeld door het beschikbaar stellen van ruimten, het voorzien van educatie en het verstrekken van financiële steun.

³⁹³ *Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*, 2001, § 115-116.

³⁹⁴ Zie voor meer van den Brink 2019, p. 2951-2954; Van Sasse van IJsselt 2013, p. 65-86.

³⁹⁵ *Kamerstukken II*, 2003/04, Kabinetsnota ‘Grondrechten in een pluriforme samenleving’, 29614, nr. 2.

³⁹⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020, p. 8.

³⁹⁷ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020, p. 6-7, 9.

De wenselijk- en toelaatbaarheid van mogelijke ondersteuning is afhankelijk van de specifieke omstandigheden van het geval. Binnen het genoemde afwegingskader moet derhalve een afweging worden gemaakt, waarbij de overheid neutraliteit en onpartijdigheid dient te waarborgen.³⁹⁸ Voor het onderhavige onderzoek is van belang dat inzicht wordt geboden in mogelijke financiële steun door de overheid aan religieuze organisaties.

- Het waarborgen van de Nederlandse pluriforme samenleving kan een van de doelstellingen zijn die de basis vormen voor contacten tussen de lokale overheid en organisaties met een religieuze grondslag.
- In het Tweeluik religie en publiek domein is voor gemeenten een afwegingskader opgesteld voor het invullen en vormgeven van hun contacten met religieuze organisaties.
- Het contact van een gemeente met een religieuze organisatie mag niet leiden tot inhoudelijke bemoeienis met geloof, de wijze waarop geloof beleden wordt, of met interne religieuze aangelegenheden. De contacten dienen ter verwezenlijking van niet geloofsgebonden overheidsdoelen en leiden niet tot een ongelijke behandeling van religieuze organisaties.

3.6.2 Subsidieverlening aan religieuze organisaties

Vanwege de vereiste neutraliteit van de staat is het niet toegestaan om subsidieaanvragen te toetsen aan religieuze normen, noch om religieuze stromingen zelf te financieren vanwege hun religieuze karakter. Bij het verstrekken van subsidies moet per geval worden beoordeeld of de beoogde ondersteuning niet leidt tot een te vergaande inmenging met de inhoud van een religie, niet leidt tot twijfel over de religieuze neutraliteit van de gemeente, of niet leidt tot een ongelijke behandeling van religies. Hierbij geldt als stelregel dat ‘niet de geloofsovertuiging doorslaggevend is, maar de mate waarin de niet geloofsgebonden doelen behaald kunnen worden’.³⁹⁹ Van belang is dat duidelijk is welke doelen gediend worden met de door de religieuze organisatie uitgevoerde activiteiten die gesubsidieerd zijn. In het algemeen geldt dat een door de gemeente gefinancierde activiteit een openbaar karakter heeft, aan bepaalde kwaliteitseisen voldoet en een publiek/maatschappelijk doel dient. Een doel dat uitsluitend is gericht op religieuze vorming valt hier volgens de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State niet onder:

‘Indien buiten twijfel is dat een instelling al haar activiteiten uitsluitend met het oogmerk van godsdienstige vorming verricht, kunnen die activiteiten om die reden niet op een lijn worden gesteld met maatschappelijk, sociaal-cultureel en welzijnswerk dat slechts beoogt het welbevinden en de ontplooiing van de burger, voor zover bevorderd door zorg, educatie en recreatie, te bevorderen. Dat activiteiten die uitsluitend godsdienstige vorming beogen uiterlijke gelijkenis

³⁹⁸ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020, p. 9.

³⁹⁹ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020, p. 9.

kunnen vertonen met maatschappelijke, sociaal-culturele of welzijnsactiviteiten die dat oogmerk missen, doet daaraan niet af.’⁴⁰⁰

Het feit dat een gemeente onvoldoende financiële middelen beschikbaar heeft, is niet voldoende reden om de afwijzing van een subsidieverzoek van een partij te rechtvaardigen als aan een andere vragende partij wél subsidie wordt verstrekt. In gelijke gevallen dient de gemeente, bij gebrek aan financiële middelen, bijvoorbeeld (overgangs)maatregelen te treffen om de gelijkwaardige positie van beide activiteiten en/of organisaties te bewerkstelligen.

Het op voorhand uitsluiten van een religieuze stroming van een te verstrekken subsidie is niet in overeenstemming met het vereiste van religieuze neutraliteit. De Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State stelt:

‘Het door de raad gevoerde beleid houdt in dat bepaalde instellingen, ook al verrichten zij op het gebied van het georganiseerde jeugdwerk activiteiten die naar hun aard en inhoud op een lijn kunnen worden gesteld met activiteiten die door andere instellingen worden verricht, uitsluitend vanwege het feit dat deze activiteiten vanuit een levensbeschouwelijke achtergrond worden verricht, van subsidiëring worden uitgesloten. Naar het oordeel van de Afdeling houdt het door de raad gevoerde beleid aldus een ongelijke behandeling van gelijke gevallen in, welke is gebaseerd op discriminatie naar godsdienst en levensovertuiging. Dit beleid is dan ook in strijd met artikel 1 Grondwet te achten.’⁴⁰¹

Bij subsidieverstreking kunnen dus bepaalde voorwaarden worden gesteld aan de door de religieuze organisatie uit te voeren activiteiten. De subsidievoorwaarden die een gemeente stelt zijn bedoeld om te voorkomen dat een religieuze organisatie maatschappelijke doelstellingen mêleert met religieuze doelstellingen, bijvoorbeeld evangelisatie. Het is daarbij niet toegestaan dat deze voorwaarden gebruikt worden om invloed uit te oefenen in de inhoud van geloof, in geloofsmanifestatie of in de organisatie – denk aan de eerder uiteengezette autonomie in paragraaf 3.2. Deze grenzen zijn ambigu en derhalve is alertheid geboden bij subsidieverstreking. Indien subsidievoorwaarden worden overtreden, mag een gemeente optreden. Dit mag niet leiden tot een inmenging in de religieuze belijdenis en organisatiestructuur.⁴⁰²

Op grond van het bovengenoemde kader kunnen gemeenten een eigen subsidiebeleid hanteren. Dit betekent dat er verschillen kunnen zijn tussen gemeenten in beleid en de uitvoering daarvan. Hiervoor kunnen verschillende (legitieme) redenen zijn. Er zijn gemeenten die het standpunt hanteren dat religieuze organisaties moeten zorgdragen voor hun eigen financiering, terwijl in andere gemeenten er wél

⁴⁰⁰ ABRvS 19 december 1996, AB 1997/414; ABRvS 19 december 1996, ECLI:NL:RVS:1996:AN5458.

⁴⁰¹ ABRvS 18-12-1986, AB 1987, 260. ARRvS 18-12-1986, ECLI:NL:RVS:1986:AM9349, m.nt. I.C. van der Vlies.

⁴⁰² Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020, p. 9-11. Zie voor meer: Broeksteeg 2021, p. 23-36.

bedragen voor deze organisatie beschikbaar zijn. De gemeente stelt voor zichzelf vast of het beoogde positieve gevolg van subsidiering, bijvoorbeeld de bescherming van minderheden, armoedebestrijding, integratie en educatie, opweegt tegen de mogelijk nadelen (lees: het interveniëren).⁴⁰³

- Het is gemeenten toegestaan om subsidies te verstrekken aan religieuze organisaties.
- Een subsidieaanvraag door een religieuze organisatie mag niet getoetst worden aan religieuze normen.
- Bij het verstrekken van subsidies door de lokale overheid aan een religieuze organisatie is de stelregel dat 'niet de geloofsovertuiging doorslaggevend is, maar de mate waarin de niet geloofsgebonden doelen behaald kunnen worden'.
- In het algemeen geldt dat een door de gemeente gefinancierde activiteit een openbaar karakter heeft, aan bepaalde kwaliteitseisen voldoet en een publiek/maatschappelijk doel dient. Een doel dat uitsluitend is gericht op religieuze vorming valt hier niet onder.

3.6.3 Tussenconclusie

In paragraaf 3.6 stond de volgende deelvraag centraal: Hoe ziet het bestuursrechtelijke perspectief eruit ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen?

Het waarborgen van de Nederlandse pluriforme samenleving wordt gezien als een van de doelstellingen die de basis vormt voor contacten tussen de lokale overheid en organisaties met een religieuze grondslag. In het *Tweeluik religie en publiek domein* is voor gemeenten een afwegingskader opgesteld voor het invullen en vormgeven van hun contacten met religieuze organisaties. Het contact van een gemeente met een religieuze organisatie mag niet leiden tot inhoudelijke bemoeienis met geloof, de wijze waarop geloof beleden wordt, of met interne religieuze aangelegenheden. De contacten dienen ter verwezenlijking van niet geloofsgebonden overheidsdoelen en leiden niet tot een ongelijke behandeling van religieuze organisaties.

Het is gemeenten toegestaan om subsidies te verstrekken aan religieuze organisaties. Een subsidieaanvraag door een religieuze organisatie mag niet getoetst worden aan religieuze normen. Bij het verstrekken van subsidies door de lokale overheid aan een religieuze organisatie is de stelregel dat 'niet de geloofsovertuiging doorslaggevend is, maar de mate waarin de niet geloofsgebonden doelen behaald kunnen worden'. In het algemeen geldt dat een door de gemeente gefinancierde activiteit een openbaar karakter heeft, aan bepaalde kwaliteitseisen voldoet en een publiek/maatschappelijk doel dient. Een doel dat uitsluitend is gericht op religieuze vorming valt hier niet onder.

⁴⁰³ Zie voor een uitgebreide toelichting en specifieke voorbeelden, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020, p. 24-34.

Hoofdstuk 4 – Maatregelen inzake sociale uitsluitingsgedragingen in het buitenland

Deelvraag

Welke maatregelen ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen zijn getroffen in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland?

Uit het voorgaande hoofdstuk blijkt dat het thema uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen tot nu toe relatief weinig aandacht heeft gekregen in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur. Daardoor is het zicht op dit fenomeen en op onderliggende mechanismen beperkt. In dit hoofdstuk wordt de blik gericht op het buitenland. Hierna wordt een thematische rechtsvergelijking gemaakt met België, Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland. In het bijzonder wordt een beschrijving gegeven van de maatregelen die zijn getroffen om met het fenomeen uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen om te gaan. Ook worden in brede zin de maatregelen in kaart gebracht die door een aantal landen zijn getroffen om *insluiting* van leden door sektarische gemeenschappen tegen te gaan. Het hoofdstuk is descriptief van aard en is beperkt tot de hoofdlijnen van de relevante maatregelen. Het hoofdstuk vult het bureauonderzoek en het empirische onderzoek uit de voorgaande hoofdstukken aan.⁴⁰⁴

De uitwerking van de betreffende landen is gestructureerd aan de hand van de volgende deelonderwerpen: de verhouding van kerk en staat, de subsidiering van religieuze gemeenschappen, de regelgeving, de rechtspraak, de hulpverlening en bij een aantal landen, indien relevant, het deelonderwerp interreligieuze dialoog. Deze deelonderwerpen worden op hoofdlijnen beschreven.

Bij het deelonderwerp ‘verhouding kerk en staat’ wordt ingegaan op de verhouding van de kerkelijke en staatkundige macht (lees: verhouding tussen godsdienst en staat). Het deelonderwerp subsidiëring van religieuze gemeenschappen is hieraan gelieerd, maar wordt afzonderlijk besproken. In de paragrafen over ‘regelgeving’ wordt een algemeen beeld geschetst van de relevante regelgeving uit diverse rechtsgebieden, zoals het staats-, bestuurs-, straf- en privaatrecht. Bij het

⁴⁰⁴ Het gaat om een rechtsvergelijking, aangezien ‘rechtsvergelijking kan (...) worden omschreven als het onderzoeken van verschillen en gelijkenissen tussen twee of meer rechtssystemen of welbepaalde onderdelen daarvan’, zie Pieters & Demarsin 2020, p. 15. In dit hoofdstuk wordt geen doordreven rechtsvergelijking gemaakt.

deelonderwerp ‘rechtspraak’ wordt getracht een beeld te schetsen van juridische casuïstiek inzake uitsluitingspraktijken, dan wel hieraan gelieerde zaken. Van belang is op te merken dat de jurisprudentie beperkt is en sommige zaken nog niet beslecht zijn door de hoogste rechter. Bij het deelonderwerp ‘hulpverlening’ wordt een overzicht geboden van de mogelijke hulp en/of steun die aan ex-leden van religieuze gemeenschappen geboden wordt door organisaties en diensten in de betrokken landen.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een thematische (rechts)vergelijking, waarmee op hoofdlijnen inzichten worden geboden in de wijze waarop de geselecteerde landen omgaan met het thema uitsluiting door religieuze gemeenschappen. De belangrijkste bevindingen worden tevens schematisch weergegeven.⁴⁰⁵

4.1 België

België is een federale staat⁴⁰⁶ samengesteld uit drie gemeenschappen⁴⁰⁷ en drie gewesten⁴⁰⁸ (hierna: deelstaten). Een kenmerk van een federale staat is de autonomie van de deelstaten.⁴⁰⁹ Hierdoor kunnen in een federale staat verschillende rechtsorden aanwezig zijn.

4.1.1 Verhouding kerk en staat

In België ligt het beginsel van scheiding van kerk en staat in het beginsel van neutraliteit besloten. In de Belgische Grondwet is geen expliciete scheiding van kerk en staat opgenomen, maar de ‘neutraliteit van de overheid’ wordt impliciet benadrukt:⁴¹⁰ burgers mogen niet gediscrimineerd worden vanwege hun godsdienst en levensbeschouwing en een gelijke behandeling moet worden gewaarborgd.

- België heeft geen expliciete scheiding van kerk en staat. De ‘neutraliteit van de overheid’ wordt impliciet benadrukt.

⁴⁰⁵ De methodologische verantwoording voor dit hoofdstuk is terug te vinden in paragraaf 1.4.

⁴⁰⁶ De federale staat is, naast de eenheidsstaat en de confederale staat, een van de drie typen staatsvormen. Zie Dujardin e.a. 2014, p. 147-153.

⁴⁰⁷ De Vlaamse Gemeenschap, de Franse Gemeenschap en de Duitstalige Gemeenschap.

⁴⁰⁸ Het Vlaams Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en het Waals Gewest.

⁴⁰⁹ Zie Dujardin e.a. 2014, p. 147-153.

⁴¹⁰ Het neutraliteitsbeginsel is een ongeschreven grondrechtelijk rechtsbeginsel. De neutraliteit van het Gemeenschapsonderwijs is expliciet in de Grondwet voorzien (artikel 24, §1, lid 3).

4.1.2 Subsidiëring van religieuze gemeenschappen

Er bestaat in België een steunregime (ook ‘gunstregime’ genaamd⁴¹¹) ten aanzien van erkende religieuze gemeenschappen en gemeenschappen op niet-confessionele levensbeschouwelijke grondslag.⁴¹² Bij de toekenning van subsidies dient de overheid religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen gelijk te behandelen. De overheid mag zich niet inlaten met de organisatie van religieuze gemeenschappen (zie artikel 21 van de Belgische Grondwet). De neutraliteit van de overheid lijkt in de praktijk overeen te stemmen met enerzijds een gelijke behandeling van verschillende godsdiensten en levensbeschouwingen en anderzijds een systeem van privileges voor de ‘erkende’ godsdiensten.⁴¹³ Zo komen in België de lonen en pensioenen van de bedienaars van erkende ‘erediensten’ (c.q. godsdiensten) ten laste van de staat (artikel 181, §1 Belgische Grondwet). Een dergelijke regeling is er ook voor de afgevaardigden van de erkende organisaties van een niet-confessionele levensbeschouwing (artikel 181, §2 Belgische Grondwet). Dit zijn federale bevoegdheden. In artikel 181 Belgische Grondwet zijn geen precieze criteria opgenomen om als religie formeel erkend te worden. Dit systeem is door het EHRM bekritiseerd vanwege het gebrek aan voldoende waarborgen tegen discriminatie in de erkenningsprocedure.⁴¹⁴

- Er bestaat in België een steunregime ten aanzien van erkende religieuze gemeenschappen en gemeenschappen op niet-confessionele levensbeschouwelijke grondslag.
- Bij de toekenning van subsidies dient de overheid religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen gelijk te behandelen.
- De overheid mag zich niet inlaten met de organisatie van religieuze gemeenschappen (artikel 21 van de Belgische Grondwet).
- Er zijn geen precieze criteria opgenomen om als religie formeel erkend te worden. Dit systeem is door het EHRM bekritiseerd vanwege het gebrek aan waarborgen tegen discriminatie in de erkenningsprocedure.

⁴¹¹ Devriendt 2023.

⁴¹² Gedacht wordt specifiek aan het vrijzinnig humanisme als niet-confessionele levensbeschouwelijke gemeenschap.

⁴¹³ In België zijn er zeven erkende godsdiensten: katholiek, orthodox, anglicaans, protestants-evangelisch, joods en islamitisch. Daarnaast bestaat de georganiseerde vrijzinnigheid (zie ook verderop in de tekst, ‘niet-confessionele levensbeschouwing’). Dit betekent niet dat niet-erkende godsdiensten geen (grondwettelijke) bescherming genieten in België. Zie ook Klaver e.a. 2023, p. 15. In artikel 24, §1, vierde lid Belgische Grondwet is de financiering van levensbeschouwelijk onderricht binnen openbare (ook ‘officiële’ genaamd) en vrij gesubsidieerde scholen vastgelegd. Zie ook Devriendt 2023.

⁴¹⁴ EHRM 5 april 2022, ECLI:CE:ECHR:2022:0405JUD002016520 (*Assemblée Chrétienne Des Témoins de Jéhovah d’Anderlecht en anderen/België*).

4.1.3 Regelgeving

De individuele en collectieve vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is vastgelegd in artikel 19 Belgische Grondwet. Dit recht beschermt onder andere het recht van het individu om een godsdienst of levensovertuiging te kiezen en deze publiekelijk te belijden en te verspreiden. Op grond van artikel 20 Belgische Grondwet mag het individu niet gedwongen worden om deel te nemen aan handelingen dan wel plechtigheden van een eredienst of tot het onderhouden van rustdagen. Ook is het aanzetten tot oproer en het op militante wijze bekeren van anderen niet toegestaan. Uit deze twee grondrechten vloeit voort dat het individu het recht heeft om van godsdienst of levensovertuiging te veranderen en – het daarmee verbonden recht – om niet te behoren tot enige religieuze gemeenschap.

Artikel 19 Belgische Grondwet

De vrijheid van eredienst, de vrije openbare uitoefening ervan, alsmede de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten, zijn gewaarborgd, behoudens bestraffing van de misdrijven die ter gelegenheid van het gebruikmaken van die vrijheden worden gepleegd.⁴¹⁵

Artikel 20 Belgische Grondwet

Niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst of de rustdagen ervan te onderhouden.

Middels artikelen 21 Belgische Grondwet en artikel 27 Belgische Grondwet is er de vrijheid om een religieuze gemeenschap op te richten en daar naar eigen inzicht invulling aan te geven. Dit betekent dat een religieuze gemeenschap de interne organisatie overeenkomstig het eigen gedachtegoed mag inrichten en de overheid dit dient te respecteren (religieuze autonomie). Deze organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen wordt beperkt door de individuele keuzevrijheid: het recht van de gemeenschap om de interne organisatie te regelen mag niet verder reiken dan de vrijheid van het individu om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap (artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet).

Artikel 21, eerste lid Belgische Grondwet

De Staat heeft niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid en de akten van deze overheid openbaar te maken, onverminderd, in laatstgenoemd geval, de gewone aansprakelijkheid inzake drukpers en openbaarmaking.
(...)

⁴¹⁵ In België wordt de term 'misdrijven' gebruikt als verzamelterm voor delicten, waaronder 'overtredingen', 'wanbedrijven' en 'misdaden'. De term 'misdrijven' wordt in Nederland ingevuld met een specifieke vorm van strafbare feiten.

Artikel 27 Belgische Grondwet

De Belgen hebben het recht van vereniging; dit recht kan niet aan enige preventieve maatregel worden onderworpen.

De hiervoor genoemde godsdienstvrijheidsrechten uit de Belgische Grondwet zijn voorts gericht op de bescherming tegen mogelijk ongelijke behandeling, dit in het kader van het gelijkheidsbeginsel (artikel 10 Belgische Grondwet) en het non-discriminatiebeginsel (artikel 11 Belgische Grondwet).

Om non-discriminatie te verwezenlijken is federale antidiscriminatiewetgeving onder andere neergelegd in de Antidiscriminatiewet.⁴¹⁶ In deze wet worden gedragingen verboden die aanzetten tot haat en [moreel] geweld en aanzetten tot elke directe of indirecte vorm van discriminatie, segregatie en intimidatie op grond van onder andere religie en levensbeschouwing (artikel 4, 4° en 22 van de Antidiscriminatiewet). Dit betekent dat dergelijke handelingen niet verricht mogen worden door een religieuze gemeenschap. Alleen de strafrechter is bevoegd om hierover een oordeel te vellen.⁴¹⁷

Het Decreet houdende een kader voor het Vlaamse gelijkekansen- en gelijkebehandelingsbeleid (hierna Gelijkekansen decreet) is deelstatelijke antidiscriminatiewetgeving van de Vlaamse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest.⁴¹⁸ Ook hier geldt dat de (straf)sanctie slechts opgelegd kan worden door de strafrechter.⁴¹⁹

In België is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. Gedacht kan worden aan: bedreiging (artikel 327 Strafwetboek), belaging/stalking (artikel 442bis Strafwetboek), grensoverschrijdend proselitisme of pesterijen (deze laatste twee delicten gaan samen met andere misdrijven uit het Strafwetboek).

Voor dit thema is zijdelings de wetswijzing van 26 november 2011 relevant, waarmee artikel 442quater aan het Belgische Strafwetboek werd toegevoegd, dat het ‘misbruik van de zwakke [fysieke of psychische] toestand van personen’ in het algemeen strafbaar stelt.⁴²⁰ Deze wetswijziging volgde naar aanleiding van een rapport van een

⁴¹⁶ Wet van 10 mei 2007 ter bestrijding van bepaalde vormen van discriminatie, *BS* 30 mei 2007, inwerkingtreding 9 juni 2007.

⁴¹⁷ Cloots, Vrielink & Spinoy 2021, p. 56-57.

⁴¹⁸ Decreet van 10 juli 2008 houdende een kader voor het Vlaamse gelijkekansen- en gelijkebehandelingsbeleid, *BS* 23 juli 2008; zie voor meer info en een evaluatie van het non-discriminatiebeleid van dat Gelijkekansen-decreet: Cloots, Vrielink & Spinoy 2021, p. 306.

⁴¹⁹ Cloots, Vrielink & Spinoy 2021, p. 40-41.

⁴²⁰ Wet van 26 november 2011 tot wijziging en aanvulling van het Strafwetboek teneinde het misbruik van de zwakke toestand van personen strafbaar te stellen, en de strafrechtelijke bescherming van kwetsbare personen tegen mishandeling uit te breiden, *Belgisch Staatsblad* 23 januari 2012.

parlementaire onderzoekscommissie over actieve sektarische organisaties in België.⁴²¹ Middels dit wetsartikel zijn strafverzwarende omstandigheden gecreëerd bij reeds bestaande misdrijven, namelijk wanneer een dader het misdrijf pleegt tegen zwakke personen omwille van hun leeftijd, ziekte, zwangerschap of lichamelijk of geestelijk gebrek.⁴²² Het betreft hier niet een strafbaarstelling van uitsluiting van individuen. De ratio van de wet is gelegen in het beschermen van individuen tegen insluiting door sektarische gemeenschappen. Om dergelijke organisaties tegen te gaan werd bij de Federale overheidsdienst justitie het Informatie- en Adviescentrum inzake de Schadelijke Sektarische Organisaties (afgekort IACSSO) opgericht.⁴²³ Dit centrum fungeert thans nog als een onafhankelijk onderzoekscentrum en brengt adviezen uit. Het centrum heeft geen vervolgende taak.⁴²⁴ Inmiddels heeft dit wetsartikel een ruimer toepassingsgebied (ruimer dan insluiting door sektarische gemeenschappen); het ziet namelijk toe op ieder misbruik van kwetsbare personen (zwakkeren, minderjarigen, ouderen, mensen met een beperking, enz.).⁴²⁵

- De individuele en collectieve vrijheid van godsdienst is neergelegd in de Belgische Grondwet in artikelen 19, 20 en 21.
- Ingevolge artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet heeft het individu het recht om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap.
- Middels artikelen 21 Belgische Grondwet en artikel 27 Belgische Grondwet is er de vrijheid om een religieuze gemeenschap op te richten en de interne organisatie in te richten overeenkomstig het eigen gedachtegoed.
- De organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen wordt beperkt door de individuele keuzevrijheid: het recht van de gemeenschap om de interne organisatie (inclusief de lidmaatschapsvoorwaarden) te regelen mag niet verder reiken dan de vrijheid van het individu om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap (artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet).
- In België is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen.
- Er is in België (straf)wetgeving die individuen probeert te beschermen tegen insluiting door sektarische gemeenschappen.

⁴²¹ Voorstel tot instelling van een parlementaire onderzoekscommissie belast met de beleidsvorming ter bestrijding van de sekten en van de gevaren van die sekten voor het individu en inzonderheid voor minderjarigen, *Parl.St. Kamer* 1995-96, nr. 49K0313/001.

⁴²² Marlier & Hanouille 2012, p. 207.

⁴²³ Wet van 2 juni 1998 houdende oprichting van een Informatie- en Adviescentrum inzake de schadelijke sektarische organisaties en van een Administratieve coördinatiecel inzake de strijd tegen schadelijke sektarische organisaties, *Belgisch Staatsblad* 25 november 1998.

⁴²⁴ Braeckman 2021, p. 173. Meer info zie www.iacssso.be (geraadpleegd op 28 juni 2023).

⁴²⁵ Belgisch Grondwettelijk Hof 7 november 2013, nr. 146/2013.

4.1.4 Rechtspraak

In België zijn rechtszaken geweest waarin uitsluitingsprocessen, in het bijzonder de praktijk van ‘shunning’ van ex-leden door religieuze gemeenschappen, aan de orde waren. Van de betrokken landen bij dit onderzoek is België het eerste land waar de praktijk van ‘shunning’ leidde tot juridische procedures.

Het strafonderzoek in deze zaak nam aanvang in maart 2015. Een aantal leden werd uitgesloten van de Christelijke Gemeente van Jehovah’s Getuigen (hierna: de Belgische geloofsgemeenschap van Jehova’s Getuigen). De uitsluiting van deze leden is openbaar gemaakt tijdens een vrij toegankelijke vergadering van de gemeenschap. Deze ex-leden geven aan sindsdien ‘sociaal doodverklaard’⁴²⁶ te zijn, resulterend in psychische en lichamelijke klachten.⁴²⁷ De ex-leden dienden een klacht in tegen de Belgische geloofsgemeenschap van Jehova’s Getuigen bij het openbaar ministerie (dat overging tot vervolging) en dagvaardden de Belgische geloofsgemeenschap van Jehova’s Getuigen rechtstreeks voor de correctionele rechtbank. UNIA, een onafhankelijke publieke instelling die discriminatie tegengaat had zich burgerlijke partij gesteld.⁴²⁸

Op 16 maart 2021 heeft de rechtbank van eerste aanleg Oost-Vlaanderen, afdeling Gent (correctionele kamer) geoordeeld dat artikel 22 juncto artikel 4, 4° Antidiscriminatiewet, meer specifiek het aanzetten tot haat/[moreel] geweld/ segregatie/intimidatie/discriminatie op basis van geloof of levensbeschouwing door het openbaar maken van de namen van de uitgesloten leden tijdens een vrij toegankelijke vergadering, zwaarder weegt dan de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing (artikel 9 EVRM) van de religieuze gemeenschap.⁴²⁹ De rechter leidde de strafbare opzet van de Belgische geloofsgemeenschap van Jehova’s Getuigen onder meer af uit het gehanteerde uitsluitbeleid ten aanzien van ex-leden. De rechter wees in het bijzonder op het feit dat de geloofsgemeenschap ‘een socia[al]-controlemechanisme [hanteert] om conformiteit binnen haar groep af te dwingen’. De rechter stelde ook dat binnen de Belgische geloofsgemeenschap van Jehova’s Getuigen ‘kritiek niet [wordt] getolereerd en wordt gesanctioneerd door uitsluiting uit de geloofsgemeenschap’.⁴³⁰ In dat verband oordeelde de rechter dat de richtlijnen omtrent ‘de wijze waarop zij [Jehova’s Getuigen] met een uitgeslotene willen/kunnen omgaan’ elke vorm van individuele gewetensvrijheid ondermijnen.⁴³¹ Volgens de rechter was sprake van een gerechtvaardigde inmenging van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging van de religieuze gemeenschap ex artikel 9, lid 2 EVRM.⁴³²

⁴²⁶ Hof van Beroep Gent 7 juni 2022, 2021/NT/625, 2.9.1.

⁴²⁷ Zie voor een samenvatting, Flo 2021, p. 2.

⁴²⁸ www.unia.be/nl/over-unia#Wat-doet-Unia (geraadpleegd op 30 mei 2023). Unia is bevoegd voor alle discriminatiegronden, behalve taal en de geslachtsgerelateerde kenmerken.

⁴²⁹ Correctionele rechtbank Gent 16 maart 2021, Kamer G30DI.

⁴³⁰ Correctionele rechtbank Gent 16 maart 2021, Kamer G30DI, p. 39.

⁴³¹ Correctionele rechtbank Gent 16 maart 2021, Kamer G30DI, p. 34.

⁴³² Correctionele rechtbank Gent 16 maart 2021, Kamer G30DI, p. 31.

Het Hof van Beroep van Gent heeft op 7 juni 2022 het vonnis van de correctionele rechtbank van Gent hervormd.⁴³³ Volgens het hof bood de rechter in eerste aanleg onvoldoende ruimte aan de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (artikel 9 EVRM) van de religieuze gemeenschap.⁴³⁴ Het hof oordeelde dat artikel 22 juncto artikel 4, 4° Antidiscriminatiewet niet zwaarder weegt dan het recht uit artikel 9 EVRM van de religieuze gemeenschap. Dat oordeel ligt in lijn met voorgaande rechtspraak.⁴³⁵ In het arrest stelt het hof dat van een afwijkende regeling sprake is wanneer het gaat om de relaties tussen minderjarige kinderen⁴³⁶ en ouders én tussen echtgenoten in het licht van artikel 8 EVRM, dat onder meer het recht op gezinsleven omvat.⁴³⁷ Het hof merkt op dat het recht op gezinsleven tussen kinderen en ouders én het recht op gezinsleven tussen echtgenoten een reeks —bij wet beschermde— ‘rechten en plichten’ met zich brengt tussen bloed- of aanverwanten én gehuwden. Deze hebben te maken met vermogensrechtelijke, morele belangen, in de zin van artikelen 203 en 213 Belgisch Burgerlijk Wetboek.⁴³⁸ Dat brengt volgens het hof voor de staat België de positieve verplichting mee om maatregelen te treffen om het gezinsleven te waarborgen (zie voor een nadere analyse paragraaf 3.3.5 van dit onderzoek). Het Hof van Beroep van Gent heeft deze overweging verder niet toegelicht.

De ex-leden van de Belgische geloofsgemeenschap van Jehova's Getuigen hebben tegen het arrest cassatieberoep aangetekend. Het Belgische Hof van Cassatie, het hoogste rechtscollege in België, heeft nog geen uitspraak gedaan.⁴³⁹ Het Hof van Cassatie neemt geen kennis van feitenkwesties — enkel van rechtskwesties.⁴⁴⁰

- Het Hof van Beroep van Gent, dat een vonnis uit eerste aanleg heeft hervormd, benadrukt de collectieve godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap voor zover het gaat om uitsluitingshandelingen (in dit geval de praktijk van shunning) door religieuze gemeenschappen. Volgens het hof is echter een afwijkende regeling mogelijk in het licht van artikel 8 EVRM. Deze komt erop neer dat op de staat (België) een positieve verplichting rust om maatregelen te treffen om het gezinsleven tussen bloed- of aanverwanten en gehuwden te waarborgen. Het hof licht deze overweging verder niet toe.

⁴³³ Hof van Beroep Gent 7 juni 2022, 2021/NT/625. Hervormd dus het vonnis van de Correctionele rechtbank Gent 16 maart 2021, Kamer G30DI.

⁴³⁴ Hof van Beroep Gent 7 juni 2022, 2021/NT/625, 2.6.8.

⁴³⁵ Hof van Beroep Bergen 10 januari 2012, 2010/RG/206.

⁴³⁶ Mogelijk is dat ten aanzien van minderjarige kinderen bepaalde plichten voor de ouders tijdelijk ‘doorlopen’ na de meerderjarigheid, zoals gedurende de opleiding (bijvoorbeeld aan het hbo of wo) van het kind.

⁴³⁷ Hof van Beroep Gent 7 juni 2022, 2021/NT/625, 2.12.2 en in bijzonder 2.12.5.

⁴³⁸ Artikel 203, §1: ‘De ouders dienen naar evenredigheid van hun middelen te zorgen voor de huisvesting, het levensonderhoud, de gezondheid, het toezicht, de opvoeding, de opleiding en de ontplooiing van hun kinderen (...)’. Dit omvat meer dan materiële zorg; artikel 213: ‘Echtgenoten zijn jegens elkaar tot samenwoning verplicht; zij zijn elkaar getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd’.

⁴³⁹ Cass. P.22.0971.N (zittingsdatum nog onbekend, geraadpleegd 1 oktober 2023).

⁴⁴⁰ ‘Het hof gaat niet na of de zaak in feite goed of slecht werd gevonnist, doch alleen of de beslissing wettelijk is’, zie De Vreese 1967, p. 567.

- Van belang is op te merken dat de Belgische jurisprudentie over de praktijk van shunning uiterst beperkt is en het Hof van Cassatie zich nog niet gebogen heeft over deze zaak.

4.1.5 Hulpverlening

In België is de hulpverlening voor individuen die uit een religieuze gemeenschap zijn getreden of zijn uitgesloten op verschillende wijzen georganiseerd. In België wordt van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd. Het reeds genoemde IACSSO levert onder andere juridische bijstand aan slachtoffers van sektarische bewegingen.⁴⁴¹ In het ‘Rapport Onderzoek naar ervaringen bij verandering of afstand van religie of levensbeschouwing’, dat in opdracht van de Vlaamse overheid is opgesteld,⁴⁴² zijn de ervaringen van 43 respondenten bij verandering (conversie) of afstand (deconversie) van religie of levensbeschouwing uiteengezet.⁴⁴³ Uit het rapport blijkt dat hulpverlening onder andere geboden wordt binnen religieuze gemeenschappen zelf (na conversie), binnen vrijwilligers-, vluchtelingen- en jongerenorganisaties, via het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW dat per gemeente is ingericht) en via onlinegroepen (bijvoorbeeld via Facebook).⁴⁴⁴

Op beleidsniveau biedt het rapport een aanbeveling waarin wordt opgeroepen om het bestaande hulpverleningslandschap op een meer systematische wijze in kaart te brengen.⁴⁴⁵ Ook worden adviezen en aanbevelingen gedaan inzake ‘ideale’ en ‘preventieve’ hulpverlening.⁴⁴⁶ Ideale hulpverlening wordt onder meer geduid als online hulpverlening, de bestaande hulpverlening religie- en cultuursensitief maken en zorgdragen dat hulpverlening discreet en toegankelijk is.⁴⁴⁷ Bij preventieve hulpverlening worden onder meer ‘sensibiliseren’, ‘normaliseren’ en ‘taboes doorbreken’ genoemd als maatregelen om (de)conversieprocessen te vereenvoudigen.⁴⁴⁸

⁴⁴¹ <https://www.iacssso.be/opdrachten.htm>.

⁴⁴² Klaver e.a. 2023. Een en ander valt binnen een ruimere doelstelling om zowel op micro-, meso- als macroniveau (anders gezegd: persoons-, organisatie- en beleids-/regelgevingsniveau) onderzoek te verrichten.

⁴⁴³ Klaver e.a. 2023.

⁴⁴⁴ Klaver e.a. 2023, p. 69-73. Illusterend zijn de Facebookgroepen: Atheist Group Belgium en Antwerp Ex-Muslim of Belgium.

⁴⁴⁵ Klaver e.a. 2023, p. 88.

⁴⁴⁶ Zie Klaver e.a. 2023, p. 73-78.

⁴⁴⁷ Zie Klaver e.a. 2023, p. 73-75.

⁴⁴⁸ Zie Klaver e.a. 2023, p. 75-78 en in bijzonder p. 84.

- In België is van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd.
- Er zijn particuliere organisaties die zich richten op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.
- Op verzoek van de Vlaamse overheid zijn aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.

4.2 Verenigd Koninkrijk

Het Verenigd Koninkrijk is een eenheidsstaat waarin de gezagsuitoefening is gedeconcentreerd. Het Verenigd Koninkrijk bestaat uit vier landen: Engeland, Schotland, Wales en Noord-Ierland.

4.2.1 *Verhouding kerk en staat*

Het Verenigd Koninkrijk kent geen scheiding van kerk en staat. In Engeland is de Anglicaanse kerk de officiële godsdienst.⁴⁴⁹ De monarch van Engeland is tevens hoofd van de Anglicaanse kerk.

De andere drie landen (Schotland, Noord-Ierland en Wales) kennen andere verhoudingen tussen kerk en staat.

- In het Verenigd Koninkrijk is de kerk niet van de staat gescheiden.
- In Engeland is de Anglicaanse kerk de officiële godsdienst.
- Schotland, Noord-Ierland en Wales hebben andere verhoudingen tussen kerk en staat.

4.2.2 *Subsidiëring van religieuze gemeenschappen*

De overheid heeft geen invloed op de aanstelling of activiteiten van de religieuze bedienaars, maar biedt indirecte financiering — ook aan de Anglicaanse kerk. Zo kunnen aalmoezeniers worden betaald, is er de mogelijkheid tot subsidie voor confessionele scholen, kunnen religies belastingvoordelen genieten en kunnen socio-culturele activiteiten gesubsidieerd worden.⁴⁵⁰

- De overheid heeft geen invloed op de aanstelling of activiteiten van religieuze bedienaars, maar biedt indirecte financiering.

⁴⁴⁹ Zie voor meer info aangaande het 'gevestigde of geprivilegieerde kerkmodel' ten opzichte van andere modellen: Cliteur 2009, p. 31.

⁴⁵⁰ Debeer, Loobuyck & Meier 2011, p. 47; Bradney 2010, p. 743-744.

4.2.3 Regelgeving

In het Verenigd Koninkrijk zijn mensenrechten vastgelegd in de Human Rights Act (HRA)⁴⁵¹, het Britse gewoonterecht en in reguliere Britse wetgeving. Via de HRA werken de artikelen uit het EVRM door in de Britse rechtsorde en worden de hogere Britse rechtscollages in staat gesteld om zich uit te spreken over de verenigbaarheid van wetten met de HRA. Het is Britse rechters niet toegestaan om die wetten ongeldig te verklaren. Zij kunnen hooguit een ‘declaration of incompatibility’ uitvaardigen. Het is vervolgens aan het parlement om zich over de verenigbaarheid uit te spreken.⁴⁵² Het leidende principe van de Britse constitutie (de ‘parliamentary sovereignty’) blijft daarmee overeind.⁴⁵³

In artikel 9 van de HRA is de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging neergelegd. Dit artikel omvat onder andere het recht van het individu om van godsdienst of levensovertuiging te veranderen. Ook omvat artikel 9 HRA het collectieve godsdienstvrijheidsrecht. Dit artikel is van toepassing op het Verenigd Koninkrijk als geheel.

Artikel 9 van de Human Rights Act

1 Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.

2 Freedom to manifest one's religion or beliefs shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.

De HRA incorporeert de rechten uit het EVRM; de interpretatie van deze rechten door het EHRM zijn daarom ook voor deze Britse wet van belang: individuen en religieuze gemeenschappen kunnen putten uit de *case-law* van het EHRM in Straatsburg om hun juridische argumentatie te onderbouwen. Dit geldt dus ook voor de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de vrijheid van vereniging, ex artikelen 9 en 11 van het EVRM (zie voor een nadere analyse 3.2.3 en 3.2.4). Op basis van section 3 HRA is de rechter bovendien verplicht lagere wetgeving te interpreteren overeenkomstig de rechten uit het EVRM.

De Equality Act bevat een verbod op discriminatie op grond van bepaalde – in de wet genoemde – eigenschappen.⁴⁵⁴ De (territoriale) toepassing van de Act is

⁴⁵¹ Human Rights Act 1998.

⁴⁵² In het Verenigd Koninkrijk zijn ‘Acts of Parliament’ het hoogste recht van het land. Vanwege het principe van ‘parlementaire soevereiniteit’ is rechterlijke toetsing van wetgeving in het Verenigd Koninkrijk niet mogelijk (rechterlijke toetsing is in beperkte vorm toegestaan binnen de HRA, zie Heringa 2019, p. 34-35).

⁴⁵³ Zie voor meer Zoethout 2020b, p. 405-419.

⁴⁵⁴ Equality Act 2010.

Engeland, Wales, grotendeels Schotland en in beperkte mate Noord-Ierland.⁴⁵⁵ Elke directe of indirecte discriminatie op basis van godsdienst of levensovertuiging dient vermeden te worden (artikel 10, artikel 13 en artikel 19 Equality Act). Voor het individu omvatten godsdienst en levensovertuiging ook het niet-hebben van een godsdienst dan wel een levensovertuiging (artikel 10, (1) en (2) Equality Act).⁴⁵⁶ De handhaving van het discriminatieverbod in het Verenigd Koninkrijk vindt in beginsel plaats door de burgerlijke rechter.⁴⁵⁷

In het Verenigd Koninkrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. Hierbij kan aansluiting gevonden worden in de 'Crime and Disorder Act', de 'Criminal Justice Act', de 'Sentencing Act', de 'Racial and Religious Hatred Act', de 'Serious Crime Act', de 'Domestic Abuse (Schotland) Act', de 'Domestic Abuse and Civil Proceedings Act' en de 'Domestic Abuse Act'. Binnen deze context gaat het om de volgende categorieën misdrijven: haatmisdrijven op basis van religie,⁴⁵⁸ ernstig emotioneel en psychisch misbruik, en huiselijk geweld.

De Crime and Disorder Act strekt er onder meer toe om haatmisdrijven tegen te gaan.⁴⁵⁹ De (territoriale) toepassing van de Act is Engeland, Wales en Schotland. De wet heeft strafverzwarende omstandigheden voor vier misdrijven (aanranding, opzettelijke vernieling, openbare orde-misdrijven en intimidatie). Een verhoging van de straf treedt op indien deze misdrijven zijn gebaseerd op haat of vijandigheid omwille van de religie van een slachtoffer ('religiously aggravated offence').⁴⁶⁰

De Criminal Justice Act omvatte in het inmiddels opgeheven artikel 145 een algemene strafverzwarende omstandigheid indien een misdrijf (ongeacht welk misdrijf, in tegenstelling tot de Crime and Disorder Act en tenzij die Act van toepassing is) is gebaseerd op haat of vijandigheid omwille van de religie van een slachtoffer.⁴⁶¹ De (territoriale) toepassing van dat artikel was Engeland, Wales, Schotland en Noord-Ierland. De inhoud van artikel 145 is thans geïncorporeerd in de

⁴⁵⁵ Equality Act 2010, explanatory notes.

⁴⁵⁶ Cloots, Vrielink & Spinoy 2021, p. 137.

⁴⁵⁷ Cloots, Vrielink & Spinoy 2021, p. 158-167.

⁴⁵⁸ Soorten haatmisdrijven: op basis van ras, seksuele geaardheid, transgenderidentiteit en handicap. De politie en het Crown Prosecuter Service (CPS) zijn de volgende definitie overeengekomen voor het identificeren en signaleren van haatmisdrijven: *'Any criminal offence which is perceived by the victim or any other person, to be motivated by hostility or prejudice, based on a person's disability or perceived disability; race or perceived race; or religion or perceived religion; or sexual orientation or perceived sexual orientation or transgender identity or perceived transgender identity'*, www.cps.gov.uk/crime-info/hate-crime (geraadpleegd op 1 juni 2023); meer info, zie ook Action against hate 2018.

⁴⁵⁹ Crime and Disorder Act 1998.

⁴⁶⁰ Section 28: Meaning of 'religiously aggravated'; section 29: Religiously aggravated assaults; section 30: Religiously aggravated criminal damage; section 31: Religiously aggravated public order offences en Section 32: Religiously aggravated harassment etc.

⁴⁶¹ Criminal Justice Act 2003.

Sentencing Act.⁴⁶² De (territoriale) toepassing van de Sentencing Act is het Verenigd Koninkrijk als geheel. Onder sectie 66, (1), (b) stelt de Sentencing Act een strafverzwarende omstandigheid in voor strafbare feiten die gepaard gaan met vijandigheid gericht tegen religie.

De Racial and Religious Hatred Act voorziet in strafbaarstellingen van het aanzetten tot haat ('hate speech') tegen personen op basis van hun religie.⁴⁶³ De (territoriale) toepassing van de Act is Engeland en Wales. Alleen 'bedreigende' woorden, gedragingen of schriftelijk materiaal zijn strafbaar gesteld. Woorden, gedragingen of schriftelijk materiaal die als 'beledigend' of 'kwetsend' worden ervaren zijn niet strafbaar. Deze handelingen zijn geborgd onder de vrijheid van meningsuiting.

De Serious Crime Act bestraft in artikel 76 ernstig emotioneel en psychisch misbruik in een intieme of familierelatie (anders gezegd, 'controleerend of dwingend gedrag in een intieme of familierelatie' oftewel 'controlling or coercive behaviour in an intimate or family relationship').⁴⁶⁴ Er dient aan vier bestanddelen te worden voldaan, wil er sprake zijn van het misdrijf:

- A person (A) commits an offence if -
- (a) A repeatedly or continuously engages in behaviour towards another person (B) that is controlling or coercive,
- (b) at the time of the behaviour, A and B are personally connected,
- (c) the behaviour has a serious effect on B, and
- (d) A knows or ought to know that the behaviour will have a serious effect on B.
- (...)

De (territoriale) toepassing van de Serious Crime Act is Engeland en Wales. Voorts zijn op dit punt de Domestic Abuse Act⁴⁶⁵ (met territoriale toepassing in Engeland en Wales), de 'Domestic Abuse (Schotland) Act' (met territoriale toepassing in Schotland)⁴⁶⁶ en de 'Domestic Abuse and Civil Proceedings Act' (met territoriale toepassing in Noord-Ierland) relevant.⁴⁶⁷

Artikel 68 van de Domestic Abuse Act heeft artikel 76 van de Serious Crime Act geamendeerd. Volgens auteurs Grendele, Flax en Bapir-Tardy is het mogelijk om 'shunning' van ex-leden door religieuze gemeenschappen onder de bescherming van de Serious Crime Act te brengen.⁴⁶⁸ Hiervoor wordt artikel 76 van de Serious Crime

⁴⁶² Sentencing Act 2020.

⁴⁶³ Racial and Religious Hatred Act 2006.

⁴⁶⁴ Serious Crime Act 2015.

⁴⁶⁵ Domestic Abuse Act 2021; zie ook Domestic Abuse Act 2021 Statutory Guidance, p. 42.

⁴⁶⁶ Domestic Abuse (Scotland) Act 2018.

⁴⁶⁷ Domestic Abuse and Civil Proceedings Act 2021.

⁴⁶⁸ 'Shunning' is door de betreffende auteurs omschreven als: 'the deliberate marginalisation and the intentional act of ignoring and avoiding a former member of the community. It involves the complete cutting of the social, spiritual, and sometimes economic ties between a former member and the community', zie Grendele, Flax & Bapir-Tardy 2022, p. 8.

Act ruim geïnterpreteerd.⁴⁶⁹ Zij onderbouwen deze ruimere interpretatie middels empirisch onderzoek uit 2020, dat specifiek gericht is op de gemeenschap van Jehova's Getuigen.

Volgens Grendele, Flax en Bapir-Tardy kan shunning middels een ruime interpretatie van artikel 76 van de Serious Crime Act het misdrijf 'controlling or coercive behaviour in an intimate or family relationship' opleveren. Daarmee weegt het strafbaar stellen van shunning zwaarder dan de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing van de religieuze gemeenschap (artikel 9, lid 1 EVRM).⁴⁷⁰ Volgens Grendele, Flax en Bapir-Tardy is sprake van een gerechtvaardigde inmenging in artikel 9, lid 1 EVRM van de religieuze gemeenschap (artikel 9, lid 2 EVRM).⁴⁷¹ Een dergelijke kwestie heeft zich (nog) niet voorgedaan in het Verenigd Koninkrijk.

De gangbare definitie van huiselijk geweld omvat 'zogenaamd eerdergerelateerd misbruik' oftewel 'So-Called Honour-Based Abuse' (afgekort 'SCHBA'). SCHBA kan worden omschreven als 'a collection of practices, which are used to control behaviour within families or other social groups to protect perceived cultural and religious beliefs and/or "honour"'.⁴⁷²

- In artikel 9 van de HRA is de (individuele en collectieve) vrijheid van godsdienst en levensovertuiging neergelegd.
- De HRA incorporeert de rechten van het EVRM, hetgeen betekent dat de casuïstiek en jurisprudentie van het EHRM ook van toepassing is in het Verenigd Koninkrijk.
- De hiervoor genoemde godsdienstvrijheidsrechten uit HRA zijn voorts gericht op de bescherming tegen mogelijke ongelijke behandelingen.
- In het Verenigd Koninkrijk is er geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen.
- Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die mogelijk relevant zijn indien een bepaalde uitsluitingshandeling gepaard gaat met strafbare gedraging(en).
- In de doctrine is gewezen op een mogelijke interpretatie die uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen onder de toepassing van 'Serious Crime Act' brengt.

⁴⁶⁹ Het onderzoek richt zich specifiek op ex-leden van de Gemeenschap van Jehova's Getuigen, maar het onderzoek geldt ruimer, zie Grendele, Flax & Bapir-Tardy 2022, p. 43-44.

⁴⁷⁰ Grendele, Flax & Bapir-Tardy 2022, p. 12. Echter, is dat niet zonder moeilijkheden, zie p. 41-45.

⁴⁷¹ Grendele, Flax & Bapir-Tardy 2022, p. 41-42.

⁴⁷² www.cps.gov.uk/legal-guidance/so-called-honour-based-abuse (geraadpleegd op 30 mei 2023); zie ook Parekh & Egan 2021, p. 11681-11703.

4.2.4 Rechtspraak

In 2019 oordeelde het Hooggerechtshof van Engeland en Wales in de zaak *Otuo/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain* dat de religieuze instelling Watch Tower Bible and Tract Society of Britain bevoegd is om ex-leden, meer specifiek ‘zondaars’, te verbannen. Daartoe waren zij gerechtigd, zonder dat de bevoegdheid was gestipuleerd in de ‘Constitution’, het document dat alle regels aangaande het lidmaatschap bevat. Het Hooggerechtshof oordeelde dat Watch Tower Bible and Tract Society of Britain binnen de juridische grenzen van het recht handelde. Het Hooggerechtshof benadrukt daarbij dat: ‘it is to be expected that a religious body which is guided by and which seeks to apply scriptural principles will have the power to procure that in an appropriate case a sinner can be expelled. Among other things, this is sensible, if not essential, because someone who is unable or unwilling to abide by scriptural principles not only does not properly belong as a member of such a body but also, unless removed, may have an undesirable influence on the faithful’.⁴⁷³

Volgens het Hooggerechtshof was er ook geen sprake van laster met betrekking tot woorden die zouden zijn gesproken tijdens een vergadering waarin werd aangekondigd dat Otuo geen lid meer was van de gemeenschap van Jehova’s Getuigen. De aankondiging werd niet schadelijk bevonden voor de reputatie van Otuo.

- In rechtspraak inzake uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen wordt de (collectieve) godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap benadrukt.
- In de zaak *Otuo/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain* oordeelde het Hooggerechtshof van Engeland en Wales dat een religieuze gemeenschap leden mag uitsluiten.
- In de zaak *Otuo/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain* oordeelde het Hooggerechtshof van Engeland en Wales dat de aankondiging waarin kenbaar wordt gemaakt dat een individu geen deel meer uitmaakt van de religieuze gemeenschap juridisch niet als laster moet worden gekwalificeerd.

4.2.5 Hulpverlening

In het Verenigd Koninkrijk wordt hulpverlening op verschillende wijzen georganiseerd: hulpverlening vanuit de (religieuze) gemeenschap na conversie (bijvoorbeeld ‘Faith to faithless’, georganiseerd binnen ‘Humanists UK’⁴⁷⁴ en ‘Council of Ex-Muslims of Britain’⁴⁷⁵), via onlinegroepen (bijvoorbeeld via Facebook⁴⁷⁶), via de Nationale Gezondheidsdienst (‘National health service’) en via

⁴⁷³ *Otuo/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain* 2019, EWHC 1349 (QB), 21 February 2019, par. 122.

⁴⁷⁴ www.faithtofaithless.com (geraadpleegd op 1 juni 2023).

⁴⁷⁵ www.ex-muslim.org.uk/manifesto/ (geraadpleegd op 1 juni 2023).

⁴⁷⁶ Bijvoorbeeld ‘Faith to Faithless’ en ‘XJW Friends UK’.

sociale diensten.⁴⁷⁷ In het Verenigd Koninkrijk is van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd.

- In het Verenigd Koninkrijk is de hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen op verschillende wijzen georganiseerd.
- Er zijn particuliere organisaties die zich onder andere richten op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.
- In het Verenigd Koninkrijk is van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd.

4.3 Frankrijk

Frankrijk wordt gewoonlijk getypeerd als een (gedecentraliseerde) eenheidsstaat.⁴⁷⁸ De wetgevende macht is in handen van het parlement, bestaande uit twee kamers: l'Assemblée Nationale en le Sénat. De bevoegdheid tot wetgeving door het parlement is beperkt tot bepaalde, expliciet in artikel 34 van de Grondwet ('Constitution') opgesomde terreinen. De uitvoerende macht heeft in Frankrijk een residuaire bevoegdheid op wetgevend terrein. De regering en de president vaardigen daartoe reglementen ('règlements') uit, wat de generieke benaming is voor de rechtshandelingen van de (leden van de) uitvoerende macht. Het begrip 'décret' wordt in het Franse recht vaak gehanteerd om de reglementen aan te duiden die van de president en de premier uitgaan.⁴⁷⁹

4.3.1 Verhouding kerk–staat

Bij wet van 9 december 1905⁴⁸⁰ werd in Frankrijk de scheiding van kerk en staat vastgelegd. Deze wet begint met de volgende bepalingen:

Artikel 1 van de wet van 9 december 1905

La République assure la liberté de conscience. Elle garantit le libre exercice des cultes sous les seules restrictions édictées ci-après dans l'intérêt de l'ordre public.

Artikel 2 van de wet van 9 december 1905

La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte.. (...)

⁴⁷⁷ Hagström 2022, p. 173-192.

⁴⁷⁸ Zie artikel 1 van de Franse Grondwet, dat bepaalt dat Frankrijk ondeelbaar (en dus geen federale staat) is.

⁴⁷⁹ Pieters & Demarsin 2020, p. 130-131.

⁴⁸⁰ La loi du 9 décembre 1905 concernant de séparation des Églises et de l'État.

In het verlengde van de hiervoor genoemde bepalingen uit de wet van 9 december 1905 is in artikel 1 van de huidige Grondwet opgenomen dat Frankrijk een seculiere republiek is.⁴⁸¹ Hieruit volgt tevens het beginsel van non-discriminatie op grond van religie:

Artikel 1 van de Franse Grondwet

La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances. (...)

Laïcisme legt de seculiere uitgangspunten van de Franse staat vast. Dit betekent dat de Franse staat geen religie financiert, eenieder vrijheid van geweten heeft, religieus onderwijs op school verboden is en geen religieuze symbolen in openbare plaatsen zijn toegestaan.⁴⁸² Het grondwettelijk principe van laïcisme (secularisme) garandeert (een strikte invulling van) neutraliteit van de Franse staat in religieuze aangelegenheden.⁴⁸³

De Franse Grondwet bevat geen uitputtende opsomming van mensenrechten, maar verwijst in de preambule onder meer naar de 'Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen' uit 1789. De Franse Conseil Constitutionnel ('Grondwettelijke Raad') beschouwt deze verklaring en andere in de preambule genoemde documenten als onderdeel van de constitutie (het hierna genoemde 'bloc de constitutionnalité') en acht zich daarom bevoegd om wetgeving⁴⁸⁴ ook aan artikelen uit de 'Déclaration' te toetsen. In de Déclaration is in artikel 10 opgenomen dat niemand gestoord mag worden in het uiten van zijn (religieuze) meningen, op voorwaarde dat dit de bij wet ingestelde openbare orde niet verstoort. De Franse Grondwettelijke Raad is derhalve bevoegd om te toetsen of wetten in strijd zijn met de uitingsvrijheid.

- Het grondwettelijk principe van laïcisme garandeert (een strikte invulling van) neutraliteit van de Franse staat in religieuze aangelegenheden en legt de seculiere uitgangspunten van de Franse staat vast.
- De Franse Grondwet bevat geen uitputtende opsomming van mensenrechten, maar verwijst in de preambule naar een aantal documenten die mensenrechten bevatten en als onderdeel van de constitutie worden beschouwd.

⁴⁸¹ Pieters & Demarsin 2020, p. 136.

⁴⁸² Zoethout 2010, p. 79; Zoethout 2015, p. 6.

⁴⁸³ In de praktijk worden verschillende definities van laïcisme en staatsneutraliteit gehanteerd. In dit rapport worden deze twee concepten vereenzelvigd. Daarbij gaan wij uit van laïcisme als een uitdrukking van godsdienstvrijheid, door elke vorm van religiositeit te verwijzen naar de private sfeer, waar geen enkele overheid vat op heeft. Zie: Pieters & Demarsin 2020, p. 136.

⁴⁸⁴ Zowel voor als na afkondiging van die wetgeving; zie artikel 61 van de Franse Grondwet.

4.3.2 *Subsidiëring van religieuze gemeenschappen*

De genoemde wet van 9 december 1905 is ook relevant voor wat betreft financiële overheidssteun aan religieuze gemeenschappen:

Artikel 2 van de wet van 9 december 1905

La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte (...).

Uit het aangehaalde artikel 2 volgt dat de Franse overheid geen financiële bijdragen levert aan religieuze gemeenschappen. Desalniettemin kan de Franse overheid op andere wijzen handelen, hetgeen financiële gevolgen kan hebben voor religieuze gemeenschappen en daarmee een inmenging kan vormen in de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Zo oordeelde het EHRM in een uitspraak van 30 juni 2011 dat een door de Franse overheid doorgevoerde belastingherziening waardoor de financiële hulpbronnen van de gemeenschap van Jehova's Getuigen grotendeels werden afgesneden, een schending opleverde van de vrijheid van godsdienst in de zin van artikel 9 EVRM.⁴⁸⁵

- De Franse overheid levert in principe geen financiële bijdragen aan religieuze gemeenschappen, maar op een andere wijze kan haar handelen (bijvoorbeeld door belastingherziening) wel financiële gevolgen hebben voor religieuze gemeenschappen.

4.3.3 *Regelgeving*

Frankrijk kent de volgende formele rechtsbronnen: wetgeving, rechtspraak, algemene rechtsbeginselen, gewoonte en rechtsleer.⁴⁸⁶ Dit betreft dezelfde rechtsbronnen als in Nederland, naast verdragen en besluiten van volkenrechtelijke organisaties.

Een andere, meer recente wet, betreft de wet ter versterking van de eerbiediging van de beginselen van de Republiek van 2021.⁴⁸⁷ Deze wet stelt onder meer regels ten aanzien van het lidmaatschap van religieuze organisaties. Zo heeft deze wet (onder andere) artikel 19 van de hiervoor genoemde Wet op de scheiding van kerk en staat (dat ziet op het doel en de inrichting van religieuze verenigingen) gewijzigd. Dit artikel luidt nu als volgt:

Artikel 19 van de wet van 9 december 1905

(...) Chacun des membres peut s'en retirer à tout moment, après paiement des cotisations échues et de celles de l'année courante, nonobstant toute clause contraire.

⁴⁸⁵ Dit omdat nu de daaraan ten grondslag liggende belastingwet op een onvoldoende voorspelbare wijze werd toegepast en de belastingherziening dus niet 'bij wet voorzien' was. Zie: EHRM 30 juni 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0630JUD000891605 (*Vereniging van Jehova's Getuigen/Frankrijk*).

⁴⁸⁶ Pieters & Demarsin 2020, p. 127.

⁴⁸⁷ Loi n° 2021-1109 du 24 août 2021 confortant le respect des principes de la République.

(...)

Les statuts de l'association prévoient l'existence d'un ou de plusieurs organes délibérants ayant notamment pour compétence de décider de l'adhésion de tout nouveau membre, (...).

Uit het eerst aangehaalde deel van artikel 19 van de wet van 9 december 1905 volgt dat elk lid van een geloofsgemeenschap zich op elk moment uit de gemeenschap kan terugtrekken (na betaling van bepaalde verschuldigde lidmaatschapsgelden). Uit het vervolg van het artikel blijkt dat de statuten van de religieuze gemeenschap voorzien in het bestaan van een of meer overlegorganen die met name bevoegd zijn om te beslissen over de toelating van een lid.

In 2001 trad in Frankrijk de wet 'About-Picard' in werking.⁴⁸⁸ Deze wet beoogde sektarische bewegingen die de fundamentele rechten en vrijheden schenden, meer specifiek de gewetensvrijheid, tegen te gaan en te voorkomen. Middels deze wet werd het misdrijf 'misbruik van de staat van onwetendheid of zwakheid van een persoon' onderdeel van het Franse strafrecht (zie artikelen 223-15-2 tot en met 223-15-4 van het Franse Strafwetboek of Code Pénal). Sindsdien is het ook strafbaar om iemand te misbruiken die zich in een staat van psychologische of lichamelijke onderwerping bevindt. Daarvoor is vereist dat dit misbruik het gevolg is van het uitoefenen van ernstige of herhaalde druk of technieken die iemands beoordelingsvermogen kunnen aantasten, met als doel om die persoon tot acties of het nalaten daarvan te brengen die hem ernstig schaden. Strafbaarheid is ook van toepassing op rechtspersonen die zich hieraan schuldig maken, of de jure of de facto de bestuurders van deze rechtspersonen. In geval van strafrechtelijke veroordeling deswege kan de rechtspersoon bovendien civielrechtelijk worden ontbonden.⁴⁸⁹ De wet About-Picard heeft onder meer de kritiek gekregen dat de termen 'sekte', 'de facto bestuurder', 'psychologische of fysieke onderwerping' onvoldoende helder zijn gedefinieerd.⁴⁹⁰

In 2009 is de 'Cellule d'Assistance et d'Intervention en Matière de Dérives Sectaires'⁴⁹¹ (afgekort CAIMADES) opgericht, een eenheid die behoort tot het Centraal Bureau voor de Bestrijding van Geweld tegen Personen⁴⁹² binnen de centrale directie van de gerechtelijke politie. Het Centraal Bureau is belast met de bestrijding van onder andere ernstig geweld tegen de geestelijke integriteit van personen en is bevoegd om zoekopdrachten uit te voeren met betrekking tot 'sektarische excessen'

⁴⁸⁸ Loi n° 2001-504 du 12 juin 2001 tendant à renforcer la prévention et la répression des mouvements sectaires portant atteinte aux droits de l'homme et aux libertés fondamentales, op initiatief van parlementsleden Catherine Picard en Nicolas About en hier afgekort als de wet 'About-Picard'. Gepubliceerd in het Franse Staatsblad 'Journal officiel de la République française' (*JORF*) n° 0135, 13 juni 2001, p. 9337-9340.

⁴⁸⁹ Zie artikel 1 van de Wet About-Picard.

⁴⁹⁰ Zie het rapport van de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa: 'Freedom of religion and religious minorities in France', doc. 9612, 31 oktober 2002 (assembly.coe.int).
<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9915&lang=EN>; zie ook Palmer 2006.

⁴⁹¹ Vertaald: 'Eenheid voor Bijstand en Interventie op het Gebied van Sektarische Misstanden'.

⁴⁹² Vertaling van: l'Office Central pour la Répression des Violences aux Personnes (OCRVP), dat is opgericht bij decreet nr. 2006-519 van 6 mei 2006.

die strafbare feiten opleveren.⁴⁹³ CAIMADES vormt een gespecialiseerd onderdeel, gevestigd in Nanterre, dat zich als enige gerechtelijke onderzoeksdienst in Frankrijk uitsluitend bezighoudt met het hiervoor genoemde misdrijf van ‘misbruik van de staat van onwetendheid of zwakheid van een persoon’ (artikel 223-15-2 Code Pénal) gepleegd in een ‘sektarische context’.⁴⁹⁴

De eerder besproken wet ter versterking van de eerbiediging van de beginselen van de Republiek van 2021⁴⁹⁵ heeft artikel 31 van de Wet op de scheiding van kerk en staat gewijzigd. Deze bepaling stelt onder andere strafbaar het uitoefenen van ongeoorloofde druk om een persoon te verhinderen om een religie (culte) te belijden of daarvan af te zien.

In meer algemene zin is het plegen van psychisch geweld (onder bepaalde voorwaarden) strafbaar gesteld in Frankrijk.⁴⁹⁶ Eveneens in algemene zin, maakt de Franse strafwet het mogelijk om ‘doxing’ te bestraffen. Volgens artikel 223-1-1 Code Pénal betreft dit – beknopt weergegeven – het onthullen of verspreiden van informatie met betrekking tot het privé-, gezins- of beroepsleven van een persoon met het doel hem of zijn familieleden bloot te stellen aan een direct risico op schade aan de persoon. Dergelijke gedragingen worden gesignaleerd in (online) sociale netwerken gericht tegen personen die van geloof veranderen.⁴⁹⁷

- Artikel 19 van de wet van 9 december 1905 stelt dat elk lid van een geloofsgemeenschap zich op elk moment uit de gemeenschap kan terugtrekken, na betaling van bepaalde verschuldigde bijdragen.
- De wet About-Picard (2001) beoogde sektarische bewegingen die de fundamentele rechten en vrijheden schenden tegen te gaan en te voorkomen. Middels deze wet werd het misdrijf ‘misbruik van de staat van onwetendheid of zwakheid van een persoon’ aan de strafwet toegevoegd (artikel 223-15-2 e.v. Code Pénal).
- In Frankrijk is er geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen.
- Artikel 31 van de wet van 9 december 1905 stelt onder andere strafbaar het uitoefenen van ongeoorloofde druk om een persoon te verhinderen om een religie (culte) te belijden of daarvan af te zien.
- Er zijn (algemene) strafbepalingen die mogelijk relevant zijn indien een bepaalde uitsluitingshandeling gepaard gaat met strafbare gedraging(en).

⁴⁹³ Zie artikel 2 van decreet nr. 2006-519 van 6 mei 2006.

⁴⁹⁴ Miviludes 2022, p. 138.

⁴⁹⁵ Loi n° 2021-1109 du 24 août 2021 confortant le respect des principes de la République.

⁴⁹⁶ Zie artikel 222-14-3 en artikel 222-33-2 tot en met artikel 222-33-3 Code Pénal.

⁴⁹⁷ European Centre for Law and Justice 2022 (laatst geraadpleegd op 26 juni 2023).

4.3.4 Rechtspraak

Het Hof van Beroep van Rennes bevestigde op 12 juli 2005 de veroordeling van Arnaud Mussy, een goeroe van de apocalyptische sekte Neo-Phare, die door het hof tot drie jaar voorwaardelijke gevangenisstraf en een geldboete van 10.000 euro werd veroordeeld. Hierbij heeft het Hof van Beroep zich gebaseerd op de hiervoor genoemde wet About-Picard, om Mussy op 25 november 2004 schuldig te bevinden aan het ‘misbruiken van de staat van onwetendheid en zwakte van verschillende mensen in een staat van fysieke en psychologische onderwerping’ (zie de hiervoor genoemde artikelen 223-15-2 tot en met 223-15-4 van de Code Pénal). Mussy, die stelt dat hij Christus is, werd vervolgd na de zelfmoord van een lid van de Neo-Phare-sekte en de poging tot zelfmoord van twee andere leden van de sekte. De daaraan voorafgaande uitspraak van 25 november 2004 door de rechtbank van Nantes betrof de eerste veroordeling gebaseerd op deze wet.⁴⁹⁸

- Invoering van het misdrijf ‘misbruik van de staat van onwetendheid of zwakte van een persoon’ (artikel 223-15-2 e.v. Code Pénal) heeft tot strafrechtelijke veroordelingen geleid.

4.3.5 Hulpverlening

De ‘Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives sectaires’⁴⁹⁹ (afgekort Miviludes) is een bij decreet⁵⁰⁰ ingestelde interministeriële missie verbonden aan het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken. Miviludes is verantwoordelijk voor ‘het observeren en analyseren van het fenomeen van sektarische bewegingen waarvan de gedragingen in strijd zijn met mensenrechten en de fundamentele vrijheden, een bedreiging vormen voor de openbare orde of in strijd zijn met wet- en regelgeving’.⁵⁰¹ Het coördineert het preventieve en repressieve optreden van de Franse overheid tegen dergelijke gedragingen en draagt bij aan de opleiding en voorlichting van overheidsfunctionarissen op dit gebied. Daarnaast informeert Miviludes het publiek over ‘de risico’s of eventuele gevaren waaraan het wordt blootgesteld’ en ondersteunt het acties ‘om slachtoffers van het handelen van sektarische bewegingen te helpen’.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Zie Palmer 2006; Miviludes 2011, p. 85-86; Palmer 2011, p. 149, 152. Het is (bij gebrek aan publicatie daarvan) niet mogelijk gebleken om de originele bron (het betreffende arrest) rechtstreeks te raadplegen.

⁴⁹⁹ Vertaald: ‘Interministeriële missie voor waakzaamheid en strijd tegen sektarische misstanden’.

⁵⁰⁰ Zie het oprichtingsdecreet nr. 2002-1392 van 28 november 2002, gewijzigd bij decreet nr. 2020-867 van 15 juli 2020.

⁵⁰¹ Zie artikel 1 aanhef en onder 1° van het decreet nr. 2020-867 van 15 juli 2020.

⁵⁰² Zie artikel 1 van decreet nr. 2020-867 van 15 juli 2020. Miviludes doet daarbij ook aanbevelingen ten behoeve van mensen die met (potentieel) risicovolle praktijken worden geconfronteerd; zie: Miviludes 2022, p. 99, 104, 110.

Uit het meest recente jaarrapport (2021) van Miviludes blijkt dat zij eveneens aandacht heeft voor sociale uitsluiting van ex-leden van religieuze gemeenschappen.⁵⁰³

Daarnaast is bij decreet van 30 april 1996⁵⁰⁴ de vereniging ‘Union Nationale des Associations pour la Défense des Familles et de l’Individu’⁵⁰⁵ (afgekort: UNADFI) erkend als een instelling van openbaar nut. UNADFI biedt hulp aan slachtoffers van misbruikpraktijken die zijn uitgevoerd door sektarische organisaties. De actiegebieden zijn het bestuderen van de werkwijzen van sektarische organisaties, het bieden van opvang en bijstand aan families en slachtoffers van deze organisaties, publieke informatievoorziening en het bieden van hulp bij de re-integratie van mensen die een sektarische groep hebben verlaten.⁵⁰⁶

- In Frankrijk is van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd.
- Er zijn organisaties, zoals Miviludes en UNADFI, die zich inzetten voor slachtoffers van sektarische bewegingen.

4.4 Noorwegen

Noorwegen is een parlementaire constitutionele monarchie. De uitvoerende macht wordt gevormd door de Raad van Ministers onder leiding van de premier. Het parlement, of ‘Storting’, is de wetgevende macht en bestaat uit 169 leden, die iedere vier jaar worden gekozen. Noorwegen heeft elf provincies (‘fylker’) die bestuurd worden door een gekozen bestuur. De Noorse Grondwet werd aangenomen op 17 mei 1814 en is de op één na oudste geschreven constitutie die thans in werking is.⁵⁰⁷

4.4.1 Verhouding kerk–staat

Sinds 1 januari 2017 is de Kerk van Noorwegen formeel gescheiden van de staat. De Kerk van Noorwegen is niet langer meer de officiële staatskerk, maar ‘de volkskerk’.⁵⁰⁸ In artikel 4 van de Noorse Grondwet is vastgelegd dat de Koning te allen tijde de Evangelisch-Lutherse religie zal belijden.⁵⁰⁹

⁵⁰³ Miviludes 2022, p. 65-79.

⁵⁰⁴ Gepubliceerd in *JORF*, nr. 107 van 7 mei 1996.

⁵⁰⁵ Vertaald: ‘Nationale Unie van Verenigingen voor de Verdediging van het Gezin en het Individue’.

⁵⁰⁶ Zie de website van UNADFI (unadfi.org, laatst geraadpleegd 26 juni 2023), meer precies de aldaar gegeven informatie over haar missie.

⁵⁰⁷ De oorspronkelijke titel van de constitutie is ‘Kongeriket Norges Grunnlov’. Langford 2019, p. 198-222.

⁵⁰⁸ Morland 2018, p. 162-169.

⁵⁰⁹ Ministry of Culture, Act on Changes to the Church Act (Regarding Reorganization of the Norwegian Church into Its Own Legal Entity), LOV-2016-05-27-17, Act No. 17, May 27, 2016.

In artikel 2 van de Noorse Grondwet is bepaald dat de nationale waarden een christelijke en humanistische erfenis blijven.⁵¹⁰ Deze frase wordt niet gehandhaafd en wordt symbolisch geïnterpreteerd.⁵¹¹

- Sinds 1 januari 2017 is de Kerk van Noorwegen formeel gescheiden van de staat.

4.4.2 *Subsidiëring van religieuze gemeenschappen*

Sinds 1 januari 2021 is de ‘Act on Religious communities and life stance communities’, afgekort ‘Religious communities act’, in werking getreden.⁵¹² Deze wet is verder uitgewerkt in de ‘Regulation on registration and grants for religious communities and life stance communities’, afgekort ‘Religious communities regulations’.⁵¹³ Naast financiële ondersteuning van de Noorse Kerk heeft de overheid middels deze wet de verantwoordelijkheid van de gemeenten overgenomen inzake de verstrekkingen van subsidies aan religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen. Het gesubsidieerde bedrag is ongeveer gelijk aan het begrote bedrag per lid van de Kerk van Noorwegen. De wet dient een gelijke financiële behandeling van alle religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen in Noorwegen te waarborgen.

Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen met ten minste vijftig geregistreerde leden kunnen subsidies aanvragen (artikelen 4 en 5 Religious communities act). Om zich te registreren moet een religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap de overheid informeren over geloofsbelijdenis en doctrine, religieuze of ideologische activiteiten, organisatie- en managementstructuur (onder andere in de vorm van statuten), regels voor in- en uitschrijving, en voorwaarden voor lidmaatschap (artikel 3 Religious communities regulations). Een religieuze gemeenschap moet zijn (nationale) ledenaantal jaarlijks rapporteren (artikel 2 Religious communities regulations). Geregistreerde gemeenschappen dienen jaarverslagen in te dienen met gedetailleerde informatie over onder andere de activiteiten, het gebruik van de overheidssubsidies, de administratie van het huwelijksrecht, gendergelijkheid en informatie over fondsen die uit het buitenland zijn ontvangen (artikel 7 Religious communities act).

⁵¹⁰ In de Noorse Grondwet van 1814 was dit anders. Artikel 2 Noorse Grondwet stelde: ‘The Evangelical Lutheran Religion shall remain the official religion of the State. Inhabitants who profess the same shall be required to educate their children therein. Jesuits and Monastic orders shall have no place in the country’. Zie Nelson 1895.

⁵¹¹ Report Norway, United Nations General Assembly on Eliminating Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief and the Achievement of Sustainable Development Goal 16 (SDG 16); Madeley 2017, p. 29-48.

⁵¹² Act on Religious communities and life stance communities, originele titel: ‘Lov om tros- og livssynssamfunn (trossamfunnsloven)’, LOV-2020-04-24-31, 1 januari 2021 in werking getreden.

⁵¹³ Regulation on registration and grants for religious communities and life stance communities (Faith communities regulations), originele titel: ‘Forskrift om registrering av og tilskudd til tros- og livssynssamfunn (trossamfunnsforskriften)’, 1 januari 2021 in werking getreden.

Religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen kunnen subsidies worden ontzegd als ze in strijd handelen met artikel 6 Religious communities act jo. artikel 11 Religious communities regulations. Zo kan een subsidie geweigerd of gereduceerd worden indien een religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap, of individuen namens de gemeenschap, geweld of dwang uitoefenen, bedreigingen uiten, kinderrechten schenden, wettelijke discriminatieverboden overtreden of op andere wijze ernstige inbreuk maken op de rechten en vrijheden van anderen. Dit geldt ook indien de gemeenschap aanzet tot of steun verleent aan de genoemde schendingen.

Religieuze gemeenschappen die bijdragen ontvangen van staten die het recht op vrijheid van godsdienst en overtuiging niet respecteren, en daarbij wordt expliciet het recht op afvalligheid en conversie genoemd, kunnen ook subsidies worden geweigerd. Daarnaast is in de wet expliciet vastgelegd dat een religieuze gemeenschap subsidie kan worden geweigerd, indien deze zich niet houdt aan de wettelijke regels voor in- en uittreding (artikel 11 onder d Religious communities regulations). Deze uiteenzetting over subsidies voor religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen is relevant voor de thematiek inzake uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. De subsidies van een religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap in Noorwegen zijn onlangs stopgezet nadat er overtredingen waren geconstateerd van het recht op vrije uittreding en de vrijheid van meningsuiting. Een nadere toelichting volgt in de navolgende paragrafen.

- In Noorwegen wordt aan zowel de Noorse Kerk (niet langer de staatskerk) als erkende godsdiensten financiële ondersteuning verstrekt.
- Om als erkende religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap aangemerkt te worden dient onder andere informatie gegeven te worden over de geloofsbelijdenis en doctrine, de religieuze of ideologische activiteiten, de organisatie- en managementstructuur, de regels voor in- en uitschrijving en de voorwaarden voor lidmaatschap.
- Een subsidie voor een religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap kan geweigerd of gereduceerd worden indien een religieuze gemeenschap, of individuen namens de gemeenschap, geweld of dwang uitoefenen, bedreigingen uiten, kinderrechten schenden, wettelijke discriminatieverboden overtreden of op andere wijze ernstige inbreuk maken op de rechten en vrijheden van anderen.
- Een religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap kan ook een subsidie worden geweigerd, indien deze zich niet houdt aan de wettelijke regels voor in- en uittreding (artikel 11 onder d Religious communities regulations).

4.4.3 Regelgeving

In artikel 16 van de Noorse Grondwet is vastgelegd dat alle individuen het recht hebben op de vrije uitoefening van religie, en alle religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen op gelijke voorwaarden ondersteund moeten worden.

Artikel 16 Noorse Grondwet

All inhabitants of the realm shall have the right to free exercise of their religion. The Church of Norway, an Evangelical-Lutheran church, will remain the Established Church of Norway and will as such be supported by the State. Detailed provisions as to its system will be laid down by law. All religious and belief communities should be supported on equal terms.

De wet specificeert het recht van individuen om hun geloofsovertuiging of levensbeschouwing te kiezen of te veranderen. In artikel 2 Religious communities act is bepaald dat ieder individu ouder dan vijftien jaar het recht heeft om lid te worden van een religieuze gemeenschap en het recht heeft om deze te verlaten; het gaat hier om het recht op vrije in- en uitreding. Degenen met ouderlijke verantwoordelijkheid hebben het recht om vóór de leeftijd van vijftien jaar de geloofsovertuiging van hun kind te bepalen. In artikel 3 Religious communities act is bepaald dat een kind dat in staat is om een eigen mening te vormen, het recht heeft om deel te nemen aan alle aangelegenheden die betrekking hebben op de uitoefening van het geloof of de overtuigingen van het kind.

Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen bepalen zelf de voorwaarden voor lidmaatschap en de procedure voor inschrijving in de gemeenschap. Uittreding moet altijd (schriftelijk) mogelijk zijn.

Artikel 2 Religious communities act

People who have reached the age of 15 can register themselves in or out of religious and life-view communities. Those who have parental responsibility for a child under the age of 15 can enroll the child in or out of religious and life-view communities. The faith and belief communities themselves determine the conditions for membership and the procedure for registration in the community. Termination must always be possible in writing.

Artikel 3 Religious communities act

A child who is able to form his own opinions has the right to participate in all matters concerning the child's exercise of faith or outlook on life.

In artikel 98 van de Noorse Grondwet is opgenomen dat alle mensen gelijk zijn voor de wet en dat geen enkel individu onderworpen mag worden aan een oneerlijke of onevenredige gedifferentieerde behandeling.

Op 1 januari 2018 trad de 'Act relating to equality and a prohibition against discrimination', ook wel de 'Equality and Anti-Discrimination Act', in werking.⁵¹⁴ Artikelen 6 en 13 van de Equality and Anti-discrimination Act verbieden directe en indirecte discriminatie en intimidatie op grond van onder andere godsdienst en

⁵¹⁴ Ministry of Culture and Equality, Act relating to equality and a prohibition against discrimination (Equality and Anti-Discrimination Act), originele titel 'Lov om likestilling og forbud mot diskriminering (likestillings- og diskrimineringsloven)', inwerkingtreding op 1 januari 2018.

levensovertuiging. Het verbod omvat discriminatie op grond van een huidige, veronderstelde, voorgaande of toekomstig aangehangen godsdienst of levensovertuiging. Het verbod is ook van toepassing als een individu wordt gediscrimineerd vanwege zijn of haar band met een ander individu en de betreffende discriminatie is gebaseerd op diens godsdienst of levensovertuiging. Op grond van artikel 9 Equality and Anti-Discrimination Act is ongelijke behandeling niet in strijd met het verbod van artikel 6 Equality and Anti-Discrimination als het een objectief doel dient, als het noodzakelijk is om het doel te bereiken, en als het geen onevenredige negatieve gevolgen heeft voor de personen die aan de ongelijke behandeling worden onderworpen.

In Noorwegen is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. Zo worden religieuze haatmisdrijven expliciet genoemd in § 185 Wetboek van Strafrecht ('Straffeloven'). Een discriminerende of haatdragende uitspraak houdt onder andere in: het bedreigen of beledigen van een persoon of het bevorderen van haat, vervolging of minachting jegens een andere persoon op basis van zijn of haar religie of levensovertuiging.⁵¹⁵ Het plegen van psychisch geweld is niet expliciet strafbaar gesteld in het Noorse Wetboek van Strafrecht. Maar de bepalingen die zien op misbruik in persoonlijke relaties (§ 282 en 283), intimidatie en belaging (§ 266 en 266 a) en bedreigingen en dwang (§ 251, 252, 263 en 264) bestrijken enkele geweldsvormen die vaak voorkomen bij psychisch geweld.⁵¹⁶

- In Noorwegen is in de Grondwet vastgelegd dat alle individuen het recht hebben op de vrije uitoefening van religie.
- In de Noorse Grondwet is bepaald dat alle religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen op gelijke voorwaarden ondersteund moeten worden.
- Het recht op de vrije keuze van godsdienst en geloofsuittreding is wettelijk geëxpliciteerd.
- Religieuze gemeenschappen mogen zelf de voorwaarden voor lidmaatschap en de procedure voor inschrijving in de gemeenschap vaststellen. Uittreding uit de gemeenschap moet altijd mogelijk zijn.

⁵¹⁵ Zo werd een op sociale media geplaatst bericht met als inhoud 'het zou beter zijn als we deze walgelijke ratten zelf van de aardbodem zouden verwijderen!', gelet op de context waarin deze uitspraak werd gedaan, door de Norges Høyesterett beschouwd als een discriminerende verklaring in de zin van artikel 185 Straffeloven, die een ernstige aantasting van de waardigheid van een groep vormde en minachting voor moslims in Noorwegen bevorderde. Zie Norges Høyesterett uitspraak van 29 januari 2020, HR-2020-185-A.

⁵¹⁶ GREVIO Baseline Evaluation Report Norway 2022, p. 50.

4.4.4 Rechtspraak

In 2004 oordeelde de Noorse Hoge Raad ('Norges Høyesterett') over de beëindiging van het lidmaatschap van twee ex-leden van een islamitisch cultureel centrum en de daarbij behorende Falah-Ul-Muslimeen moskee. In eerste aanleg oordeelde de rechtbank niet bevoegd te zijn om te oordelen over het besluit van het cultureel centrum om twee leden uit te sluiten. De appelrechter daarentegen oordeelde dat de uitsluitingsbeslissing wel voor de rechter kon worden gebracht, omdat de Falah-Ul-Muslimeen moskee de enige in het gebied was die zowel welzijns- als religieuze diensten verleende. De Norges Høyesterett vernietigde het arrest, verwijzend naar de vrijheid van godsdienst voor religieuze verenigingen en vermeldde dat het de rechter in beginsel niet is toegestaan om zich te mengen in interne religieuze aangelegenheden.⁵¹⁷

Een andere relevante zaak werd beslist op 3 mei 2022 door de Norges Høyesterett. Deze zaak betrof A. die uit de gemeenschap van Jehova's Getuigen was ontzet nadat zij beschuldigd werd van immoreel seksueel gedrag (porneia). A. mocht als voormalig lid van de gemeenschap geen contact meer hebben met familieleden. A. wenste opnieuw geïnstalleerd te worden als lid van de gemeenschap van Jehova's Getuigen, maar de gemeenschap van Jehova's Getuigen weigerde. De Norges Høyesterett oordeelde dat de Religious communities act religieuze gemeenschappen toestaat om dergelijke beslissingen te nemen over het lidmaatschap. De Norges Høyesterett stelde dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging niemand het recht geeft om lid te worden of te blijven van een bepaalde denominatie en dat de bevoegdheid van de rechter om interne aangelegenheden in een religieuze gemeenschap te toetsen beperkt is.⁵¹⁸ De klacht van A. is niet-ontvankelijk verklaard door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.⁵¹⁹

Een andere relevante zaak speelde zich eerst af via een administratieve route bij de staatsbestuurder van Oslo en Viken en is recent beslecht door het Hof van Beroep Borgating. Bij besluit van 27 januari 2022 heeft de staatsbestuurder ('Statsforvalteren') van Oslo en Viken de gemeenschap van Jehova's Getuigen de staatssubsidies voor 2021 onthouden wegens schending van het recht op vrije uittreding en schending van de vrijheid van meningsuiting.⁵²⁰

Nadat de Ministry of Children and Families meldingen had ontvangen van voormalige leden van de gemeenschap van Jehova's Getuigen over de uitsluiting en uitzetting van leden, is aan de staatsbestuurder in Oslo en Viken verzocht om de boekhouding en publicaties van de gemeenschap van Jehova's Getuigen door te

⁵¹⁷ Supreme Court of Norway Rt-2004-1613, par. 32 en 34. Zie ook Årsheim 2014, p. 123-151.

⁵¹⁸ Supreme Court of Norway, Jehovah's Witnesses – Ski Congregation tegen A, HR-2022-883-A, (zaaknummer 21-142136SIV-HRET) 3 mei 2022. Dit was het hoger beroep tegen het arrest van het Hof van Beroep Borgating 9 juli 2021.

⁵¹⁹ Het is (bij gebrek aan publicatie daarvan) niet mogelijk gebleken om de originele bron rechtstreeks te raadplegen.

⁵²⁰ Statsforvalteren i Oslo og Viken, brief 'Nekting av statstilskudd for 2021 (decision on refusal of state grants)', ref. nummer 2021/8021, 27 januari 2022.

nemen. Bij dit onderzoek zijn diverse overtredingen van de Religious communities act aan het licht gebracht.⁵²¹ Een van de overtredingen betrof een schending van het recht op vrije uittreding (artikel 2 Religious communities act) en de vrijheid van meningsuiting. De uitsluitingspraktijk hield in dat leden het contact met uitgeschreven leden werd ontzegd. Dit gold ook voor leden die de geloofsgemeenschap vrijwillig hadden verlaten.⁵²²

Een andere overweging die leidde tot de onthouding van overheidssubsidies was dat kinderrechten werden geschonden en er sprake was van ‘negatieve sociale controle’ op kinderen onder de achttien. De gemeenschap stond uitsluiting van minderjarige gedoopte kinderen toe en ongedoopte kinderen konden geïsoleerd worden als zij zich niet gedroegen volgens de regels van de gemeenschap. Gesteld werd dat een dergelijke behandeling van kinderen in strijd is met artikel 6 Religious communities act.⁵²³

In het besluit van de staatsbestuurder wordt toegelicht dat de gemeenschap van Jehova's Getuigen bij verschillende gelegenheden de praktijk van uitsluiting verdedigde. De religieuze gemeenschap heeft interne regels voor hoe leden uitsluiting en sociaal isolement jegens deze (ex-)leden moeten toepassen. De regels worden onder andere via boeken en studieartikelen aan de leden gecommuniceerd. Het besluit vermeldt dat de overtredingen systematisch en opzettelijk zijn en derhalve is de subsidie, in overeenstemming met artikel 11, eerste lid, onder a en d Religious communities regulations, geweigerd. Dit betekent dat de geloofsgemeenschap van Jehova's Getuigen geen financiële steun meer ontving.⁵²⁴ Op 17 februari 2021 maakte de gemeenschap van Jehova's Getuigen kenbaar in beroep te gaan tegen de beslissing van de staatsbestuurder van Oslo en Viken om de staatssubsidies voor 2021 te onthouden.⁵²⁵ Op 30 maart 2022 maakte de staatsbestuurder van Oslo en Viken bekend het beroep niet te honoreren en de beslissing om geen staatssubsidie toe te kennen, te handhaven. De staatsbestuurder van Oslo en Viken heeft de zaak vervolgens doorgestuurd naar de Ministry of Children and Families voor een finaal oordeel.⁵²⁶ De Ministry of Children and Families oordeelde op 30 september 2022 dat de beslissing van de staatsbestuurder van Oslo en Viken om geen staatssubsidie toe te kennen, gehandhaafd blijft.⁵²⁷

⁵²¹ Statsforvalteren i Oslo og Viken, brief 'Nekting av statstilskudd for 2021 (decision on refusal of state grants)', ref. nummer 2021/8021, 27 januari 2022.

⁵²² Statsforvalteren i Oslo og Viken, brief 'Nekting av statstilskudd for 2021 (decision on refusal of state grants)', ref. nummer 2021/8021, 27 januari 2022.

⁵²³ Statsforvalteren i Oslo og Viken, brief 'Nekting av statstilskudd for 2021 (decision on refusal of state grants)', ref. nummer 2021/8021, 27 januari 2022.

⁵²⁴ Statsforvalteren i Oslo og Viken, brief 'Nekting av statstilskudd for 2021 (decision on refusal of state grants)', ref. nummer 2021/8021, 27 januari 2022.

⁵²⁵ Brief Jehovah's Witnesses, ref: 2021/8021, refusal of state subsidies for 2021.

⁵²⁶ The state administrator in Oslo & Viken, ref. nummer 2022/6275, 30 maart 2022, Denial of claim for state subsidy – appeal – Jehovah's Witnesses, org.nr. 879492742.

⁵²⁷ Ministry of Children and Families, Decision in appeal case - Denial of state subsidy for 2021 - Jehovah's Witnesses, ref. nummer 22/1202-6, 30 september 2022.

Naast het niet toekennen van staatssubsidies maakte de Noorse overheid op 22 december 2022 kenbaar dat de registratie van de gemeenschap van Jehova's Getuigen werd ingetrokken, wegens overtreding van artikelen 4 en 6 van de Religious communities act. Het verlies van de registratie betekende niet alleen het verlies van aanspraak op overheidssubsidies, maar ook de bevoegdheid voor de gemeenschap om huwelijken te voltrekken. De subsidie- en registratiebesluiten staan los van de vrijheid van de gemeenschap van Jehova's Getuigen om hun religie te belijden en activiteiten te ondernemen.⁵²⁸

Op 28 december 2022 heeft de gemeenschap van Jehova's Getuigen de rechtbank in Oslo verzocht om de intrekking van de registratie door de Noorse staat tijdelijk op te schorten. Dit verzoek werd op 30 december 2022 door de rechtbank in Oslo ingewilligd. Dit betekent dat de registratie als gemeenschap werd behouden, totdat de zaak werd behandeld door een rechtbank.⁵²⁹ Op 26 april 2023 heeft de rechtbank in Oslo de opschorting van de intrekking van de registratie van Jehova's Getuigen opgeheven.⁵³⁰ De gemeenschap van Jehova's Getuigen heeft tegen deze beslissing beroep aangetekend. Op 30 juni 2023 oordeelde het Hof van Beroep Borgarting (Borgarting lagmannsrett) dat het beroep van de gemeenschap van Jehova's Getuigen ongegrond was.⁵³¹

- In 2004 oordeelde de Norges Høyesterett dat het de rechter in beginsel niet is toegestaan om zich te mengen in interne religieuze aangelegenheden.
- In 2022 oordeelde de Norges Høyesterett dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging niemand het recht geeft om lid te worden of te blijven van een religieuze denominatie en dat de bevoegdheid van de rechter om interne aangelegenheden in een religieuze gemeenschap te toetsen beperkt is.
- In Noorwegen is de gemeenschap van Jehova's Getuigen de staatssubsidies voor 2021 onthouden vanwege schending van het recht op vrije uittreding, schending van kinderrechten en schending van de vrijheid van meningsuiting begaan door de gemeenschap.
- In Noorwegen is de gemeenschap van Jehova's Getuigen niet langer geregistreerd als geloofsgemeenschap vanwege schending van het recht op vrije uittreding, schending van kinderrechten en schending van de vrijheid van meningsuiting begaan door de gemeenschap.

⁵²⁸ Statsforvalteren i Oslo og Viken, brief 'Vedtak om tap av registrering' (decision on lose of registration), ref. nummer 2019/16785, 22 december 2022.

⁵²⁹ Oslo District Court (Oslo Tingrett), 30 december 2022, zaaknummer 22-189232TVI-TOSL/08.

⁵³⁰ Oslo District Court (Oslo Tingrett), 26 april 2023, zaaknummer 23-003129TVI-TOSL/08.

⁵³¹ Borgarting Court of Appeal (Borgarting lagmannsrett), 30 juni 2023, zaaknummer 23-087949ASK-BORG/04.

- Het verlies van de registratie betekende het verlies van aanspraak op overheidssubsidies en de bevoegdheid om huwelijken te voltrekken.
- De subsidie- en registratiebesluiten staan los van de vrijheid van de gemeenschap van Jehova's Getuigen om hun religie te belijden en activiteiten te ondernemen.

4.4.5 *Interreligieuze dialoog*

In Noorwegen wordt aandacht besteed aan 'interreligieuze dialoog'. Zo heeft de Noorse staat specifieke maatregelen getroffen die begrip en samenwerking tussen verschillende religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen in het openbare leven moeten bevorderen. Ook zijn er specifieke beleidsmaatregelen en initiatieven ter bevordering van de deelname van religieuze minderheden aan het openbare leven. Het is niet bekend of interreligieuze dialoog wordt ingezet om om te gaan met uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen.

De Ministry of Children and Families verstrekt jaarlijkse subsidies aan religieuze nationale overkoepelende en dialoogorganisaties, zoals The Council for Religious and Life Stance Communities in Norway (STL) en de Christian Council of Norway. De belangrijkste doelen van STL zijn het bevorderen van gelijke behandeling van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen in Noorwegen, en het bevorderen van begrip en respect tussen religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen door middel van dialoog. Ook organiseert de Ministry of Children and Families jaarlijks een bijeenkomst met deze organisaties. Tijdens deze bijeenkomsten kunnen religieuze minderheden onderwerpen en kwesties ter discussie stellen die hen interesseren of zorgen baren.⁵³²

In Noorwegen zijn specifieke maatregelen getroffen om de interreligieuze dialoog en religieus pluralisme in leerplannen te bevorderen. Zo geven openbare scholen een gemeenschappelijk curriculum in KRLE: Christendom, Religies, Levensbeschouwing en Ethiek. De Ministry of Children and Families heeft projectsubsidies toegekend aan 'Dialogpilote' (Dialoogpiloten), die samen met de Faculteit Godgeleerdheid aan de Universiteit van Oslo een cursus interreligieuze dialoog aanbieden. Het doel van de training is om jongvolwassenen op te leiden om gesprekken en dialogen te faciliteren om intolerantie, conflicten en extremisme te voorkomen, evenals stereotypen, vooroordelen en extremisme onder jongeren (met name op scholen) tegen te gaan.⁵³³ De Ministry of Children and Families verstrekt ook subsidies aan dialoogprojecten, bijvoorbeeld voor activiteiten die wederzijds respect en begrip bevorderen tussen religieuze en levensbeschouwelijke tradities, evenals gemeenschappelijke waarden zoals democratie en mensenrechten.⁵³⁴

⁵³² Report Norway 2020, p. 5-6.

⁵³³ Report Norway 2020, p. 7.

⁵³⁴ Report Norway 2020, p. 10.

- In Noorwegen wordt aandacht besteed aan interreligieuze dialoog.
- De Noorse staat heeft specifieke maatregelen (bijvoorbeeld door het verstrekken van subsidies) getroffen die begrip en samenwerking tussen verschillende religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen in het openbare leven moeten bevorderen.

4.4.6 Hulpverlening

Voor (psychische) hulpverlening is er reguliere (geestelijke) gezondheidszorg beschikbaar via gemeenten, huisartsen en zorgverleners. Er is vanuit de staat geen specifieke hulpverlening georganiseerd voor ex-leden van religieuze gemeenschappen, dit is met name georganiseerd vanuit particuliere instellingen en vrijwilligers. Zo is er Hjelpkilden Norge, een organisatie die hulp en ondersteuning biedt aan individuen afkomstig en uittredend uit 'streng religieuze milieus'. Hjelpkilden Norge geeft lezingen op scholen en organisaties en adviseert publieke instanties.⁵³⁵

- In Noorwegen is de hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen op verschillende wijzen georganiseerd.
- Er is een particuliere organisatie, zoals Hjelpkilden Norge, die zich onder andere richt op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.

4.5 Zwitserland

Zwitserland is een federale staat. De Zwitserse Confederatie wordt gevormd door 26 kantons, oftewel deelstaten zoals genoemd in artikel 1 van de federale Grondwet ('Constitution fédérale de la Confédération suisse', hierna 'Zwitserse federale Grondwet'). Op grond van artikel 3 van de Zwitserse federale Grondwet zijn de kantons soeverein, voor zover deze niet worden beperkt door de federale Grondwet. Zij oefenen alle rechten uit die niet bij de Confederatie berusten. Hierna zal de analyse grotendeels beperkt zijn tot het federale niveau. Kantonnaal recht zal slechts aan de orde komen indien dit relevant is, bijvoorbeeld om aan te tonen dat op uiteenlopende wijzen invulling wordt gegeven aan bepalingen uit de Zwitserse federale Grondwet. De bespreking van het kantonnaal recht is geenszins uitputtend, maar is bedoeld om de verscheidenheid in regelgeving te benadrukken.

4.5.1 Verhouding van kerk–staat

Artikel 72 van de Zwitserse federale Grondwet is relevant voor zover het gaat om de verhouding tussen kerk en staat.

⁵³⁵ <https://www.hjelpekilden.no/>.

Artikel 72 (Église et État) van de Zwitserse Grondwet

1 La réglementation des rapports entre l'Église et l'État est du ressort des cantons.

2 Dans les limites de leurs compétences respectives, la Confédération et les cantons peuvent prendre des mesures propres à maintenir la paix entre les membres des diverses communautés religieuses. (...)

Uit het eerste lid van artikel 72 van de Zwitserse federale Grondwet volgt dat het aan de kantonale wetgever is om de verhouding tussen kerk en staat te regelen. Uit het tweede lid van artikel 72 van de Zwitserse federale Grondwet volgt dat de federale overheid en de kantons, binnen de grenzen van hun bevoegdheid, maatregelen kunnen nemen om de 'openbare vrede' tussen de leden van de verschillende religieuze gemeenschappen te bewaren.⁵³⁶

- De verhouding tussen staat en kerk is een kantonale aangelegenheid.

4.5.2 *Subsidiëring van religieuze gemeenschappen*

De kantons Genève en Neuchâtel zijn kantons waarin sprake is van een doorvoering van de scheiding van kerk en staat. Artikel 3 van de Grondwet van het kanton Genève bepaalt dat de staat seculier is, oftewel de staat is religieus neutraal. Ook financiert of subsidieert de staat geen religieuze activiteiten en worden er geen betrekkingen met religieuze gemeenschappen onderhouden.⁵³⁷ In artikel 97 van de Grondwet van het kanton Neuchâtel is opgenomen dat de staat rekening houdt met 'de geestelijke dimensie van de menselijke persoon en de waarde daarvan voor het maatschappelijk leven.' Ook is opgenomen dat de staat 'los van kerken en andere religieuze gemeenschappen' staat, maar dat ze wel erkend kunnen worden als instellingen van algemeen belang. Benadrukt wordt dat de onafhankelijkheid van kerken en andere religieuze gemeenschappen is gewaarborgd.⁵³⁸

De 24 andere kantons hebben een evenwicht gezocht tussen de Protestantse Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk⁵³⁹ — zij worden door de overheid officieel erkend als 'landskerk'. Hierdoor krijgen zij een aantal rechten, met name het heffen van kerkbelasting en/of het innen van financiële steun.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Reich 2022; Stolz & Chaves 2018, p. 427.

⁵³⁷ Becci 2021, p. 8; Helbling & Traunmüller 2016, 403. In deze kantons zijn religieuze gemeenschappen georganiseerd als particuliere verenigingen. De kantonale Grondwetten zijn online te raadplegen via *Fedlex The publication platform for federal law*.

⁵³⁸ Stolz & Chaves 2018, p. 428-429.

⁵³⁹ García Portilla 2022, p. 278-281. In deze kantons zijn religieuze gemeenschappen georganiseerd als publieke verenigingen.

⁵⁴⁰ Officieel maken in deze kantons de kerken geen deel meer uit van de staat. De kerken worden door de staat erkend als afzonderlijke (door staat gecontroleerde) instellingen van publiek recht. Stolz & Chaves 2018, p. 427. Ook Huber 2022, p. 160-161.

- In Zwitserland zijn er binnen de kantons verschillende regelingen ten aanzien van de financiering van religieuze gemeenschappen.

4.5.3 Regelgeving

In het eerste en tweede lid van artikel 15 van de Zwitserse federale Grondwet is onder andere de vrijheid van godsdienst en de verwezenlijking hiervan vastgelegd.

Artikel 15 Zwitserse federale Grondwet

- 1 La liberté de conscience et de croyance est garantie.
- 2 Toute personne a le droit de choisir librement sa religion ainsi que de se forger ses convictions philosophiques et de les professer individuellement ou en communauté.
- 3 Toute personne a le droit d'adhérer à une communauté religieuse ou d'y appartenir et de suivre un enseignement religieux.
- 4 Nul ne peut être contraint d'adhérer à une communauté religieuse ou d'y appartenir, d'accomplir un acte religieux ou de suivre un enseignement religieux.

Uit artikel 15, derde lid Zwitserse federale Grondwet volgt dat ieder individu het recht heeft om zich aan te sluiten bij of lid te zijn van een religieuze gemeenschap. In artikel 15, vierde lid Zwitserse federale Grondwet is neergelegd dat niemand gedwongen kan worden om zich aan te sluiten bij of deel uit te maken van een religieuze gemeenschap, een religieuze handeling te verrichten of om religieus onderricht te volgen.⁵⁴¹

De collectieve godsdienstvrijheid is geregeld in artikel 15 jo. artikel 23 Zwitserse federale Grondwet.

Artikel 23 (Liberté d'association) van de Zwitserse federale Grondwet

- 1 La liberté d'association est garantie.
- 2 Toute personne a le droit de créer des associations, d'y adhérer ou d'y appartenir et de participer aux activités associatives.
- 3 Nul ne peut être contraint d'adhérer à une association ou d'y appartenir.

Een ieder heeft het recht om een (religieuze) vereniging op te richten, daarvan lid te worden of daarvan deel uit te maken en aan de activiteiten van een vereniging deel te nemen. Ingevolge artikel 23, derde lid Zwitserse federale Grondwet kan niemand gedwongen worden om lid te worden van een (religieuze) vereniging.

Ingevolge artikel 72, derde lid Zwitserse federale Grondwet is bepaald dat het bouwen van minaretten is verboden en het dragen van gezichtsbedekkende kleding niet is

⁵⁴¹ Zie voor meer Pahud de Mortanges 2015.

toegestaan in de openbare ruimte ex artikel 10a van de Zwitserse federale Grondwet.⁵⁴²

In artikel 8 van de Zwitserse federale Grondwet is neergelegd dat iedereen gelijk is voor de wet en dat niemand mag worden gediscrimineerd op grond van onder andere godsdienstige overtuiging.

De op artikelen 15, 8 en 23 Zwitserse federale Grondwet geënte rechten op respectievelijk godsdienstvrijheid, gelijkheid en non-discriminatie en verenigingsvrijheid kunnen — net als alle andere fundamentele rechten — beperkt worden onder de voorwaarden opgesomd in artikel 36 Zwitserse federale Grondwet.

Ook de deelstatelijke regelgeving is in dit kader relevant, daar sommige kantons het recht om een geloofsgemeenschap te verlaten expliciet hebben verankerd in het kantonale recht. Zo kan op artikel 15 van de Grondwet van het kanton Fribourg worden gewezen, hetgeen soortgelijke rechten omvat als artikel 15 Zwitserse federale Grondwet. Iedereen heeft het recht om te behoren tot een religieuze gemeenschap, hier lid van te zijn of deze gemeenschap te verlaten. Het vierde lid wijst uit dat in dit verband iedere vorm van dwang, machtsmisbruik en manipulatie is verboden. Regelingen met soortgelijke inhoud zijn ook te vinden in artikel 16 van de Grondwet van het kanton Vaud. Andere regelingen worden bijvoorbeeld aangetroffen in de Grondwet van het kanton Schaffhouse, waarin in artikel 110 is opgenomen dat het lidmaatschap van een erkende kerk wordt geregeld door haar statuten en dat het te allen tijde mogelijk is een kerk te verlaten door middel van een schriftelijke opzegging. In artikel 113 van diezelfde Grondwet is opgenomen dat erkende kerken voor voldoende rechtsbescherming van hun leden en parochies zorgen en dat tegen beslissingen van de hoogste kerkelijke organen beroep openstaat bij het Hooggerechtshof.

In Zwitserland is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. Het Zwitserse Wetboek van Strafrecht ('Code pénal suisse') bevat algemene strafbaarstellingen van belediging (artikel 177), bedreiging (artikel 180) en dwang (artikel 181). In artikel 261 Wetboek van Strafrecht is strafbaar gesteld het publiekelijk en kwaadwillig beledigen of bespotten van iemands geloof of daad van aanbidding. Een dergelijke gedraging vormt op zichzelf geen uitsluitingsgedraging. Op grond van artikel 261bis is het strafbaar om een publiek toegankelijke dienst te weigeren op grond van onder andere religie. In het Zwitserse Wetboek van Strafrecht is geen strafbaarstelling opgenomen van het plegen van psychisch geweld.⁵⁴³

⁵⁴² Beide wetten zijn ingevoerd nadat een meerderheid van de kiezers zich hiervoor had uitgesproken in een referendum. Berlis 2016, p. 246.

⁵⁴³ GREVIO Baseline Evaluation Report Switzerland 2022, p. 51.

- In de Zwitserse federale Grondwet is opgenomen dat ieder individu het recht heeft om zich aan te sluiten bij of lid te zijn van een religieuze gemeenschap.
- In de Zwitserse federale Grondwet is opgenomen dat niemand gedwongen kan worden om zich aan te sluiten bij of deel uit te maken van een religieuze gemeenschap, een religieuze handeling te verrichten of om religieus onderricht te volgen.
- In de Zwitserse federale Grondwet is vastgelegd dat een ieder het recht heeft om een (religieuze) vereniging op te richten, daarvan lid te worden of daarvan deel uit te maken en aan de activiteiten van een vereniging deel te nemen.
- In sommige kantonale regelgeving is ook het recht om een religieuze gemeenschap te verlaten geëxpliciteerd.
- In Zwitserland is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen.
- Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen.

4.5.4 Rechtspraak

In juli 2019 heeft de kantonale rechtbank van Zürich een expert die werkzaam was bij het bureau infoSakta, een adviescentrum sektarische gemeenschappen, vrijgesproken van smadelijke handelingen (artikel 173, eerste lid, van het Zwitsers Wetboek van Strafrecht) jegens de Vereniging van Jehova's Getuigen Zwitserland.⁵⁴⁴ De expert had in een online interview en mediabericht kritiek geuit op de leer van de gemeenschap van Jehova's Getuigen. De expert stelde onder andere: "We draw attention to the practice of ostracism that violates human rights.", "Ostracism is a kind of bullying prescribed above. It violates human rights and the constitution.", "Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion – a right that Jehovah's Witnesses claim for themselves, but do not grant their members."⁵⁴⁵

De rechtbank oordeelde dat de door de expert geuite kritiek niet strafbaar was, omdat hij te goeder trouw handelde – hij mocht ervan uitgaan dat de verklaringen waarop hij zijn uitlatingen baseerde waar waren.⁵⁴⁶ Deze zaak betreft de relatie tussen een expert die zich op bepaalde bronnen baseert en uitlatingen doet over een religieuze gemeenschap. Deze zaak gaat niet over smaad in relatie tussen ex-leden en een religieuze gemeenschap.

- De kantonale rechtbank van Zürich heeft een expert vrijgesproken van smadelijke handelingen jegens de Vereniging van Jehova's Getuigen Zwitserland.
- De kantonale rechtbank van Zürich heeft zich in deze zaak niet uitgelaten over smaad in relatie tussen ex-leden en een religieuze gemeenschap.

⁵⁴⁴ Bezirksgericht Zürich 9 juli 2019, 2019GG180259-L/U, overw. 9.2.

⁵⁴⁵ Bezirksgericht Zürich 9 juli 2019, 2019GG180259-L/U, overw. 7.1 en 9.9.

⁵⁴⁶ Bezirksgericht Zürich 9 juli 2019, 2019GG180259-L/U, overw. 9.1.

4.5.5 *Interreligieuze dialoog*

Zwitserland heeft, net zoals Noorwegen, maatregelen getroffen om te komen tot interreligieuze dialoog tussen verschillende gelovigen. De focus is hierbij gericht op de eerbiediging van elkaars godsdienstvrijheid. Een toename van deze interreligieuze dialoog kan als een antwoord worden gezien op de groeiende religieuze diversiteit in Zwitserland. Hoewel interreligieuze dialoog in Zwitserland is toegejuicht, is deze ook bekritiseerd vanwege het feit dat geselecteerde religies hierdoor aan elkaar werden gebonden, terwijl andere religies werden uitgesloten.⁵⁴⁷

De interreligieuze dialoog is ook opgenomen in kantonale wetgeving. Zo heeft het kanton Waadt in 2007 een wet aangenomen die betrekking heeft op de erkenning van religieuze gemeenschappen en op de verhoudingen tussen de staat en religieuze gemeenschappen die erkend worden als zijnde van openbaar belang.⁵⁴⁸ In die wet worden aan religieuze gemeenschappen die als zodanig wensen te worden erkend de eis gesteld dat zij deelnemen aan de oecumenische en/of interreligieuze dialoog (artikel 10 lid 1 aanhef en sub d). Deze eis wordt gespecificeerd in de regeling ter implementatie van de genoemde wet.⁵⁴⁹ Zo volgt uit artikel 8 van deze regeling dat de gemeenschap die erkenning aanvraagt moet deelnemen aan de interreligieuze (en eventueel intrareligieuze) dialoog, via interreligieuze en/of intrareligieuze organisaties, conferenties of vieringen.⁵⁵⁰

In het kanton van Zürich geldt dat de staat en de gemeenten voorwaarden moeten scheppen die de dialoog tussen culturen, levensbeschouwingen en godsdiensten bevorderen (artikel 7 Grondwet van het kanton van Zürich). In het kanton St. Gallen bestaat een praktijk van interreligieuze dialoog met als doel integratie. Deze praktijk vindt geen oorsprong in de kantonale Grondwet of enige andere regeling, maar in de verklaring genaamd 'St. Galler Declaration for the Coexistence of Religions and interreligious Dialogue' (2015). Deze verklaring werd getekend tijdens de week voor interreligieuze dialoog en integratie ('Interreligiöse Dialog- und Aktionswoche ida', kortweg 'ida-week'), die sindsdien jaarlijks terugkeert en als overkoepelend forum fungeert.⁵⁵¹ Het is niet bekend of interreligieuze dialoog wordt ingezet om om te gaan met uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen.

Ook zijn er onderwijsinstellingen die zich inzetten voor een interreligieuze dialoog. Zo is er het Zürich Institute for Interreligious Dialogue (ZIID) dat onder meer het doel heeft om kennis over religies te bevorderen en om de interreligieuze dialoog in een

⁵⁴⁷ Baumann & Tunger-Zanetti 2018, p. 180.

⁵⁴⁸ Loi du 9 janvier 2007 sur la reconnaissance des communautés religieuses et sur les relations entre l'Etat et les communautés religieuses reconnues d'intérêt public (BLV 180.51).

⁵⁴⁹ Règlement d'application de la loi du 9 janvier 2007 sur la reconnaissance des communautés religieuses et sur les relations entre l'Etat et les communautés religieuses reconnues d'intérêt public (RLRCR) du 24 septembre 2014 (180.51.1).

⁵⁵⁰ Zie ook Schmid 2020, p. 303-304.

⁵⁵¹ De 'ida-week' is een model geworden voor de georganiseerde jaarlijkse week van religies (burgerlijk initiatief) in Zwitserland die sinds 2007 plaatsvindt en die een overkoepelend platform biedt voor een groot aantal interreligieuze manifestaties verspreid over Zwitserland, zie Schmid 2020, p. 300-302.

multiculturele samenleving te bewerkstelligen. ZIID biedt counseling en hulp aan individuen, bedrijven en groepen met speciale interesses. Verder krijgen scholen, overheidsinstellingen, parochies en gemeenschappen advies en training over het onderwerp interreligieuze co-existentie.⁵⁵²

- In de kantons wordt de interreligieuze dialoog tussen verschillende geloven gestimuleerd.
- De interreligieuze dialoog is een kantonnale aangelegenheid en wordt middels (grond)wetgeving bewerkstelligd dan wel vanuit de praktijk aangemoedigd.

4.5.6 Hulpverlening

Ex-leden van religieuze gemeenschappen zijn voor hulpverlening aangewezen op steungroepen en hulpverleners. De organisatie Freidenker-Vereinigung der Schweiz helpt onder meer individuen die vanwege een levensbedreigende situatie als gevolg van apostasie naar Zwitserland zijn gevlucht.⁵⁵³ De organisatie 'association of Ex Muslims in Switzerland' is een online steungroep voor ex-moslims.⁵⁵⁴ InfoSakta is een organisatie die onder andere adviseert aan slachtoffers, nabestaanden en deskundigen over sektarische groepen en milieus en over conflicten die verband houden met samenzweringsovertuigingen. Ook zijn er zelfhulpgroepen voor familieleden van leden van sektarische gemeenschappen en voor voormalige leden en biedt zij steungroepen voor voormalige leden van de gemeenschap van Jehova's Getuigen. InfoSakta wordt onder meer gefinancierd door donaties en subsidies van de stad Zürich, het kanton Zürich en het kanton St. Gallen.

- In Zwitserland is de hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen op verschillende wijzen georganiseerd.
- Specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen wordt onder andere georganiseerd door organisaties zoals InfoSakta, mede gesubsidieerd door lokale overheden.

⁵⁵² Zürich Institute for Interreligious Dialogue (ZIID), https://connect2dialogue.org/dkh_organization/ziid-zurich-institute-for-interreligious-dialogue/ (geraadpleegd op 2 oktober 2023).

⁵⁵³ RT: Freethinkers Association of Switzerland (Freidenker-Vereinigung der Schweiz) <https://free-thought.ch/event/2020-03-21/apostasy-day>.

⁵⁵⁴ <https://www.facebook.com/people/The-association-of-Ex-Muslims-in-Switzerland/100083295050806/> (geraadpleegd op 2 oktober 2023).

4.6 Tussenconclusie

In paragraaf 4 stond de volgende deelvraag centraal: ‘Welke maatregelen ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen zijn getroffen in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland?’. Uit deze thematische rechtsvergelijking komen de volgende bevindingen naar voren.

België

In België is geen expliciete scheiding van kerk en staat gerealiseerd. De ‘neutraliteit van de overheid’ wordt impliciet benadrukt. Er bestaat in België een steunregime ten aanzien van religieuze gemeenschappen en gemeenschappen op niet-confessionele levensbeschouwelijke grondslag. Bij de toekenning van subsidies dient de overheid religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen gelijk te behandelen.

De individuele en collectieve vrijheid van godsdienst is neergelegd in de Belgische Grondwet in artikelen 19, 20 en 21. Ingevolge artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet heeft het individu het recht om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap. Middels artikelen 21 Belgische Grondwet en artikel 27 Belgische Grondwet is er de vrijheid om een religieuze gemeenschap op te richten en de interne organisatie in te richten overeenkomstig het eigen gedachtegoed. De organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen wordt beperkt door de individuele keuzevrijheid: het recht van de gemeenschap om de interne organisatie (inclusief de lidmaatschapsvoorwaarden) te regelen mag niet verder reiken dan de vrijheid van het individu om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap (artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet).

Er is in België geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. België heeft overigens wel (straf)wetgeving die individuen probeert te beschermen tegen insluiting van individuen door sektarische gemeenschappen.

De collectieve godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap – voor zover het gaat om uitsluitingshandelingen (in dit geval shunning) – wordt benadrukt door het Hof van Beroep van Gent, dat een vonnis uit eerste aanleg heeft hervormd. Volgens het Hof van Beroep van Gent is een afwijkende regeling mogelijk in het licht van artikel 8 EVRM. Deze komt erop neer dat op de staat (België) een positieve verplichting rust om maatregelen te treffen om het gezinsleven tussen bloed- of aanverwanten en gehuwden te waarborgen.

Het is van belang om op te merken dat de Belgische jurisprudentie over de praktijk van shunning beperkt is en het Hof van Cassatie zich nog niet gebogen heeft over deze zaak.

In België wordt van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd. Op verzoek van de Vlaamse overheid zijn aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.

Verenigd Koninkrijk

In het Verenigd Koninkrijk is de kerk niet van de staat gescheiden. In Engeland is de Anglicaanse kerk de officiële godsdienst en als zodanig geniet zij een geprivilegieerde positie. Schotland, Noord-Ierland en Wales hebben andere verhoudingen tussen kerk en staat. De overheid heeft geen invloed op de aanstelling of activiteiten van religieuze bedienaars, maar biedt indirecte financiering.

In artikel 9 van de HRA is de (individuele en collectieve) vrijheid van godsdienst en levensovertuiging neergelegd. De HRA ontleent de daarin vermelde rechten aan het EVRM, hetgeen betekent dat de casuïstiek en jurisprudentie van het EHRM ook van toepassing is in het Verenigd Koninkrijk.

In het Verenigd Koninkrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen.

In rechtspraak inzake uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen wordt de (collectieve) godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap benadrukt. Zo oordeelde het Hooggerechtshof van Engeland en Wales in de zaak *Otuoi/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain* dat een religieuze gemeenschap leden mag uitsluiten. De aankondiging waarin kenbaar wordt gemaakt dat een individu geen deel meer uitmaakt van de religieuze gemeenschap werd juridisch niet als laster aangemerkt.

In het Verenigd Koninkrijk is van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd. Hulpverlening wordt geboden door particuliere organisaties die zich onder andere richten op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.

Frankrijk

Bij wet van 9 december 1905 werd in Frankrijk de scheiding van kerk en staat vastgelegd. Laïcisme legt de seculiere uitgangspunten van de Franse staat vast. De Franse overheid levert in principe geen financiële bijdragen aan religieuze gemeenschappen, maar op andere wijze kan haar handelen (bijvoorbeeld door belastingherziening) wel financiële gevolgen hebben voor religieuze gemeenschappen.

Frankrijk kent wetgeving en beginselen die betrekking hebben op religieuze vrijheid, seculiere waarden en non-discriminatie ten aanzien van religie. De wet About-Picard beoogde sektarische bewegingen die de fundamentele rechten en vrijheden schenden, meer specifiek de gewetensvrijheid, tegen te gaan en te voorkomen. In Frankrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die mogelijk relevant zijn indien een bepaalde uitsluitingshandeling gepaard gaat met strafbare gedraging(en).

In Frankrijk is geen specifieke hulpverlening van overheidswege ten aanzien van uitgesloten. Er is wel specifieke hulpverlening voor individuen die zijn ingesloten (geweest) in sektarische bewegingen.

Noorwegen

In Noorwegen is de kerk gescheiden van de staat. De Kerk van Noorwegen (niet langer de staatskerk) wordt, net zoals andere erkende godsdiensten en levensbeschouwingen, financieel ondersteund. Om als erkende gemeenschap aangemerkt te worden dient onder andere informatie te worden verstrekt over de geloofsbelijdenis en doctrine, de religieuze of ideologische activiteiten, de organisatie en managementstructuur, de regels voor in- en uitschrijving en de voorwaarden voor lidmaatschap. Een subsidie voor een religieuze gemeenschap kan geweigerd of gereduceerd worden indien een religieuze gemeenschap, of individuen namens de gemeenschap, geweld of dwang uitoefenen, bedreigingen uiten, kinderrechten schenden, wettelijke discriminatieverboden overtreden of op andere wijze ernstige inbreuk maken op de rechten en vrijheden van anderen. Een religieuze gemeenschap kan ook een subsidie worden geweigerd, indien deze zich niet houdt aan de wettelijke regels voor in- en uittreding.

In Noorwegen is in de Grondwet vastgelegd dat alle individuen het recht hebben op de vrije uitoefening van religie, en alle religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen op gelijke voorwaarden ondersteund moeten worden. Ook het recht op de vrije keuze van godsdienst en geloofsuittreding is geëxpliciteerd. Religieuze gemeenschappen mogen zelf de voorwaarden voor lidmaatschap en de procedure voor inschrijving in de gemeenschap vaststellen. Uittreding uit de gemeenschap moet altijd mogelijk zijn.

In 2004 oordeelde de Norges Høyesterett dat het de rechter in beginsel niet is toegestaan om zich te mengen in interne religieuze aangelegenheden. In 2022 oordeelde de Norges Høyesterett dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging niemand het recht geeft om lid te worden of te blijven van een religieuze denominatie en dat de bevoegdheid van de rechter om interne aangelegenheden in een religieuze gemeenschap te toetsen beperkt is.

Sinds 2021 wordt door de Noorse staat de staatssubsidie aan de gemeenschap van Jehova's Getuigen onthouden vanwege schending van het recht op vrije uittreding,

schending van kinderrechten en schending van de vrijheid van meningsuiting begaan door de gemeenschap. De gemeenschap van Jehova's Getuigen is ook niet langer geregistreerd als geloofsgemeenschap. Na diverse administratieve procedures heeft het Hof van Beroep Borgarting op 30 juni 2023 de beslissing van de Noorse staat bekrachtigd.

In Noorwegen wordt aandacht besteed aan interreligieuze dialoog. De Noorse staat heeft specifieke maatregelen (bijvoorbeeld door het verstrekken van subsidies) getroffen die begrip en samenwerking tussen verschillende religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen in het openbare leven moeten bevorderen.

De hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen is in Noorwegen op verschillende wijzen georganiseerd. Er is onder andere een particuliere organisatie die zich concentreert op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.

Zwitserland

In Zwitserland is de verhouding tussen kerk en staat een kantonnale aangelegenheid en binnen de kantons zijn er verschillende opvattingen over de financiering van religieuze gemeenschappen.

In de Zwitserse federale Grondwet is opgenomen dat ieder individu het recht heeft om lid te zijn van een religieuze gemeenschap en dat niemand gedwongen kan worden om zich aan te sluiten bij of deel uit te maken van een religieuze gemeenschap, een religieuze handeling te verrichten of om religieus onderricht te volgen. In sommige kantonnale regelgeving is ook het recht om een religieuze gemeenschap te verlaten geëxpliciteerd. In de Zwitserse federale Grondwet is verder vastgelegd dat een ieder het recht heeft om een (religieuze) vereniging op te richten, daarvan lid te worden of daarvan deel uit te maken en aan de activiteiten van een vereniging deel te nemen.

In Zwitserland is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen.

In 2019 heeft de kantonnale rechtbank van Zürich een expert vrijgesproken van smadelijke handelingen jegens de Vereniging van Jehova's Getuigen Zwitserland. Deze rechtbank heeft zich niet uitgelaten over smaad in relatie tussen ex-leden en een religieuze gemeenschap.

In Zwitserland wordt, net als in Noorwegen, de interreligieuze dialoog tussen geloofsgemeenschappen gestimuleerd. De interreligieuze dialoog is een kantonnale aangelegenheid en wordt middels (grond)wetgeving bewerkstelligd, dan wel vanuit de praktijk aangemoedigd.

In Zwitserland is de hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen op verschillende wijzen georganiseerd. Er wordt onder andere specifieke hulpverlening geboden voor ex-leden van religieuze gemeenschappen door organisaties als InfoSekta, mede gesubsidieerd door de stad en verschillende kantons.

4.7 Inzichten voor Nederland

Deelvraag

Hoe verhouden de maatregelen in de onderzochte landen ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen zich tot de in Nederland bestaande maatregelen?

In de navolgende paragraaf staat de vraag centraal hoe de maatregelen inzake uitsluiting door geloofsgemeenschappen genomen in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland mogelijke inzichten bieden voor Nederland.

In de onderzochte landen is grondrechtenbescherming en gelijke behandeling, evenals in Nederland, een gegeven. Zo bieden de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van vereniging de mogelijkheid voor het individu om een religieuze gemeenschap te verlaten en heeft een geloofsgemeenschap het recht om voorwaarden te stellen aan lidmaatschap, dan wel leden uit te sluiten.

In de onderzochte landen is geen specifieke strafwetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. In de landen zijn geen aanwijzingen gevonden dat sprake is van een leemte in de strafwetgeving.

Uit de thematische rechtsvergelijking blijkt dat in Noorwegen mogelijkheden bestaan om via een bestuursrechtelijke/administratieve route religieuze gemeenschappen subsidies te onthouden, indien fundamentele rechten van uitgesloten worden geschonden. In Noorwegen wordt, in tegenstelling tot Nederland, standaard financiële steun geboden wanneer een godsdienst door de staat erkend is.

In Noorwegen en Zwitserland is interreligieuze dialoog een belangrijk middel om van overheidswege in contact te komen met religieuze gemeenschappen en religieuze gemeenschappen onderling.

De hulpverlening is in de onderzochte landen op verschillende wijzen georganiseerd. Zo zijn er particuliere organisaties, sommigen van overheidswege gesubsidieerd, die zich concentreren op hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen. Ook zijn er, bijvoorbeeld in België, aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.

4.8 Schema thematische rechtsvergelijking (niet uitputtend)

	België	Verenigd Koninkrijk	Frankrijk	Noorwegen	Zwitserland	Nederland
Verhouding staat–kerk	Geen expliciete scheiding van kerk en staat; de neutraliteit van de overheid	Staatsgodsdienst in Engeland; Schotland, Noord-Ierland en Wales hebben andere verhoudingen	Laïcisme	Scheiding van kerk en volkskerk	Per kanton geregeld	Scheiding van kerk en staat
Subsidiëring religieuze gemeenschap	Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen maken gebruik van staatssteun	Voornamelijk indirecte financiering, bijvoorbeeld subsidies voor socio-culturele activiteiten	In principe geen staatssteun	- Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen kunnen staatssteun ontvangen - Subsidies ten behoeve van interreligieuze dialoog	Heffen van kerkbelasting (of financiële steun) ten behoeve van de kantons — andere dan Genève en Neuchâtel	Lokale overheid kan onder bepaalde voorwaarden subsidie vertrekken aan religieuze organisatie ten behoeve van bepaalde activiteiten (zie <i>Tweeluik religie en publiek domein</i>)
Regelgeving	- Belgische Grondwet, 1830 - Antidiscriminatie-wet, 2007	- Human rights Act, 1998 - Equality Act, 2010	Franse Grondwet (Constitution), 1958	- Noorse Grondwet 1814 - Act on Religious communities and	Zwitserse federale Grondwet (Constitution)	- Nederlandse Grondwet, 1815 - EVRM, 1950

	▪ Gelijkekansen-decreet, 2008 ▪ Strafwetboek, 1867	▪ Criminal Justice Act, 2003 ▪ Crime and Disorder Act, 1998 ▪ Sentencing Act, 2020 ▪ Serious Crime Act, 2015 ▪ Domestic Abuse (Schotland) Act, 2018 ▪ Domestic Abuse Act, 2021 ▪ Domestic Abuse and Civil Proceedings Act, 2021 ▪ Racial and Religious Hatred Act, 2006	▪ Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen, 1789 ▪ Loi de séparation des Églises et de l'État, 1905 ▪ Loi 'About-Picard', 2001 ▪ Code Pénal	- life stance communities ▪ Regulation on registration and grants for religious communities and life stance communities ▪ Equality and Anti-Discrimination Act ▪ Straffeloven	- fédérale de la Confédération suisse), 1999 ▪ Kantonnale Grondwetten ▪ Zwitserse Wetboek van Strafrecht ('Code pénal suisse')	▪ Algemene wet gelijke behandeling, 1994 ▪ Burgerlijk Wetboek ▪ Wetboek van Strafrecht
Rechtspraak	▪ Hof van Beroep Bergen 10 januari 2012, 2010/RG/206 ▪ Correctionele rechtbank Gent 16 maart 2021, Kamer G30DI	▪ <i>Otuo/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain</i>, 2019	▪ Hof van Beroep van Rennes, 12 juli 2005 ▪ EHRM, 30 juni 2011 (<i>Vereniging van Jehova's Getuigen/ Frankrijk</i>)	▪ Lose of registration, ref. nr. 2019/16785, 22 december 2022 ▪ Refusal of state grants ref. nr. 2021/8021, 27 januari 2022	▪ Bezirksgericht Zürich 9 juli 2019, 2019GG180259-LU	

	▪ Hof van Beroep Gent 7 juni 2022, 2021/NT/625 ▪ Cassatie (nog geen uitspraak; alleen over rechten-kwesties) ▪ Supreme Court of Norway Rt-2004-1613 ▪ Supreme Court of Norway, Jehovah's Witnesses tegen A., HR-2022-883-A, (case no. 21-142136SIV-HRET) 3 mei 2022					
Hulpverlening	▪ Religieuze gemeenschap (na conversie) ▪ Organisaties zoals vrijwilligers-, vluchtelingen- en jongeren-organisaties ▪ Openbaar centrum voor maatschappelijk welzijn (OCMW) ▪ Onlinegroepen	▪ Religieuze gemeenschap (na conversie) ▪ Onlinegroepen ▪ Nationale Gezondheidsdienst ▪ Sociale diensten	▪ Miviludes (slachtoffers van het handelen van sektarische bewegingen) ▪ ADFI Réunion (idem). ▪ UNADFI (instelling van openbaar nut met missie om hulp te bieden aan slachtoffers van misbruik-praktijken door sektarische organisaties)	▪ Hulpverlening via een particuliere organisatie (Hjelpkilden Norge)	▪ Online steungroepen ▪ Hulpverlening via organisaties ▪ InfoSakta, gesubsidieerd door de stad en verschillende kantons	▪ Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ) - hulpverlening nog niet voldoende bekend met de gevolgen van religieus trauma

Hoofdstuk 5 – Conclusie

Dit rapport is de uitkomst van een juridisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. Het onderzoek bestond uit een bureauonderzoek, een empirisch onderzoek (interviews) en een thematische rechtsvergelijking.

Het onderzoek kent een sociaalwetenschappelijk aspect — onderzoek naar het fenomeen uitsluiting door religieuze gemeenschappen —, en een juridisch aspect — verkenning van (buitenlandse) maatregelen om uitsluiting te voorkomen of anderszins mee om te gaan. Het doel van het onderzoek was tweeledig:

1. Zicht krijgen op het fenomeen ‘uitsluiting’:
 - a. door religieuze gemeenschappen;
 - b. de gevolgen voor diegene die uitsluit en diegene die uitgesloten wordt; en de hulpbehoefte die hierdoor ontstaat.
2. Zicht krijgen op maatregelen tegen uitsluiting door religieuze gemeenschappen in Nederland en in andere landen;
 - a. strafrechtelijke mogelijkheden;
 - b. civielrechtelijke mogelijkheden;
 - c. bestuursrechtelijke mogelijkheden.

Het was hierbij van belang om zicht te krijgen op het uitsluitbeleid van religieuze gemeenschappen in het algemeen en niet van specifieke religieuze gemeenschappen. Om de doelen van het onderzoek te realiseren zijn een aantal hoofdvragen geformuleerd die zich toespitsen op vormen en maatregelen inzake uitsluiting. De hoofdvragen zijn als volgt:

Vormen van sociale uitsluiting

Bestaat sociale uitsluiting van ex-leden van religieuze gemeenschappen? Zo ja, welke vormen van uitsluiting zijn er en hoe worden deze geformaliseerd en in de praktijk uitgevoerd?

Welke gevolgen heeft uitsluiting voor diegenen die uitsluiten en diegenen die uitgesloten worden? Welke hulpbehoefte is er vanuit beide groepen?

Maatregelen tegen uitsluiting

Welke (juridische) mogelijkheden zijn er in Nederland om met uitsluiting om te gaan dan wel uitsluiting te voorkomen? Welke maatregelen worden in andere landen genomen om om te gaan met uitsluiting van ex-leden dan wel uitsluiting te voorkomen?

Deze hoofdvragen zijn uitgewerkt in negen deelvragen, die zich toespitsen op sociaalwetenschappelijke en juridische aspecten.

Sociaalwetenschappelijke aspecten

Uitsluiting in religieuze gemeenschappen

1. Komt uitsluiting voor?
2. Welke vormen van uitsluiting zijn er? Op welke wijze en op grond waarvan worden ex-leden uitgesloten? Bestaat bij uitgesloten en de wens om terug te keren in de gemeenschap?
3. Hoe is uitsluiting vormgegeven (in regelgeving en in de praktische uitvoering)?

Gevolgen van uitsluiting

4. Wat zijn de gevolgen van de verschillende manieren van uitsluiting voor diegene die uitgesloten wordt?
5. Wat zijn de gevolgen van de verschillende manieren van uitsluiting voor diegene die uitsluit?
6. Welke hulpbehoeften zijn er vanuit beide groepen?

Op basis van het bureauonderzoek is gebleken dat sociale uitsluiting een veel voorkomend maatschappelijk verschijnsel is. Het manifesteert zich in verschillende facetten van het maatschappelijke leven en kan ook optreden bij religieuze gemeenschappen. De interviews met respondenten die aangeven met uitsluiting te maken hebben gehad bevestigen dit beeld. De interviews met vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen geven een ander beeld. Uitsluiting speelt momenteel niet, maar nader doorvragen levert een aantal nuanceringen op: uitsluiting kan wellicht in het verleden hebben gespeeld of aan de orde zijn bij een andere religieuze gemeenschap. Tevens zijn voorbeelden gegeven van mensen die zelf weggaan wanneer een incongruentie optreedt tussen opvattingen van een individueel lid en die van de gemeenschap. Samenvattend kan gesteld worden dat de eerste deelvraag naar het voorkomen van uitsluiting in religieuze gemeenschappen daarmee bevestigend kan worden beantwoord.

Onderzocht is welke vormen van uitsluiting er zijn. Zowel het bureauonderzoek als de interviews met respondenten die uitsluiting hebben ervaren, tonen aan dat uitsluiting gradueel kan zijn. Daarmee wordt bedoeld dat uitsluiting zich niet altijd abrupt voordoet, maar ook in fases gestalte kan krijgen.

Daarnaast is onderzocht op welke gronden uitsluiting kan plaatsvinden, waarbij een onderscheid gemaakt is tussen religieuze en sociale gronden. Bij religieuze gronden voor uitsluiting kan onder meer gedacht worden aan het uitspreken niet meer gelovig te zijn, het ervaren van problemen met religieuze regels in de gemeenschap, alsmede het (ongeeoorloofd) contact hebben met mensen buiten de gemeenschap die er andere religieuze opvattingen op nahouden.

Wat betreft het afkeuren van sociaal gedrag is in het bureauonderzoek aandacht besteed aan seksualiteit en relatievorming. Opvattingen over relaties en seksualiteit worden mede beïnvloed door religieuze opvattingen. In de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad, werden geen andere gronden voor uitsluiting gevonden dan die welke al door het bureauonderzoek aan het licht waren gebracht.

De gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene en voor degene die uitsluit zijn ook onderzocht. Uitgeslotenene kunnen gevolgen ervaren op religieus vlak, zich bijvoorbeeld uitend in zorgen over het leven na de dood en het niet meer mogen deelnemen aan belangrijke rituelen. Daarnaast kunnen zich gevolgen manifesteren op het gebied van fysiek en mentaal welbevinden. Er kan sociaal isolement optreden door het verlies van contacten, hetgeen financiële gevolgen kan hebben, bijvoorbeeld door het verlies van werk en/of het netwerk. Tijdens het uitsluitingsproces vragen uitgeslotenene zich af of ze al dan niet bij de gemeenschap willen blijven. Daarnaast kan de behoefte ontstaan om zich aan te sluiten bij een nieuwe gemeenschap. In de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad werden geen andere gevolgen genoemd dan die welke uit het bureauonderzoek naar voren zijn gekomen. Daarnaast bleek uit de interviews dat ook aan het begin van het uitsluitingsproces behoefte kan zijn aan hulp. Mensen hebben dan een klankbord nodig om hun eigen gedachten te kunnen ordenen en om hun twijfels en vragen te kunnen uiten.

In de gevolgen van uitsluiting kunnen ook gradaties worden aangebracht: diverse respondenten hadden ten tijde van het interview hun leven weer op orde, terwijl anderen zich volledig ontwricht voelden en op verschillende maatschappelijke terreinen serieuze problemen ondervonden, bijvoorbeeld op het gebied van werk, de financiële situatie en/of het sociale netwerk.

Met betrekking tot de gevolgen voor de gemeenschap die uitsluit is relatief weinig literatuur te vinden. Door een proces van uitsluiting wordt in ieder geval de waarde van het eigen normenkader benadrukt. Daar staat tegenover dat uitsluiting van een individu veel energie kan kosten. Uit de gesprekken met vertegenwoordigers van gemeenschappen is op dit onderwerp geen aanvullende informatie naar voren gekomen, daar werd aangegeven dat uitsluiting (momenteel) niet in eigen kring voorkomt.

In het bureauonderzoek en in de interviews is stilgestaan bij de specifieke hulpbehoeften van uitgesloten en gemeenschappen die uitsluiten. Ondanks dat er in de literatuur weinig aandacht is besteed aan de specifieke hulpbehoefte van beide groepen, blijkt dat deze voor uitgesloten sterk gerelateerd is aan de gevolgen van uitsluiting. Hierbij dient gedacht te worden aan hulp op het gebied van fysiek en emotioneel welbevinden, maar ook ondersteuning bij vragen over religie. Ook kan er behoefte zijn aan hulp op financieel en juridisch gebied om met de gevolgen van uitsluiting – bijvoorbeeld verlies van werk of een echtscheiding – om te kunnen gaan. Er kan verder behoefte zijn aan ondersteuning om het nieuwe sociale leven vorm te geven en het proces van uitsluiting te verwerken. De interviews met de respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad bevestigen dit beeld. Hulpverlening met kennis van religie en uitsluiting is schaars.

Juridische aspecten

7. Wat is het huidige juridische perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen?
 - a. Hoe ziet het grondrechtelijke perspectief eruit?
 - b. Hoe ziet het strafrechtelijke perspectief eruit?
 - c. Hoe ziet het civielrechtelijke perspectief eruit?
 - d. Hoe ziet het bestuursrechtelijke perspectief eruit?

Grondrechtelijke perspectief

Voor het grondrechtelijke perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen is een aantal grondrechten geanalyseerd, te weten: de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van vereniging, het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven en de vrijheid van meningsuiting.

De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging

De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is neergelegd in artikel 6 Grondwet en artikel 9 EVRM. Het autonome bestaan van religieuze gemeenschappen is onontbeerlijk voor het pluralisme in een democratische samenleving en vormt een kernelement van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. De staat dient het recht op autonomie van religieuze gemeenschappen te eerbiedigen. De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging ex artikel 9 EVRM beschermt de vrijheid om al dan niet een godsdienst of levensovertuiging te hebben, te belijden en te veranderen en kan worden uitgeoefend door het individu en in gemeenschap met anderen. Het *forum internum* is onaantastbaar en verbiedt dwangbehandelingen die gericht zijn op het veranderen van de religieuze overtuiging van het individu. Religieuze gemeenschappen zijn zelfstandige dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging; zij hebben derhalve collectieve godsdienstvrijheid. Het *forum externum*, het praktiseren van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, heeft wettelijke beperkingsgronden.

De wetsystematiek inzake de organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen onderscheidt de rechtspersonen kerkgenootschap, vereniging en stichting. Artikel 2:2, tweede lid BW omvat het juridisch-organisatorisch kader voor de interne organisatie van kerkgenootschappen. Het kerkgenootschap is de meest geëigende vorm voor religieuze gemeenschappen en biedt een grotere mate van organisatievrijheid dan de vereniging en stichting. De term kerkgenootschap is ook van toepassing op geloofsgemeenschappen die vanuit een religieus perspectief niet als kerk worden aangemerkt. Kerkgenootschappen hebben inrichtingsvrijheid en worden geregeerd door hun eigen statuut. Het 'eigen statuut' omvat het principe van zelfregulering en zelfbestuur en dient in ieder geval te wijken wanneer dit strijdig is met de openbare orde zoals bedoeld in artikel 2:20 BW. De Algemene wet gelijke behandeling is ingevolge artikel 3 van deze wet niet van toepassing op religieuze gemeenschappen.

Het religieuze keuzerecht is een individueel recht: het kan niet door anderen worden uitgeoefend. Het individu heeft recht om een religieuze voorkeur te hebben en daar vervolg aan te geven door onder andere toe te treden tot een religieuze gemeenschap of deze op te richten. De vrijheid van de religieuze gemeenschap mag niet verder reiken dan de grenzen van de individuele keuzevrijheid met betrekking tot godsdienst (en levensovertuiging). De vrijheid van godsdienst omvat immers het recht op verandering van geloof en uittreding hiervan en het recht op dissidentie. Artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op het hebben van afwijkende meningen binnen de religieuze gemeenschap waarvan het individu lid is: religieuze gemeenschappen hoeven geen 'intern pluralisme' te dulden.

Religieuze gemeenschappen zijn autonoom in het bepalen van de interne organisatie en rechtsstructuur en mogen die overeenkomstig hun religieuze opvattingen invullen. Dit betekent dat de staat een religieuze gemeenschap niet mag verplichten om nieuwe leden toe te laten of leden niet uit te sluiten. Religieuze gemeenschappen mogen dit naar eigen inzicht bepalen. Echter, bij religieus lidmaatschap zijn de rechten van het individu en die van de gemeenschap relevant en met elkaar verweven. Bij botsing tussen collectief en individu heeft het individuele keuzerecht tot uittreden het primaat.

De vrijheid van vereniging

Het recht op de vrijheid van vereniging is neergelegd in artikel 8 Grondwet en artikel 11 EVRM. Religieuze gemeenschappen hebben op grond van de vrijheid van vereniging ex artikel 11 EVRM dezelfde rechten als andere organisaties. Een religieuze gemeenschap heeft zowel een collectieve godsdienstvrijheid (organisatie-autonomie ex artikel 9 EVRM, zie hoger) als verenigingsvrijheid.

Een religieuze gemeenschap heeft de vrijheid om zelf de individuele criteria voor aan- en uitsluiting te bepalen. Tegelijkertijd is deze vrijheid niet onbegrensd: het mag niet raken aan de individuele godsdienstvrijheid. Zonder wettelijke grondslag is het

de overheid niet toegestaan om zich met het functioneren van de religieuze gemeenschap in te laten.

Wanneer een religieuze gemeenschap de rechtsvorm van vereniging bezigt, dan geldt ingevolge artikel 2:35, tweede lid BW dat de gemeenschap het lidmaatschap kan opzeggen, onder meer in de gevallen die zijn opgenomen in de statuten, alsook wanneer redelijkerwijs van de vereniging niet gevergd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren. Ingevolge ditzelfde artikel kan een lid ontzet worden door de religieuze vereniging wanneer een lid in strijd met de statuten, reglementen of besluiten van de vereniging handelt, of de vereniging op onredelijke wijze benadeelt. Op grond van artikel 2:8 BW worden de verhoudingen tussen het lid en de religieuze vereniging geregeerd door het beginsel van redelijkheid en billijkheid. Indien een religieuze genootschap de rechtsvorm van kerkgenootschap bezigt, dan is het beginsel van redelijkheid en billijkheid slechts van toepassing indien dit in het desbetreffende kerkgenootschap een rol speelt.

De rechten van de religieuze gemeenschap inzake het bepalen van de lidmaatschapsvoorwaarden wordt begrensd door de individuele godsdienstvrijheid: het individu kan uit de religieuze gemeenschap treden. Het recht op verandering van religie wordt mede ondersteund door de negatieve verenigingsvrijheid, met name het recht van het lid om het lidmaatschap van een gemeenschap op te zeggen, alsook het recht om niet te behoren tot een religieuze gemeenschap. Dit geldt eveneens voor het lidmaatschap van religieuze gemeenschappen waarvan de doctrine het lidmaatschap onopzegbaar acht.

Het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven

Het recht op de eerbiediging van het privéleven is neergelegd in artikel 10 Grondwet en artikel 8 EVRM. Er zijn raakvlakken tussen het recht op respect voor privéleven/gezinsleven (artikel 8 EVRM) en recht op godsdienstvrijheid (artikel 9 EVRM, zie hoger). De Grondwet bevat geen definitie van de ‘persoonlijke levenssfeer’; het is een normatief-open bepaling. De persoonlijke levenssfeer kent uiteenlopende verschijningsvormen, hetgeen met zich brengt dat de aard en de mate van bescherming varieert. Het EHRM geeft geen uitputtende definitie van het begrip ‘privéleven’. Het grondrecht op bescherming van het gezinsleven vormt een specificering van het recht op privéleven.

Religieuze gedragingen die leiden tot conflict of vervreemding in gezins-/familiale of sociale context zijn beschermd zolang dit het gevolg is van een vrije en onafhankelijke keuze van de gelovige. Het EHRM gaat ervan uit dat de vervreemding of het conflict dan niet toe te schrijven valt aan het geloof, maar aan de gelovige zelf. Bij het afwegen van het in artikel 8 EVRM neergelegde recht op privé- of gezinsleven tegen artikel 9 EVRM, heeft het EHRM vastgesteld dat de staat beide rechten moet waarborgen. Daarbij is een belangenafweging noodzakelijk.

Een gezinsleven bestaat in de relaties tussen ouders en minderjarige kinderen en tussen partners (bijvoorbeeld echtgenoten). Zij kunnen dus zaken initiëren die mogelijk een inbreuk op de eerbiediging van het gezinsleven in de zin van artikel 8 EVRM teweegbrengen. Er wordt in principe vanuit gegaan dat er geen sprake is van gezinsleven tussen ouders en meerderjarige kinderen en tussen broers en zussen. Derhalve kunnen zij zich niet beroepen op de eerbiediging van het gezinsleven (artikel 8 EVRM).

Op grond van artikel 8 EVRM kan de staat ertoe gehouden zijn om maatregelen te nemen ter bescherming van de in dit artikel bepaalde rechten, ook in de sfeer van relaties tussen individuen onderling. Het EHRM bepaalt of sprake is van een positieve verplichting van de staat. Het EHRM heeft zich – voor zover kan worden overzien – niet uitgesproken over positieve verplichtingen in de relatie tussen ouders en minderjarige kinderen en over de relatie tussen echtgenoten.

De vrijheid van meningsuiting

Het recht op de vrijheid van meningsuiting is neergelegd in artikel 7 Grondwet en artikel 10 EVRM. Religieuze gemeenschappen kunnen niet redelijkerwijs verwachten gevrijwaard te blijven van alle kritiek. De ontkenning door anderen van hun religieuze overtuigingen en zelfs de verspreiding door anderen van doctrines die vijandig staan tegenover hun geloof, dienen zij te tolereren en accepteren. Zoals reeds vermeld, waarborgt artikel 9 EVRM niet het recht op afwijkende meningen binnen een religieuze gemeenschap waarvan een individu lid is. Hoever de vrijheid van meningsuiting in relatie tot de vrijheid van godsdienst reikt, wordt in zekere mate aan het oordeel van de nationale autoriteiten overgelaten: er is geen uniforme Europese opvatting over moraal en religie. Het EHRM geeft de lidstaten een ruime appreciatiemarge inzake geloofskritiek.

In Nederland is het niet toegestaan om zich beledigend uit te laten over een groep mensen wegens hun godsdienst. Het zich beledigend uitlaten over een godsdienst is wel toegestaan, ook indien dit geschiedt op zodanige wijze dat de aanhangers van die godsdienst daardoor in hun godsdienstige gevoelens worden gekrenkt.

Strafrechtelijk perspectief

Beoogd werd om vanuit het strafrechtelijk domein een antwoord te geven op de onderzoeksvraag naar de in Nederland bestaande juridische mogelijkheden om met uitsluiting om te gaan. Meer specifiek gaat het in deze paragraaf om de vraag of uitsluiting naar de huidige stand van het recht strafrechtelijk is genormeerd, oftewel of uitsluiting valt binnen de reikwijdte van bestaande strafbaarstellingen. Alleen in dat geval immers kan gesproken worden van strafrechtelijke mogelijkheden om met uitsluiting om te gaan.

Om te komen tot een antwoord op die vraagstelling was het nodig om de resultaten van hoofdstuk 2 (het verkennend sociaalwetenschappelijk onderzoek) te vertalen naar de strafrechtelijke context. Daarbij moest worden bezien of feitelijkheden

rondom uitsluiting aanknopingspunten bieden voor het geven van toepassing aan specifieke bestaande strafbaarstellingen. In dat verband werd opgemerkt dat strafrechtelijke normering afbakening vereist van hetgeen onder uitsluiting wordt begrepen en dat thans geen juridische definitie bestaat van uitsluiting (door religieuze gemeenschappen). In het licht van de strafrechtelijke dogmatiek is gesteld dat, om tot een strafrechtelijke definitie van uitsluiting te komen, keuzes gemaakt moeten worden die niet aan de onderzoekers zijn. Een dergelijke definitie is echter nodig om duidelijkheid te scheppen specifiek ten aanzien van de vereisten om van (een voltooid geval van) uitsluiting (zoals begrepen in dit onderzoek) te kunnen spreken.

Ondanks die onduidelijkheden, kan wel gesteld worden dat de huidige strafwetgeving geen strafbaarstelling kent van het fenomeen uitsluiting als zodanig (dus zoals beschreven in hoofdstuk 2). Het (afkondigen van het) sociaal uitsluiten van een specifieke persoon, al dan niet door een religieuze gemeenschap, is als zodanig niet strafbaar onder de huidige strafwetgeving. Niettegenstaande dat gegeven hebben de onderzoekers onderzocht hoe geldend strafrecht zich verhoudt tot hetgeen sociaalwetenschappelijk bekend is over uitsluiting, dus i) of het geldend recht sociale fenomenen normeert die op onderdelen gelijkenissen vertonen met uitsluiting en ii) of er situaties bekend zijn waarin uitsluiting gepaard gaat met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd.

Daartoe (ad i) zijn gronden voor en gevolgen van uitsluiting zoals die uit hoofdstuk 2 volgen vergeleken met rechtsgoederen die in het strafrecht bescherming vinden en ten grondslag liggen aan specifieke strafbepalingen. Daarbij was de vraag aan de orde of situaties waarin sprake is van uitsluiting kunnen leiden tot krenking van rechtsgoederen. Dit heeft geleid tot identificatie van een aantal rechtsgoederen, te weten non-discriminatie, de persoonlijke vrijheid, de lichamelijke integriteit en de openbare orde. In situaties waarin sprake is van uitsluiting kan sprake zijn van krenking van één of meerdere van genoemde rechtsgoederen.

Verder (ad ii) is bezien of er situaties bekend zijn uit sociaalwetenschappelijk onderzoek of jurisprudentie waarin uitsluiting gepaard is gegaan met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd. Die vraag werd bevestigend beantwoord ten aanzien van uitsluiting op discriminerende gronden, met een dwingend aspect, leed veroorzakend, of gepaard gaande met opruiing. Belangrijk is om daarbij in ogenschouw te nemen dat de op die situaties van toepassing zijnde strafrechtelijke normering *niet* ziet op uitsluiting als zodanig maar louter op de met uitsluiting gepaard gaande strafbare feiten en/of de wijze waarop uitsluiting zich in specifieke gevallen voltrekt. Voorts is bezien welke voorwaarden de relevante strafbaarstellingen stellen aan strafbaarheid en hoe die strafbaarstellingen zich verhouden tot het fenomeen uitsluiting. Het betreft de strafbaarstellingen in de artikelen 429quater Sr (beroepsmatige discriminatie), 284 Sr (dwang), 300 Sr (mishandeling), 131 Sr (opruiming), en de artikelen 137c, 137d en 137e Sr (discriminerende uitingsdelicten).

Rechtsgoederen	Geselecteerde strafbepaling(en)	Paragraaf
non-discriminatie	artikel 429quater Sr	3.4.3.2
de persoonlijke vrijheid	artikel 284 Sr	3.4.3.3
de lichamelijke integriteit	artikel 300 Sr	3.4.3.4
de openbare orde	artikel 131 Sr	3.4.3.5
de openbare orde en non-discriminatie	artikel 137c, 137d en 137e Sr	3.4.3.6

Een bestudering van deze strafbepalingen en de relatie tot uitsluiting leverde de volgende gezichtspunten op:

Beroepsmatige discriminatie in de zin van artikel 429quater Sr:

- De woorden ‘in de uitoefening van een ambt’ in artikel 429quater Sr hebben onder geldend recht geen betrekking op het geestelijk ambt.

Dwang in de zin van artikel 284 Sr:

- Het bestanddeel ‘dwingen’ in de zin van artikel 284 Sr veronderstelt dat sprake is van onvrijwilligheid aan de kant van de gedwongene (het slachtoffer), alsook van onvermijdbaarheid, in die zin dat het slachtoffer in redelijkheid geen weerstand kan bieden aan de uitgeoefende dwang.
- Toestemming van het slachtoffer maakt dat geen sprake is van onvrijwilligheid. Er is dan ook geen sprake van ‘dwingen’. Er kan beargumenteerd worden dat bewuste en vrijwillige toetreding tot de geloofsgemeenschap veronderstelt dat men zich daarmee vrijwillig aan de regels van de gemeenschap en de onderliggende uitgangspunten van de religie of levensovertuiging conformeert. Er zou dan sprake zijn van (initiële) toestemming.

Mishandeling in de zin van artikel 300 Sr:

- Mishandeling ex artikel 300 Sr ziet volgens de rechtspraak van de Hoge Raad op het opzettelijk aan een ander toebrengen van lichamelijk letsel of pijn, het opzettelijk benadelen van de gezondheid en – onder omstandigheden – het opzettelijk bij een ander teweegbrengen van een min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam, een en ander zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat.
- In feitenrechtspraak zijn gevallen te vinden waarin een samenstel van handelingen van een zekere intensiteit jegens (minderjarige) slachtoffers en psychisch leed ten gevolge hebbend als mishandeling in de zin van artikel 300 Sr wordt gekwalificeerd.

- Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van mishandeling, dan is deze zojuist genoemde jurisprudentie wellicht ook voor een dergelijke situatie relevant.

Opruiing in de zin van artikel 131 Sr:

- Artikel 131 lid 1 Sr is alleen van toepassing voor zover de opruiende boodschap bestemd is voor het publiek en die ook het publiek bereikt. Wanneer iemand in de veronderstelling verkeert (en de bedoeling heeft) dat diens uitlatingen slechts een beperkte en geselecteerde kring van gelijkgestemden bereiken, is het maar de vraag in hoeverre deze uitlatingen naar de huidige stand van het recht zijn gedaan als ‘in het openbaar’.
- Artikel 131 lid 1 Sr stelt de eis dat tot enig strafbaar feit of tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag wordt opgeruid.
- Mocht een situatie van uitsluiting gepaard gaan met gedragingen die als zodanig in beginsel vallen onder de strafbaarstelling van opruiing, dan zijn voornoemde opmerkingen ten aanzien van opruiing ook voor een dergelijke situatie relevant.

Discriminatie in de zin van artikelen 137c, 137d en 137e Sr:

- De artikelen 137c tot en met 137e Sr zijn alleen van toepassing op uitlatingen die zijn geschied in het openbaar of die zijn openbaargemaakt.
- Ingevolge artikel 137c tot en met 137e Sr zijn uitlatingen gericht tegen een individu niet strafbaar; het moet gaan om een groep mensen.

Bij de vraag of een uiting kan worden aangemerkt als een belediging in de zin van artikel 137c Sr kan onder omstandigheden de religieuze context van betekenis zijn.

Civielrechtelijk perspectief

Voor het civielrechtelijke perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen is onderzocht in hoeverre de onrechtmatige daadsactie ex artikel 6:162 BW relevant is.

Het kerkgenootschap is een rechtspersoon waarop het verbintenissenrecht, en daarmee het aansprakelijkheidsrecht, van toepassing is; dit betekent dat een religieuze gemeenschap als zodanig onrechtmatig kan handelen jegens een ander natuurlijk persoon of rechtspersoon. Indien een rechtspersoon in het civiele recht met succes wordt aangesproken uit hoofde van een onrechtmatige daad, dan kan dat leiden tot een schadevergoedingsplicht.

Voor een kerkgenootschap is bij het kwalificeren van een handeling als onrechtmatig van belang of de handeling intern of extern is verricht. Ten aanzien van interne handelingen garandeert de vrijheid van godsdienst op grond van artikel 2:2, tweede lid BW een zekere vorm van organisatieautonomie waarop het beginsel van

redelijkheid en billijkheid (artikel 2:8 BW) alleen van toepassing is voor zover deze te verenigen is met het statuut van dit genootschap en met de aard der onderlinge verhoudingen.

Bestuursrechtelijk perspectief

Voor het bestuursrechtelijke perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen is onderzocht in hoeverre lokale overheden contacten mogen onderhouden met religieuze gemeenschappen en onder welke voorwaarden subsidies aan deze gemeenschappen verstrekt mogen worden.

Het waarborgen van de Nederlandse pluriforme samenleving wordt gezien als een van de doelstellingen die de basis vormt voor contacten tussen de lokale overheid en organisaties met een religieuze grondslag. In het *Tweeluik religie en publiek domein* is voor gemeenten een afwegingskader opgesteld voor het invullen en vormgeven van hun contacten met religieuze organisaties. Het contact van een gemeente met een religieuze organisatie mag niet leiden tot inhoudelijke bemoeienis met geloof, de wijze waarop geloof beleden wordt, of met interne religieuze aangelegenheden. Mogelijke contacten met een religieuze organisatie dienen ter verwezenlijking van niet-geloofsgebonden overheidsdoelen en mogen niet leiden tot een ongelijke behandeling van religieuze organisaties.

Het is gemeenten toegestaan om subsidies te verstrekken aan religieuze organisaties. Een subsidieaanvraag door een religieuze organisatie mag niet getoetst worden aan religieuze normen. Bij het verstrekken van subsidies door de lokale overheid aan een religieuze organisatie is de stelregel dat 'niet de geloofsovertuiging doorslaggevend is, maar de mate waarin de niet-geloofsgebonden doelen behaald kunnen worden'. In het algemeen geldt dat een door de gemeente gefinancierde activiteit een openbaar karakter heeft, aan bepaalde kwaliteitseisen voldoet en een publiek/maatschappelijk doel dient. Een doel dat uitsluitend is gericht op religieuze vorming valt hier niet onder.

Juridische aspecten

8. Welke maatregelen ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen zijn getroffen in de te onderzoeken Europese landen?
 - a. België
 - b. Verenigd Koninkrijk
 - c. Frankrijk
 - d. Noorwegen
 - e. Zwitserland
9. Hoe verhouden de maatregelen in de onderzochte landen ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door geloofsgemeenschappen zich tot de in Nederland bestaande maatregelen?

Uit het juridische onderzoek blijkt dat het thema uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen tot nu toe relatief weinig aandacht heeft gekregen in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur. Daardoor is het zicht op dit fenomeen en op onderliggende mechanismen beperkt.

In de thematische rechtsvergelijking is op hoofdlijnen onderzocht welke maatregelen zijn getroffen om met het fenomeen uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen om te gaan in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland. De uitwerking van de betreffende landen is gestructureerd aan de hand van de volgende deelonderwerpen: de verhouding van kerk en staat, de subsidiering van religieuze gemeenschappen, de regelgeving, de rechtspraak, de hulpverlening en bij een aantal landen, indien relevant, het deelonderwerp interreligieuze dialoog. De thematische rechtsvergelijking vult het voorgaande bureau- en empirische onderzoek aan.

België

In België is geen expliciete scheiding van kerk en staat gerealiseerd. De ‘neutraliteit van de overheid’ wordt impliciet benadrukt. Er bestaat in België een steunregime ten aanzien van religieuze gemeenschappen en gemeenschappen op niet-confessionele levensbeschouwelijke grondslag. Bij de toekenning van subsidies dient de overheid religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen gelijk te behandelen.

De individuele en collectieve vrijheid van godsdienst is neergelegd in de Belgische Grondwet in artikelen 19, 20 en 21. Ingevolge artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet heeft het individu het recht om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap. Middels artikelen 21 Belgische Grondwet en artikel 27 Belgische Grondwet is er de vrijheid om een religieuze gemeenschap op te richten en de interne organisatie in te richten overeenkomstig het eigen gedachtegoed. De organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen wordt beperkt door de individuele keuzevrijheid: het recht van de gemeenschap om de interne organisatie (inclusief de lidmaatschapsvoorwaarden) te regelen mag niet verder reiken dan de vrijheid van het individu om van godsdienst te veranderen en/of niet te behoren tot een religieuze gemeenschap (artikelen 19 en 20 Belgische Grondwet).

Er is in België geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. België heeft overigens wel (straf)wetgeving die individuen probeert te beschermen tegen insluiting van individuen door sektarische gemeenschappen.

De collectieve godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap voor zover het gaat om uitsluitingshandelingen (in dit geval de praktijk van shunning) wordt benadrukt door het Hof van Beroep van Gent, dat een vonnis uit eerste aanleg heeft hervormd. Volgens het Hof van Beroep van Gent is een afwijkende regeling mogelijk in het licht van artikel 8 EVRM. Deze komt erop neer dat op de staat (België) een positieve

verplichting rust om maatregelen te treffen om het gezinsleven tussen bloed- of aanverwanten en gehuwden te waarborgen. Het hof licht deze overweging verder niet toe.

Het is van belang om op te merken dat de Belgische jurisprudentie over de praktijk van shunning beperkt is en het Hof van Cassatie zich nog niet gebogen heeft over deze zaak.

In België wordt van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd. Op verzoek van de Vlaamse overheid zijn aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.

Verenigd Koninkrijk

In het Verenigd Koninkrijk is de kerk niet van de staat gescheiden. In Engeland is de Anglicaanse kerk de officiële godsdienst en als zodanig geniet zij een geprivilegieerde positie. Schotland, Noord-Ierland en Wales hebben andere verhoudingen tussen kerk en staat. De overheid heeft geen invloed op de aanstelling of activiteiten van religieuze bedienaars, maar biedt indirecte financiering.

In artikel 9 van de Human Rights Act 1998 is de (individuele en collectieve) vrijheid van godsdienst en levensovertuiging neergelegd. De HRA ontleent de daarin vermelde rechten aan het EVRM, hetgeen betekent dat de casuïstiek en jurisprudentie van het EHRM ook van toepassing is in het Verenigd Koninkrijk.

In het Verenigd Koninkrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. In de doctrine is gewezen op een mogelijke interpretatie die uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen onder de toepassing van de 'Serious Crime Act' brengt.

In rechtspraak inzake uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen wordt de (collectieve) godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap benadrukt. Zo oordeelde het Hooggerechtshof van Engeland en Wales in de zaak *Otuu/Watch Tower Bible and Tract Society of Britain* dat een religieuze gemeenschap leden mag uitsluiten. De aankondiging waarin kenbaar wordt gemaakt dat een individu geen deel meer uitmaakt van de religieuze gemeenschap werd juridisch niet als laster aangemerkt.

In het Verenigd Koninkrijk is van overheidswege geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd. Hulpverlening wordt geboden door particuliere organisaties die zich onder andere richten op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.

Frankrijk

Bij wet van 9 december 1905 werd in Frankrijk de scheiding van kerk en staat vastgelegd. Laïcisme legt de seculiere uitgangspunten van de Franse staat vast. De Franse overheid levert in principe geen financiële bijdragen aan religieuze gemeenschappen, maar op andere wijze kan haar handelen (bijvoorbeeld door belastingherziening) wel financiële gevolgen hebben voor religieuze gemeenschappen.

Frankrijk kent wetgeving en beginselen die betrekking hebben op religieuze vrijheid, seculiere waarden en non-discriminatie ten aanzien van religie. De wet About-Picard beoogde sektarische bewegingen die de fundamentele rechten en vrijheden schenden, meer specifiek de gewetensvrijheid, tegen te gaan en te voorkomen. In Frankrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Wel is strafbaar het uitoefenen van ongeoorloofde druk om een persoon te verhinderen om een religie (culte) te belijden of daarvan af te zien. Ook zijn er (algemene) strafbepalingen die mogelijk relevant zijn indien een bepaalde uitsluitingshandeling gepaard gaat met strafbare gedraging(en).

In Frankrijk is geen specifieke hulpverlening van overheidswege ten aanzien van uitgesloten. Er is wel specifieke hulpverlening voor individuen die zijn ingesloten (geweest) in sektarische bewegingen.

Noorwegen

In Noorwegen is de kerk gescheiden van de staat. De Kerk van Noorwegen (niet langer de staatskerk) wordt, net zoals andere erkende godsdiensten en levensbeschouwingen, financieel ondersteund. Om als erkende gemeenschap aangemerkt te worden dient onder andere informatie te worden verstrekt over de geloofsbelijdenis en doctrine, de religieuze of ideologische activiteiten, de organisatie- en managementstructuur, de regels voor in- en uitschrijving en de voorwaarden voor lidmaatschap. Een subsidie voor een religieuze gemeenschap kan geweigerd of gereduceerd worden indien een religieuze gemeenschap, of individuen namens de gemeenschap, geweld of dwang uitoefenen, bedreigingen uiten, kinderrechten schenden, wettelijke discriminatieverboden overtreden of op andere wijze ernstige inbreuk maken op de rechten en vrijheden van anderen. Een religieuze gemeenschap kan ook een subsidie worden geweigerd, indien deze zich niet houdt aan de wettelijke regels voor in- en uittreding.

In Noorwegen is in de Grondwet vastgelegd dat alle individuen het recht hebben op de vrije uitoefening van religie, en alle religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen op gelijke voorwaarden ondersteund moeten worden. Ook het recht op de vrije keuze van godsdienst en geloofsuittreding is geëxpliciteerd. Religieuze gemeenschappen mogen zelf de voorwaarden voor lidmaatschap en de procedure voor inschrijving in de gemeenschap vaststellen. Uittreding uit de gemeenschap moet altijd mogelijk zijn.

In 2004 oordeelde de Norges Høyesterett dat het de rechter in beginsel niet is toegestaan om zich te mengen in interne religieuze aangelegenheden. In 2022 oordeelde de Norges Høyesterett dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging niemand het recht geeft om lid te worden of te blijven van een religieuze denominatie en dat de bevoegdheid van de rechter om interne aangelegenheden in een religieuze gemeenschap te toetsen beperkt is.

Sinds 2021 wordt door de Noorse staat de staatssubsidie aan de gemeenschap van Jehova's Getuigen onthouden vanwege schending van het recht op vrije uittreding, schending van kinderrechten en schending van de vrijheid van meningsuiting begaan door de gemeenschap. De gemeenschap van Jehova's Getuigen is ook niet langer geregistreerd als geloofsgemeenschap. Na diverse administratieve procedures heeft het Hof van Beroep Borgarting op 30 juni 2023 de beslissing van de Noorse staat bekrachtigd.

In Noorwegen wordt aandacht besteed aan interreligieuze dialoog. De Noorse staat heeft specifieke maatregelen (bijvoorbeeld door het verstrekken van subsidies) getroffen die begrip en samenwerking tussen verschillende religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen in het openbare leven moeten bevorderen. De hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen is in Noorwegen op verschillende wijzen georganiseerd. Er is onder andere een particuliere organisatie die zich concentreert op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.

Zwitserland

In Zwitserland is de verhouding tussen kerk en staat een kantonnale aangelegenheid en binnen de kantons zijn er verschillende opvattingen over de financiering van religieuze gemeenschappen.

In de Zwitserse federale Grondwet is opgenomen dat ieder individu het recht heeft om lid te zijn van een religieuze gemeenschap en niemand gedwongen kan worden om zich aan te sluiten bij of deel uit te maken van een religieuze gemeenschap, een religieuze handeling te verrichten of om religieus onderricht te volgen. In sommige kantonnale regelgeving is ook het recht om een religieuze gemeenschap te verlaten geëxpliciteerd. In de Zwitserse federale Grondwet is verder vastgelegd dat een ieder het recht heeft om een (religieuze) vereniging op te richten, daarvan lid te worden of daarvan deel uit te maken en aan de activiteiten van een vereniging deel te nemen.

In Zwitserland is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen.

In 2019 heeft de kantonnale rechtbank van Zürich een expert vrijgesproken van smadelijke handelingen jegens de Vereniging van Jehova's Getuigen Zwitserland.

Deze rechtbank heeft zich niet uitgelaten over smaad in relatie tussen ex-leden en een religieuze gemeenschap.

In Zwitserland wordt, net als in Noorwegen, de interreligieuze dialoog tussen geloofsgemeenschappen gestimuleerd. De interreligieuze dialoog is een kantonnale aangelegenheid en wordt middels (grond)wetgeving bewerkstelligd dan wel vanuit de praktijk aangemoedigd.

In Zwitserland is de hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen op verschillende wijzen georganiseerd. Er wordt onder andere specifieke hulpverlening geboden voor ex-leden van religieuze gemeenschappen door organisaties als InfoSekta, mede gesubsidieerd door de stad en verschillende kantons.

Inzichten voor Nederland

Tot slot is onderzocht hoe de maatregelen in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland ten aanzien van uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen zich tot de in Nederland bestaande maatregelen verhouden. Hiermee is getracht om mogelijke inzichten te bieden voor Nederland om met dit thema om te kunnen gaan.

In de onderzochte landen is grondrechtenbescherming en gelijke behandeling, evenals in Nederland, een gegeven. Zo bieden de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van vereniging de mogelijkheid voor het individu om een religieuze gemeenschap te verlaten en heeft een geloofsgemeenschap het recht om voorwaarden te stellen aan lidmaatschap, dan wel leden uit te sluiten.

In de onderzochte landen is geen specifieke strafwetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. In de landen zijn geen aanwijzingen gevonden dat sprake is van een leemte in de strafwetgeving.

Uit de thematische rechtsvergelijking blijkt dat in Noorwegen mogelijkheden bestaan om via een bestuursrechtelijke/administratieve route religieuze gemeenschappen subsidies te onthouden, indien fundamentele rechten van uitgesloten worden geschonden. In Noorwegen wordt, in tegenstelling tot Nederland, standaard financiële steun geboden wanneer een godsdienst door de staat erkend is.

In Noorwegen en Zwitserland is interreligieuze dialoog een belangrijk middel om van overheidswege in contact te komen met religieuze gemeenschappen en religieuze gemeenschappen onderling.

De hulpverlening is in de onderzochte landen op verschillende wijzen georganiseerd. Zo zijn er particuliere organisaties, sommigen van overheidswege gesubsidieerd, die zich concentreren op hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen.

Ook zijn er, bijvoorbeeld in België, aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.

Met dit onderzoek is getracht een bijdrage te leveren aan de kennis over het fenomeen uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen.

Literatuurlijst

Action against hate 2018

Action against hate, The UK Government's plan for tackling hate crime - 'two years on' 2018, geraadpleegd op 1 juni 2023.

Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken 2005

Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, *Tegen de wil achtergebleven. Een advies over in herkomstlanden achtergelaten vrouwen en kinderen*, Den Haag: Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken 2005.

Altena 2016

J.G.H. Altena, *Het legaliteitsbeginsel en de doorwerking van Europees recht in het Nederlandse materiële strafrecht* (diss. Leiden), Leiden: Universiteit Leiden 2016.

Altena 2022

J.G.H. Altena, 'Het rechtsbeschermend potentieel van de wettelijke kwalificatie: gedachten over Typizität en prototypetheorie', *BSb* 2022, afl. 1, p. 18-25.

Årsheim 2014

H. Årsheim, 'Legal Secularism? — Differing Notions of Religion in International and Norwegian Law', in: T. Wyller, R. Van Den Breemer & J. Casanova (red.), *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2014, p. 123-151.

Askari e.a. 2019

L. Askari e.a., *Verkenning 'schadelijke traditionele praktijken'. Voor een samenhangende aanpak van praktijken die zelfbeschikking beperken*, Utrecht: Andersson Elffers Felix 2019.

Avance 2013

R. Avance, 'Seeing the light: Mormon conversion and deconversion narratives in off- and online worlds', *Journal of Media & Religion* 2013, 12(1), p. 16-24.

Aydin, Fischer & Frey 2010

N. Aydin, P. Fischer & D. Frey, 'Turning to God in the Face of Ostracism: Effects of Social Exclusion on Religiousness', *Personality and Social Psychology Bulletin* 2010/6, p. 742-753.

Baaijens-Van Geloven 2005

Y.G.M. Baaijens-Van Geloven, 'Is psychische mishandeling strafbaar?', in: A. Hartevelt, D.H. de Jong & E. Stamhuis (red.), *Systeem in ontwikkeling, Liber amicorum G. Knigge*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005, p. 5-22.

Bakker 2017

S.R. Bakker, 'Toestemming als rechtvaardiging: zelfbeschikking in het strafrecht', *Ars Aequi* 2017, afl. 3, p. 177-187.

Bakker 2021

S.R. Bakker, *Uitzonderlijke excepties in het strafrecht. Een zoektocht naar systematiek bij beslissingen omtrent uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid in bijzondere contexten* (diss. Rotterdam), Den Haag: Boom Juridisch 2021.

Bastian & Haslam 2010

B. Bastian & N. Haslam, 'Excluded from humanity: The dehumanizing effects of social ostracism', *Journal of Experimental Social Psychology* 2010, 46, p. 107-113.

Baumann & Tunger-Zanetti 2018

M. Baumann & A. Tunger-Zanetti, 'Chapter 8. Constructing and Representing the New Religious Diversity with Old Classifications: 'World Religions' as an Excluding Category in Interreligious Dialogue in Switzerland', in: L. Kuhle, J. Borup & W. Hoeverd (red.), *The Critical Analysis of Religious Diversity*, Leiden: Brill 2018, p. 179-207.

Baumeister & Leary 1995

R.F. Baumeister & M.R. Leary, 'The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation', *Psychological Bulletin* 1995, 117, p. 497-529.

Becci 2021

I. Becci, '"Beyond the Rhetoric of Recognition or Separation: Two Swiss Cantons". Attempts at Governing Religious Superdiversity', *Religions* 2021, 2(4), 234.

Van Beest & Williams 2011

I. van Beest & K.D. Williams, '"Why Hast Thou Forsaken Me?" The Effect of Thinking about Being Ostracized by God on Well-Being and Prosocial Behavior', *Social Psychology and Personality Science* 2011, 2(4), p. 379-386.

Berger 2015

R. Berger, 'Challenges and coping strategies in leavening an ultra-Orthodox community', *Qualitative Social Work* 2015, 14(5), p. 670-686.

Van den Berg-Seiffert 2015

Ch. van den Berg-Seiffert, *Ik sta erbuiten – maar ik sta wel te kijken. De relationele dynamiek in geloofsgemeenschappen na seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie vanuit het perspectief van primaire slachtoffers*, Zoetermeer: Boekencentrum Uitgevers 2015.

Berlis 2016

A. Berlis, 'Addressing Structural Asymmetries between Majority and Minority. The Swiss Guidelines for Inter-Religious Dialogue', *Studies in Interreligious Dialogue* 2016, 26(2), p. 246-254.

Best e.a. 2018

D. Best e.a., 'Mapping social identity change in online networks of addiction recovery', *Addiction Research & Theory* 2018, 26(3), p. 163-173.

Bhuiyan & Zoethout 2023

J.H. Bhuiyan & C.M. Zoethout, 'Freedom of Religion and Religious Pluralism: An Introduction', in: J.H. Bhuiyan & C.M. Zoethout (red.), *Freedom of Religion and Religious Pluralism*, Leiden/Boston: Brill 2023, p. 3-15.

Van Bijsterveld 1988

S.C. van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten*, dissertatie Katholieke Universiteit Brabant, 1988.

Van Bijsterveld 1998

S.C. van Bijsterveld, *Godsdienstvrijheid in Europees perspectief*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1998.

Van Bijsterveld 2013

S.C. van Bijsterveld, 'De Staat als 'neutral organiser of religions'? (I)', *TvRRB* 2013, p. 44-64.

Bradney 2010

A. Bradney, 'Religion and the Secular State in the United Kingdom', in: W. Cole Durham & J. Matinez-Torrón (red.), *Religion and the Secular State: Interim Reports*, Brigham Young University: International Center for Law and Religions Studies 2010, p. 737-747.

Braeckman 2021

J. Braeckman, 'Gijzelaars in een ideologische fuik : hoe komt men in een sekte terecht? En hoe geraakt men er weer uit?', *Cahiers Politiestudies* 2021/3, 60, p. 171-193.

Braun 2012

S.C. Braun, 'Gevangen in het huwelijk', *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* 2012/71, p. 214-218.

Brems & Haeck 2005

E. Brems & Y. Haeck, 'Artikel 11. Vrijheid van vreedzame vergadering en vrijheid van vereniging', in: J. Vande Lanotte & Y. Haeck (red.), *Handboek EVRM, Deel I*, Antwerpen: Intersentia 2005, p. 1-40.

Van den Brink 2019

J. van den Brink, "Subsidie aan levensbeschouwelijke organisaties is ook van deze tijd", *Subsidie aan levensbeschouwelijke organisaties is ook van deze tijd*, *NJB* 2019/39, p. 2951-2954.

Van den Broeke 2019

C. van den Broeke, 'Waar is de uitgang? Godsdienstvrijheid, het recht op uittreding, geloofsafval en het apostasieverbod in joodse, christelijke en islamitische geloofsgemeenschappen', in: C. van den Broeke e.a. (red.), *Perspectieven op de godsdienstvrijheid en de verhouding tussen staat en religie: Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het NTKR (Tijdschrift voor Recht en Religie)*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 165-180.

Broeksteeg 2018

J.L.W. Broeksteeg, 'Freedom of assembly and association (Article 11)', in: P. van Dijk e.a. (red.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Cambridge/Antwerpen/Portland: Intersentia 2018, p. 813-835.

Broeksteeg & Dorssemont 2020

J.L.W. Broeksteeg & F. Dorssemont, 'Artikel 11 EVRM', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM 2020-2021, Deel I*, Den Haag: Sdu uitgevers 2020, p. 1279-1330.

Broeksteeg 2021

J.L.W. Broeksteeg, 'Overheid, kerk en subsidie', in: L. van den Broeke (red.), *God, geld en geloofsgemeenschappen*, Utrecht: Kokboeken Centrum 2021, p. 23-36.

Brooks 2020

E.M. Brooks, 'The Disenchanted Self: Anthropological notes on existential distress and ontological insecurity among ex-Mormons in Utah', *Cultural Medical Psychiatry* 2020, 44, p. 193-213.

Buisman 2020

S.S. Buisman, 'Criteria voor strafbaarstelling. De integratie tussen theorie en wetgevingsbeleid', *BSb* 2020, afl. 1, p. 64-72.

Buisman 2022

S.S. Buisman, 'Hybride normstelling in het strafrecht', *TBS&H* 2022/1, p. 1-4.

Bunschoten 2021

Bunschoten, in: Tekst & Commentaar, *GW*, artikel 8 Gw, (online, bijgewerkt 9 juni 2021).

Burkens e.a. 2022

M.C. Burkens e.a., *Beginselen van de democratische rechtsstaat*, Deventer: Wolters Kluwer 2022.

Castel 1991

R. Castel, 'De l'Indigence à l'exclusion : la désaffiliation', in: J. Donzelot (red.), *Face à l'exclusion*, Paris: Esprit 1991, p. 137-168.

Chen e.a. 2008

Z. Chen e.a., 'When hurt will not heal: Exploring the capacity to relive social and physical pain', *Psychological Science* 2008, 19, p. 789-795.

Chow, Tiedens & Govan 2007

R.W. Chow, L.Z. Tiedens & C.L. Govan, 'Excluded emotions: the role of anger in antisocial responses to ostracism', *Journal of Experimental Social Psychology* 2007, 44, p. 896-903.

Ciarocco, Sommer & Baumeister 2001

N.J. Ciarocco, K.L. Sommer & R.F. Baumeister, 'Ostracism and Ego Depletion: The Strains of Silence', *Personality and Social Psychology Bulletin* 2001, 27(9), p. 1156-1163.

Cleiren & Ten Voorde 2016

T. Cleiren & J. ten Voorde, 'Prostitutie en souteneurschap in het strafrecht: rechtsbelangen in beweging', *AA* 2016, p. 398-405.

Cliteur 2009

P.B. Cliteur, 'De religieus neutrale staat: voor en tegen', in: F.T. Oldenhuis (red.), *Een neutrale staat: kreet of credo?*, Heerenveen: Protestantse Pers 2009, p. 27-77.

Cloots, Vrielink & Spinoy 2021

E. Cloots, J. Vrielink & M. Spinoy, *Gelijk zijn versus gelijk krijgen*, Mortsel: Intersentia 2021.

Colzato e.a. 2010

L.S. Colzato e.a., 'God: Do I have your attention?', *Cognition* 2010, 117, p. 87-94.

Cornelissens, Kuppens & Ferwerda 2009

A. Cornelissens, J. Kuppens & H. Ferwerda, *Huwelijksdwang. Een verbintenis voor het leven? Een verkenning van de aard en aanpak van gedwongen huwelijken in Nederland*, Den Haag: WODC 2009.

Cottee 2015

S. Cottee, *The Apostates: When Muslims Leave Islam*, Londen: C Hurst & Co 2015.

Crijns 2012

J. Crijns, 'Strafrecht als ultimum remedium. Levend leidmotief of archaïsch desideratum', *AA* 2012, p. 11-18.

Van Dam e.a. 2005

R. van Dam e.a., *Closed communities: Een verkennend onderzoek naar geslotenheid van gemeenschappen in Nederland*, Wageningen: Wageningen UR 2005.

Damen 2013

C. Damen, *Ik was gek van geluk. Verhalen uit sektarische bewegingen*, Amsterdam: Uitgeverij Luitingh-Sijthoff 2013.

Davie 1997

G. Davie, 'Believing without belonging, a framework for religious transmission', *Recherches Sociologique* 1997, 3, p. 17-37.

Debeer, Loobuyck & Meier 2011

J. Debeer, P. Loobuyck & P. Meier, 'Europa en zijn 'gedomesticeerde' islam', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2011/2, p. 43-59.

Devriendt 2023

S. Devriendt, *Inhoud geven aan levensbeschouwelijke diversiteit via het Vlaams officieel onderwijs. Van theorie naar praktijk*, Antwerpen: Boom Juridisch 2023.

Domestic Abuse Act 2021 Statutory Guidance

Domestic Abuse Act 2021 Statutory Guidance, geraadpleegd op 30 mei 2023.

Doomen & Van Schaik 2015

J. Doomen & B.M. van Schaik, 'Blasfemie in de huidige context', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2015, afl. 1, p. 47-61.

Van Drimmelen & Van der Ploeg 2014

L.C. van Drimmelen & T.J. van der Ploeg (red.), *Geloofsgemeenschappen en recht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2014.

Dujardin e.a. 2014

J. Dujardin e.a., *Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge: die Keure 2014.

Commissie Deetman 2011a

Commissie Deetman, *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke kerk. Deel 1. Het onderzoek*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2011a.

Commissie Deetman 2011b

Commissie Deetman, *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke kerk. Deel 2. Achtergrondstudies*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2011b.

Derks & Van den Berg 2007

M. Derks & M. van den Berg, *Public Discourses About Homosexuality and Religion in Europe and Beyond*, Cham: Springer Nature Switzerland AG 2007.

Doolaard e.a. 2021

F. Doolaard e.a., 'Go on without me: exclusion as a preferable outcome for underperforming group members', *Journal of Experimental Social Psychology* 2021/95, 104158, p. 1-14.

Drost e.a. 2012

L.F. Drost e.a., *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2012.

Drost, Smits van Waesberghe & Los 2015

L. Drost, E. Smits van Waesberghe & V. Los, *Opgesloten in eigen huis: Een onderzoek naar aard en omvang van verborgen vrouwen in Den Haag*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2015.

Eisenberger e.a. 2006

N.I. Eisenberger e.a., 'An experimental study of shared sensitivity to physical pain and social rejection', *Pain* 2006, 126, p. 132-138.

Eisenberger, Lieberman & Williams 2003

N.I. Eisenberger, M.D. Lieberman & K.D. Williams, 'Does Rejection Hurt? An fMRI Study of Social Exclusion', *Science* 2003, 302, p. 290-292.

Engbersen & Daamen 2018

R. Engbersen & S. Daamen, *Geloven op maandag. Over de maatschappelijke rol van religieuze organisaties in Amsterdam*, Den Haag: Platform 31 2018.

Enstedt 2018

D. Enstedt, 'Understanding Religious Apostasy, Disaffiliation and Islam in Contemporary Sweden', in: K. van Nieuwkerk (red.), *Moving in and Out of Islam*, Austin: University of Texas Press 2018, p. 67-87.

Enstedt, Larsson & Mantsinen 2020

D. Enstedt, G. Larsson & T.T. Mantsinen, *Handbook of Leaving Religion*, Leiden: Koninklijke Brill NV 2020.

Esser 2019

L.B. Esser, *De strafbaarstelling van mensenhandel ontrafeld. Een analyse en heroriëntatie in het licht van rechtsbelangen* (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019.

Esser 2021

L.B. Esser, 'Het rechtsbelangenconflict: een multifunctioneel instrument in het strafrecht', AA 2021, p. 198-203.

European Centre for Law and Justice 2022

European Centre for Law and Justice, *Report The Persecution of Ex-Muslim Christians in France and in Europe*, 2022.

Flo 2021

J. Flo, 'Rechtbank in Gent streng voor uitsluitingsbeleid van vzw Jehovah's Getuigen', DJK 2021, p. 2.

Forder e.a. 2020

C.J. Forder e.a., 'Artikel 8 EVRM', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM 2020-2021, Deel I*, Den Haag: Sdu uitgevers 2020.

Freestone 2019

N. Freestone, 'Becoming "part of the world": helping former Jehovah's Witnesses adjust to life outside the religion', 2019, https://www.natashafreestone.com/uploads/2/4/9/8/24988157/helping_former_jws.pdf.

Van der Gaag 2015

M. van der Gaag, *Oenze aigen bult dor in die vlakke polder. Een studie naar de geslotenheid van de Urker gemeenschap* (masterthesis Culturele Antropologie), Utrecht: Universiteit Utrecht 2015.

García Portilla 2022

J. García Portilla, 'a) Switzerland: Extreme Positive Case Study (Worldwide)', in: "Ye Shall Know Them by Their Fruits". *A Mixed Methods Study on Corruption, Competitiveness, and Christianity in Europe and the Americas. Contributions to Economics*, Cham: Springer 2022, p. 269-297.

Geertz 1996

C. Geertz, 'Religion as a cultural system', in: M. Banton (red.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, New York: Praeger 1966, p. 1-46.

George e.a. 2020

A.R. George e.a., 'The Effect of Thinking about Being Excluded by God on Well-Being: A Replication and Extension', *The International Journal for the Psychology of Religion* 2020, 31(2), p. 138-148, <https://doi.org/10.1080/10508619.2020.1801228>.

Gerards 2011

J.H. Gerards, *Europees Verdrag voor de rechten van de mens (EVRM): algemene beginselen*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2011.

Gerards 2020

J.H. Gerards, 'Artikel 10 EVRM', in: J.H. Gerards e.a. (red.), *Sdu Commentaar EVRM 2020-2021, Deel I*, Den Haag: Sdu uitgevers 2020, p. 1056-1237.

Grendele 2022

W.A. Grendele, *A qualitative exploration of the social dynamics of religious shunning in the Jehovah's Witness Community*, University of West London 2022.

GREVIO Baseline Evaluation Report Switzerland 2022

Group of experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO), GREVIO's Baseline Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention); Switzerland, Raad van Europa 2022.

GREVIO Baseline Evaluation Report Norway 2022

Group of experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO), GREVIO's Baseline Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention); Norway, Raad van Europa 2022.

Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights – Obligation to respect human rights 2020

Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights Obligation to respect human rights, EHRM, 31 december 2020.

Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights – Right to respect for private and family life, home and correspondence 2022

Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights Right to respect for private and family life, home and correspondence, EHRM 31 augustus 2022.

Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights – Freedom of thought, conscience and religion 2022

Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion, EHRM 31 augustus 2022.

Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights — Freedom of assembly and association 2022

Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights — Freedom of assembly and association, EHRM 31 augustus 2022.

Gül 2021

L. Gül, *Ik ga leven*, Amsterdam: Prometheus 2021.

Haeck & Burbano-Herrera 2011

Y. Haeck & C. Burbano-Herrera, *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Antwerpen: Intersentia 2011.

Hagström 2022

J. Hagström, “‘Apostates’: a new secularising public in the United Kingdom”, in: J. Copeman and M. Schulz (red.), *Global Sceptical Publics. From non-religious print media to ‘digital atheism’*, Londen: UCL Press 2022, p. 173-192.

Haire 2022

F.S. Haire, ‘Born again: Narrating the mental health journeys of religious exiters’, *Sociology Compass* 2022, 16, p. 1-13.

Hartgerink e.a. 2015

Ch. Hartgerink e.a., ‘The Ordinal Effects of Ostracism: a Meta-Analysis of 120 Cyberball Studies’, *Plos One* 2015, p. 1-24.

Helbling & Traunmüller 2016

M. Helbling & R. Traunmüller, ‘How State Support of Religion Shapes Attitudes Toward Muslim Immigrants: New Evidence From a Sub-National Comparison’, *Comparative Political Studies* 2016, 49(3), p. 391-424.

Heringa 2019

A.W. Heringa, *Constitutions Compared. An introduction to Comparative Constitutional Law*. 5th edition, Antwerpen: Intersentia, 2019.

De Hert 1998

P. de Hert, *Artikel 8 EVRM en het Belgisch recht: de bescherming van privacy, gezin, woonst en communicatie*, Gent: Myns en Breesch 1998.

De Hert 2005

P. de Hert, ‘Artikel 8. Recht op privacy’, in: J. Vande Lanotte & Y. Haeck (red.), *Handboek EVRM, Deel I*, Antwerpen: Intersentia 2005, p. 705-788.

Hogg 2012

M.A. Hogg, 'Uncertainty-Identity Theory', in: P.A.M. van Lange, A.W. Kruglanski & E. T. Higgins (red.), *Handbook of theories of social psychology* (vol. 2), Thousand Oaks: Sage 2012, p. 62-80.

Hogg, Adelman & Blagg 2010

M.A. Hogg, J.R. Adelman & R.D. Blagg, 'Religion in the face of uncertainty: An uncertainty identity theory account of religiousness', *Personality and Social Psychology Review* 2010, 14, p. 72-83.

Huber 2022

F. Huber, 'Environmentalism in the Religious Field The Role of the Establishment for Competition in Switzerland', in: J. Köhrsen, J. Blanc & F. Huber (red.), *Religious Environmental Activism: Emerging Conflicts and Tensions in Earth Stewardship* (1st ed.), Londen: Routledge 2022, p. 157-175.

Huijnk 2014

W. Huijnk, *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland*, Den Haag: SCP 2014.

De Hullu 2021

J. de Hullu, *Materieel strafrecht: over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*, Deventer: Wolters Kluwer 2021.

Husak 2011

D. Husak, 'Chapter 4. The Alleged Act Requirement in Criminal Law', in: J. Deigh & D. Dolinko, *The Oxford Handbook of Philosophy of Criminal Law*, Oxford University Press 2011, p. 107-124.

Itzhaki, Yablon & Itzhaky 2020

Y. Itzhaki, Y.B. Yablon & H. Itzhaky, 'Becoming less religious (BLR) and well-being among high school dropouts', *Psychology of Religion and Spirituality* 2020, 12(1), p. 45-54.

Jami 2007

E. Jami, *Het recht om ex-moslim te zijn*, Kampen: Uitgeverij Ten Have 2007.

Janssen 2017

J.H.J.L. Janssen, *Focus op eer. Een verkenning van eerzaken voor politieambtenaren en andere professionals*, Den Haag: Boom Criminologie 2017.

Janssen 2018

J.H.J.L. Janssen, *Huwelijksdwang. Wat ziet de politie? Een verkenning van casuïstiek uit 2017*, Den Bosch: Avans Hogeschool, Ministerie van Buitenlandse Zaken, LEC EGG 2018.

Janssen, Dreissen & Juncker 2022

J.H.L.J. Janssen, W.H.B. Dreissen & K. Juncker, *Naar een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld? Voor- en tegenargumenten*, Den Bosch: Expertisecentrum Veiligheid Avans Hogeschool 2022.

Janssen & Sanberg 2013

J.H.L.J. Janssen & R. Sanberg, 'Als de berg niet naar Mohammed komt ... Over het belang van inzicht in levensbeschouwing bij de politieke aanpak van eengerelateerd geweld', in: *Tijdschrift voor Criminologie* 2013, afl. 2, p. 175-190.

Janssen, Timmer & Janmaat 2020

J.H.L.J. Janssen, W. Timmer & W. Janmaat, 'Problemen bij de aanpak van vrouwenbesnijdenis vanuit politiek perspectief', *Tijdschrift voor Seksuologie* 2020, 44, afl. 3, p. 110-116.

Johnson 2019

E. Johnson, *Apostasy, human rights and hate crime in England and Wales: a mixed methods study*, SSRN 2019, geraadpleegd op 30 mei 2023.

De Jong & Van Gemert 2010

J.D. de Jong & F. van Gemert, *Een studie naar het concept groepsdruk*, Amsterdam: VU Criminologie 2010.

Kelk & De Jong 2019

C. Kelk & F. de Jong, *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2019.

Van Kempen 2021

P.H.P.H.M.C. van Kempen, 'Spyware — over duidelijke strafwetgeving, de rechtsgoedtheorie en een geconcentreerde regeling', *DD* 2021/62, p. 789-805.

De Keyzer 2008

L. de Keyzer, *Getuigen over slavernij van het geweten*, Gent: Borgerhoff & Lambrichts NV We Publish 2008.

Klaver e.a. 2023

K. Klaver e.a., *Rapport Onderzoek naar ervaringen bij verandering of afstand van religie of levensbeschouwing*, Antwerpen: Universiteit Antwerpen 2023.

Knight e.a. 2019

A. Knight e.a., 'Examining religious disaffiliation through a family systems lens: Implications for treatment', *Journal of Couple & Relationship Therapy* 2019, 18(2), p. 170-187.

Koffeman 2019

L.J. Koffeman, 'Vrijheid van godsdienst binnen de kerk? Geestelijken in conflict met de kerkgenootschappen waartoe zij behoren', in: C. van den Broeke e.a. (red.), *Perspectieven op de godsdienstvrijheid en de verhouding tussen staat en religie: Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het NTKR (Tijdschrift voor Recht en Religie)*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 151-164.

De Koning & Bartels 2005

M. de Koning & E. Bartels, *Over het huwelijk gesproken: partnerkeuze en gedwongen huwelijken onder Marokkaanse, Turkse en Hindoestaanse Nederlanders*, Den Haag: ACVZ 2005.

Kool e.a. 2005

R.S.B. Kool e.a., *Vrouwelijke genitale verminking in juridisch perspectief. Achtergrondstudie*, Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg 2005.

Van Kooten 2014

T. van Kooten, 'Religieuze gemeenschappen in het licht van artikel 9 EVRM: vrijheid en gebondenheid', in: H. Post, & G. van der Schyff (red.), *Godsdienstvrijheid in de Nederlandse rechtsorde Nationale en Europese perspectieven*, Wolf legal publishers 2014, p. 257-285.

Van Kooten 2018

T. van Kooten, 'Gelijke behandeling en personeelsbeleid binnen kerkelijke organisaties: is artikel 3 Awgb over zijn juridische houdbaarheidsdatum?', *NTKR* 2018, p. 131-147.

Kranenborg 2022

Kranenborg, in: Tekst & Commentaar, GW, artikel 10 Gw, bijgewerkt 1 juli 2022.

Kuiper 2008

Y. Kuiper, 'Debatten en definities. Antropologen en sociologen over religie', in: M. ter Borg e.a. (red.), *Handboek religie in Nederland*, Zoetermeer: Meinema 2008, p. 26-48.

Landman 1992

N. Landman, *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*, Amsterdam: VU Uitgeverij 1992.

Langford 2019

M. Langford, 'Norway's Constitution in a Comparative Perspective', *Oslo Law Review* 2019, 6 (3), p. 198-228.

Lazarus & Folkman 1984

R.S. Lazarus & S. Folkman, *Stress, Appraisal, and Coping*, New York: Springer 1984.

Van Leeuwen, Nekeman-Ijdema & Van Arkel 2023

A.W. van Leeuwen, L. Nekeman-Ijdema, R. van Arkel, *Tekst & Commentaar Algemene wet gelijke behandeling*, Opmaat, bijgewerkt 16 juni 2023.

Legate, DeHaan & Ryan 2015

N. Legate, C. DeHaan & R. Ryan, 'Righting the wrong: Reparative coping after going along with ostracism', *Journal of Social Psychology* 2015, 155(5), p. 471-482.

Ligthart e.a. 2023

S.L.T.J. Ligthart e.a., 'Bescherming van de geest in het materiële strafrecht. Een verkenning', *DD* 2023/14, p. 167-182.

Lemmens & Vrielink 2018

K. Lemmens & J. Vrielink, "De censuur kan nooit worden ingevoerd": vrijheid van meningsuiting en hate speech als uitdagingen voor het EHRM en de Belgische rechtspraak', in: S. Rutten, E. Ramakers & M. Lenaerts (red.), *Recht in een multiculturele samenleving*, Cambridge/Antwerpen: Intersentia 2018, p. 125-156.

Letsas 2007

G. Letsas, *A theory of interpretation of the European convention on human rights*, New York: Oxford University Press 2007.

Van der Leun & Leupen 2013

J. van der Leun & A. Leupen, 'Informeel huwelijk in Nederland: in het echt verbonden? Een kritische reflectie op een vermeend veiligheidsrisico', *Tijdschrift voor Criminologie* 2013, 2, p. 191-205.

Lindenberg 2007

K.K. Lindenberg, *Strafbare dwang. Over het bestanddeel 'dwingen' en strafbaarstellingen van dwang, in het bijzonder art. 284 Sr*, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen 2007.

Luther 2023

R. Luther, 'What Happens to Those Who Exit Jehovah's Witnesses: An Investigation of the Impact of Shunning', *Pastoral psychology* 2023, 72(1), p. 105-120.

Machielse 2015

A.J.M. Machielse, 'Commentaar op artikel 300 Sr', in: J.W. Fokkens, E.J. Hofstee & A.J.M. Machielse (red.), *Wetboek van Strafrecht - Noyon, Langemeijer, Rammelink*, Deventer: Wolters Kluwer 2015.

Machielse 2017

A.J.M. Machielse, 'Art. 90quater Sr', in: J.W. Fokkens, E.J. Hofstee & A.J.M. Machielse (red.), *Wetboek van Strafrecht - Noyon, Langemeijer, Rammelink*, Deventer: Wolters Kluwer 2017.

Madeley 2017

J. Madeley, 'The Curious Case of Religion in the Norwegian Constitution', in: A. Bâli & H. Lerner (red.), *Constitution Writing, Religion and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press 2017, p. 29-48.

Marlier & Hanouille 2012

G. Marlier & K. Hanouille, 'Lof der zwakheid: zijn kwetsbare personen beter af met de nieuwe strafwetten?', *Recht in beweging* 2012, p. 205-242.

May 2018

M. May, 'Should I stay or should I go? Religious (dis)affiliation and depressive symptomatology', *Society and Mental Health* 2018, 8(3), p. 214-230.

McIntosh 2015

E. McIntosh, 'Belonging without Believing', *International Journal of Public Theology* 2015, 9(2), p. 131-155.

Merkin 2001

N. Merkin, 'Getting Rid of Sinners May Be Expensive: A Suggested Approach To Torts Related to Religious Shunning Under the Free Exercise Clause', *Columbia Journal of Law and Social Problems* 2001/4, p. 369-403.

Van der Meulen 2015

N. van der Meulen, *Verbannen Gelovigen – Mechanismen die leiden tot uitsluiting van homoseksuelen in de hedendaagse pentecostale kerken*, Utrecht: Utrecht University 2015.

Meyer 2003

I.H. Meyer, 'Prejudice, Social Stress, and Mental Health in Lesbian, Gay, and Bisexual Populations: Conceptual Issues and Research Evidence', *Psychological Bulletin* 2003, 129(5), p. 674-697.

Milton Yinger 1967

J. Milton Yinger, 'Pluralism, Religion, and Secularism', *Journal for the Scientific Study of Religion* 1967, 6(1), p. 17-28.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG 2020

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en VNG, *Tweeluik religie en publiek domein. Handvatten voor gemeenten over de scheiding tussen kerk en staat*, 2020.

Miviludes 2011

Miviludes, *Rapport au Premier ministre. Année 2005*, gepubliceerd online op 19 december 2011 (miviludes.interieur.gouv.fr).

Miviludes 2022

Miviludes, *Rapport d'activité 2021*, gepubliceerd online op 3 november 2022 (miviludes.interieur.gouv.fr).

Morland 2018

E. Morland, 'New Relations between State and Church in Norway', *European Journal of Theology*, 2018, 27(2), p. 162-169.

Musa & Diepenbrock i.s.m. Van Eijk 2013

Sh. Musa & E. Diepenbrock i.s.m. E. van Eijk, *Verborgten vrouwen: een vergeten groep. Een verkennend onderzoek naar aard, omvang en aanpak van de problematiek van verborgen vrouwen in de deelgemeente Delfshaven (Rotterdam)*, Delfshaven 2013.

Nelson 1895

K. Nelson, *Constitution of the Kingdom of Norway (translation)*, Chicago: John Anderson 1895.

Nezlek e.a. 2015

J.B. Nezlek e.a., 'Ostracism in Everyday Life: The Effects of Ostracism on Those Who Ostracize', *The Journal of Social Psychology* 2015, 155, p. 432-451.

Nica 2020

A.A. Nica, 'Leaving My Religion: How Ex-Fundamentalists Reconstruct Identity Related to Well-Being', *Journal of Religion and Health* 2020, 59, p. 2120-2134.

Nieuwenhuis & Janssens 2019

A.J. Nieuwenhuis & A.L.J.M.A. Janssens, *Uitingsdelicten* (Studiepockets Strafrecht nr. 36), Deventer: Wolters Kluwer 2019.

Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021

A.J. Nieuwenhuis, M. Den Heijer & A.W. Hins, *Hoofdstukken grondrechten*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2021.

Van Noorloos 2014

M. van Noorloos, *Strafbaarstelling 'belediging van geloof': Een onderzoek naar mogelijke aanpassing van de uitingsdelicten in het Wetboek van Strafrecht, mede in het licht van internationale verdragsverplichtingen*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2014.

Oldenhuis e.a. 2007

F.T. Oldenhuis e.a., *Schurende relaties tussen recht en religie*, Groningen: Instituut voor Integratie en Sociale Weerbaarheid 2007.

Overbeeke 2005

A.J. Overbeeke, *De overheid en de grondrechtspositie van godsdienstige en levensbeschouwelijke gemeenschappen. De bescherming van corporatieve vrijheid van godsdienst in de Belgische grondwet, getoetst aan de internationale verdragen, Volume I*, dissertatie Universiteit Antwerpen, 2005.

Overbeeke 2019

A.J. Overbeeke, 'Godsdienstvrijheid en deradicalisering. Het forum internum is niet meer zo heilig', *NjW* 2019, 399, 230-239.

Overbeeke & Van der Schyff 2019

A.J. Overbeeke & G. van der Schyff, 'Overheidsfinanciering voor geloofsgemeenschappen in de Straatsburgse jurisprudentie. Valt er uit de beoordeling van de Turkse overheidsfinanciering iets te leren voor Nederlands beleid?', in: C. van den Broeke e.a. (red.), *Perspectieven op de godsdienstvrijheid en de verhouding tussen staat en religie: Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het NTKR (Tijdschrift voor Recht en Religie)*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 47-70.

Pahud de Mortanges 2015

R. Pahud de Mortanges, 'Religion and the Secular State in Switzerland', in: J. Martinez-Torron & W. Cole Durham Jr. (red.), *Religion and the Secular State. National reports*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Derecho. Servicio de Publicaciones 2015, p. 687-699.

Palmer 2006

S.J. Palmer, France's About-Picard Law and Neo-Phare: The First Application of "Abus de Faiblesse" (Short Version), 2006, https://www.cesnur.org/2006/sd_palmer.htm.

Palmer 2011

S.J. Palmer, *The New Heretics of France: Minority Religions, la Republique, and the Government-Sponsored "War on Sects"*, New York: Oxford University Press 2011.

Parekh & Egan 2021

H. Parekh & V. Egan, 'Apostates as a Hidden Population of Abuse Victims', *Journal of Interpersonal Violence* 2021, 36(23-24), p. 11681-11703.

Paugam 1991

S. Paugam, *La Disqualification sociale*, Parijs: Presses Universitaires de France 1991.

Pel 2018

P. Pel, 'Hun eigen statuut': kerkelijk primaat of statelijk privaat?', *NTKR* 2018/2, p. 115-130.

Peters & Vellenga 2007

R. Peters & S.J. Vellenga, 'Homoseksualiteit in orthodox-religieuze kring', in: *Religie en grondrechten, Justitiële Verkenningen* 2007/33, p. 70-82.

Pieters & Demarsin 2020

D. Pieters & B. Demarsin, *Rechtsvergelijking. De uitdagende wereld van het recht*, Leuven/Den Haag: Acco 2020.

Van der Ploeg 2019

T. J. van der Ploeg, 'De relatie tussen de vrijheid van godsdienst voor geloofsgemeenschappen op organisatorisch vlak en de vrijheid van vereniging', in: C. van den Broeke e.a. (red.), *Perspectieven op de godsdienstvrijheid en de verhouding tussen staat en religie: Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het NTKR (Tijdschrift voor Recht en Religie)*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 117-132.

Popay 2010

J. Popay, 'Understanding and tackling social exclusion', *Journal of Research in Nursing* 2010, 15(4), p. 295-297.

Postma 2023

L. Postma, 'Grenzen aan de vrijheid van meningsuiting. Uitingsdelicten in de rechtspraak na HR 6 juli 2021', *DD* 2023/18, p. 220-240.

Reich 2022

J. Reich, 'Switzerland – 2022 Review of Constitutional Law: Contested Permanent Neutrality and the Constitutionality of 'Laïcité' in Geneva', in: R. Albert e.a. (red.), *2022 Global Review of Constitutional Law*, Austin/Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste 2022.

Ren, Wesselmann & Van Beest 2021

D. Ren, E. D. Wesselmann & I. van Beest, 'Seeking solitude after being ostracized: A replication and beyond', *Personality and Social Psychology Bulletin* 2021, 47(3), p. 426-440.

Rensen 2017

Rensen, in: *Asser*, 2-III 2017/376 'kerkgenootschap' (online, bijgewerkt 1 september 2017).

Rensen 2022

Rensen, in: *T&C BW*, artikel 2:36 lid 1 BW. Opzegging van het lidmaatschap, (online, bijgewerkt 1 juli 2023).

Asser/Rensen 2-III 2022

G.J.C. Rensen (m.m.v. J.M. Blanco Fernández), *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 2. Rechtspersonenrecht. Deel III. Overige rechtspersonen. Vereniging, coöperatie, onderlinge waarborgmaatschappij, stichting, kerkgenootschap en Europese rechtsvormen*, Deventer: Wolters Kluwer 2022.

Report Norway 2020

Report to the United Nations General Assembly on Eliminating Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief and the Achievement of Sustainable Development Goal 16 (SDG 16): Norway 2020.

Robbe 2022

Ch. Robbe, 'De hulpverlener, de hemel en de hel', *PROCES* 2022, afl. 2, p. 92-95.

Rutten, Deogratias & Kruiniger 2019

S. Rutten, B. Deogratias & P. Kruiniger (red.), *Marital Captivity: Divorce, Religion and Human Rights*, Den Haag: Eleven 2019.

Rutten e.a. 2016

S. Rutten e.a., *Gewoon getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland*, Maastricht: Maastricht University 2016.

Sajo & Uitz 2020

A. Sajo & R. Uitz, 'Individual religious freedom under the European Convention of Human Rights', in: S. Mancini (red.), *Constitutions and religion*, Northampton: Edward Elgar Publishing 2020.

Samkalden 2004

Ch. Samkalden, 'De staat van de godsdienstvrijheid. De staat vrij van godsdienst? Godsdienstvrijheid en scheiding van kerk en staat in rechtstheorie en rechtsvergelijking', *NJCM-Bulletin* 2004, 29(4b), p. 581-595.

Santing-Wubs 2002

A.H. Santing-Wubs, *Kerken in geding*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2002.

Sap 2004

J.W. Sap, 'Kerk en staat vanuit het staatsrecht. Meer respect voor de publieke dimensie van godsdienst', in: L.C. van Drimmelen & T.J. van der Ploeg, *Kerk en recht*, reeks Overheid-Particulier Initiatief Reeks nr. 4, Utrecht: Lemma 2004, p. 93-119.

Van Sasse van IJsselt 2013

P. van Sasse van IJsselt, 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties', *TvRRB* 2013, 4(1), p. 65-86.

Van Sasse van IJsselt 2022

P. van Sasse van IJsselt, 'Geen homo-discriminatie door dominee; wel afwijzing en tolerantie', *NJB* 2022/1596, p. 1920-1921.

Van Schaik 2022

B.M. van Schaik, *Defaming the Freedom of Religion or Belief: A Historical and Conceptual Analysis of the United Nations*, dissertatie Universiteit Leiden, 2022.

Van Schaik 2023

B.M. van Schaik, 'The right to apostasy recognised? Reaffirming the right to religious freedom', *Politics, Religion & Ideology* 2023, p. 267-287.

Van Schaik & Doomen 2014

B.M. van Schaik & J. Doomen, 'De toekomst van godslastering', *Nederlands Juristenblad* 2014, (30), p. 2110-2116.

Scharp & Beck 2017

K.M. Scharp & A.L. Beck, "'Losing my religion": Identity (re) constructions in Mormon exit narratives', *Narratives Inquiry* 2017, 27(1), p. 132-148.

Scheitle & Adamczyk 2010

C.P. Scheitle & A. Adamczyk, 'High-cost religion, religious switching, and health', *Journal of Health and Social Behavior* 2010, 51(3), p. 325-342.

Schmid 2020

H. Schmid, 'Interreligious Dialogues in Switzerland. A Multiple-Case Study Focusing on Socio-Political Contexts', *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society* 2020, 6(2), p. 293-316.

Smidt 1891

H.J. Smidt, *Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht. Tweede deel*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1891 (tweede druk).

Silver & Miller 2003

H. Silver & S. Miller, 'Social exclusion', *Indicators* 2003, 2(2), p. 5-21.

Smits van Waesberghe e.a. 2014

E. Smits van Waesberghe e.a., *Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 2014.

Stolz & Chaves 2018

J. Stolz & M. Chaves, 'Does disestablishment lead to religious vitality? The case of Switzerland', *The British Journal of Sociology* 2018, 69(2), p. 412-435.

Swennen 2023

F. Swennen, *Het personen- en familierecht* (achtste, herziene uitgave), Morsel: Intersentia 2023.

Taylor 2005

P. Taylor, *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practices*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

Testoni e.a. 2019

L. Testoni e.a., 'Self-Appropriation between Social Mourning and Individuation: a Qualitative Study on Psychosocial Transition among Jehova's Witnesses', *Pastoral Psychology* 2019, 689, p. 687-703.

Tromp, Pless & Houtman 2020

P. Tromp, A. Pless & D. Houtman, "'Believing Without Belonging' in Twenty European Countries (1981-2008). De-institutionalization of Christianity or Spiritualization of Religion?", *Review of Religious Research* 2020, 62, p. 509-531.

Vande Lanotte & Haeck 2005

J. Vande Lanotte & Y. Haeck (red.), *Handboek EVRM, Deel I*, Antwerpen: Intersentia 2005.

Vande Lanotte e.a. 2015a

J. Vande Lanotte e.a., *Belgisch Publiekrecht, Deel 1, De internationale rechtsorde*, Brugge: die Keure 2015.

Vande Lanotte e.a. 2015b

J. Vande Lanotte e.a., *Belgisch Publiekrecht, Deel 1, Recht op eerbiediging van het privéleven en het gezinsleven*, Brugge: die Keure 2015.

Velleman & De Ruiter 2023

P.C. Velleman & S.J. de Ruiter, 'Het Babylonische artikel 137c Sr', *BSb* 2023, afl. 4, p. 142-148.

Vermeulen & Van Bijsterveld 2022

B.P. Vermeulen & S.C. van Bijsterveld, Wetenschappelijk commentaar artikel 6 Grondwet, Nederland Rechtsstaat, geraadpleegd op 4 april 2023.

Vleugel 2018

A. Vleugel, *Het juridische begrip van godsdienst*, dissertatie Radboud Universiteit, 2018.

Vliek 2020

M. Vliek, *Neither in nor out. Former Muslims between narratives of belonging and secular convictions in the Netherlands and the UK*, Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen 2020.

Van Vossole, Van der Aa & Groenen 2016

A. van Vossole, S. van der Aa & A. Groenen, 'Psychisch geweld', in: M. Liem, & E.R. Muller (red.), *Geweld. Geweld en geweldsbeheersing in Nederland (Handboeken Veiligheid)*, Wolters Kluwer 2016, p. 365-392.

De Vreese 1967

A. de Vreese, 'De taak van het Hof van Cassatie', *Tijdschrift voor Privaatrecht* 1967, p. 567-597.

De Vries 2018

K.M. de Vries, 'Right to respect for private and family life (Article 8)', in: P. van Dijk e.a. (red.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Cambridge/Antwerpen/Portland: Intersentia 2018, p. 667-733.

Wagemakers 2021

J. Wagemakers, "Voormalige moslims, Arabische denkers over erfgoed en Turkse Koranexegese", *ZemZem Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam* 2021, 17(1), p. 105-114.

Van der Wal 2010

K. van der Wal, 'Is de vrijheid van godsdienst in de moderne multiculturele samenleving nog een hanteerbaar recht?', *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 2010, 39(2), p. 133-157.

Walasek, Juanchich & Sirota 2019

L. Walasek, M. Juanchich & M. Sirota, 'Adaptive cooperation in the face of social exclusion', *Journal of Experimental Social Psychology* 2019, 82, p. 35-46.

Warburton, Williams & Cairns 2006

W.A. Warburton, K.D. Williams & D.R. Cairns, 'When ostracism leads to aggression: The moderating effects of control deprivation', *Journal of Experimental Social Psychology* 2006, 42, p. 213-220.

Wesselmann, Bagg & Williams 2009

E.D. Wesselmann, D. Bagg & K.D. Williams, "'I feel your pain": The effects of observing ostracism on the ostracism detection system', *Journal of Experimental Social Psychology* 2009, 45, p. 1308-1311.

Wesselmann, Williams & Wirth 2014

E.D. Wesselmann, K.D. Williams & J.H. Wirth, 'Ostracizing group members who can (or cannot control being burdensome', *Human Ethology Bulletin* 2014, p. 28-103.

Wesselmann e.a. 2013

E.D. Wesselmann e.a., 'When do we ostracize?', *Social Psychological and Personality Science* 2013, 4, p. 108-115.

Van de Wetering, Eckhardt & S.R. Bakker 2018

V.E. van de Wetering, S.A. Eckhardt & S.R. Bakker, 'De rol van het achterliggende rechtsgoed van strafbepalingen bij de beoordeling van de strafwaardigheid van gedrag', *DD* 2018/13, p. 138-167.

Van Wijk e.a. 2013

A. van Wijk e.a., *Het warme bad en de koude douche, een onderzoek naar misstanden in nieuwe religieuze bewegingen en de toereikendheid van het instrumentarium voor recht en zorg*, Den Haag: Bureau Beke 2013.

De Wildt, Steketee & Compagner 2023

R. de Wildt, M. Steketee & M. Compagner, *Laagdrempelige hulp voor slachtoffers en plegers van geweld in afhankelijkheidsrelaties*, Utrecht: Verwey Jonker Instituut 2023.

Williams 2001

K.D. Williams, *Ostracism: The Power of Silence*, New York: Guilford 2001.

Williams 2009

K.D. Williams, 'Ostracism: A temporal need-threat model', in: M.P. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology* 2009, 41, p. 275-314.

Williams & Nida 2011

K.D. Williams & S.A. Nida, 'Ostracism: Consequences and coping', *Current directions in Psychological Science* 2011, 20(2), p. 71-75.

Wirth, Bernstein & LeRoy 2015

J.H. Wirth, M.J. Bernstein & A.S. LeRoy, 'Atimia: A new paradigm for investigating how individuals feel when ostracizing others', *Journal of Social Psychology* 2015, 155(5), p. 497-514.

Witteveen 1984

T.A.M. Witteveen, *Overheid en nieuwe religieuze bewegingen*, dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 1984.

Wouters 2022

E. Wouters, 'Strafbaarstelling van het kwetsen van religieuze gevoelens. Is het blasfemieverbod weer terug van weggeweest?', *Tijdschrift voor Recht en Religie* 2022, 13(2), p. 6-28.

X 2020

Consultatienota van de leden Bergkamp, Özütok en Van den Hul over de aanpak van psychisch geweld en oriëntatie op een strafrechtelijke bepaling tegen psychisch geweld, november 2020, geraadpleegd op 27 augustus 2023.

Yourow 1996

H.C. Yourow, *The margin of appreciation doctrine in the dynamics of European human rights jurisprudence*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers 1996.

Zadro, Boland & Richardson 2006

L. Zadro, C. Boland & R. Richardson, 'How long does it last? The persistence of the effects of ostracism in the socially anxious', *Journal of Applied Social Psychology* 2006, 15, p. 726-734.

Zamperini e.a. 2020

A. Zamperini e.a., 'Loss of Close Relationships and Loss of Religious Belonging as Cumulative Ostracism: From Social Death to Social Resurrection', *BS* 2020, 10, 99, p. 1-17.

Zoethout 2010

C.M. Zoethout, 'Het verbod op het dragen van opvallende religieuze symbolen op openbare scholen in Frankrijk', *TvRRB* 2010, 1(2), 76-80.

Zoethout 2020a

C.M. Zoethout, 'How to Deal with Religion in the Increasingly Pluralistic Societies – The European Court of Human Rights on Crucifixes, Face-covering Veils and Disparaging Muhammad', in: J.H. Bhuiyan & D. Jensen (red.) *Law and Religion in the Liberal State*, Oxford: Hart 2020, p. 107-124.

Zoethout 2020b

C.M. Zoethout, "Unleashing Demons?" Over populisme, het EHRM en mensenrechtenbescherming in het Verenigd Koninkrijk', in: N.S. Efthymiou, P.W.A. Huisman, & L. van Kalken (red.), *De vele facetten van het staatsrecht: Opstellen aangeboden aan prof. dr. R. de Lange*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2020, p. 405-419.

Zondag 2019

W.A. Zondag, 'De kerk als werkgever. De spanningsvolle relatie tussen kerkelijk recht en het arbeidsrecht', *TvRR* 2019, p. 60-93.

Over de auteurs

Mirjam van Schaik is universitair docent staatsrecht en rechtstheorie aan de Open Universiteit. Eerder was zij werkzaam als docent en onderzoeker bij de rechten-faculteit van de Universiteit Leiden, waar zij promotieonderzoek verrichtte naar de verhouding van staat en religie. Haar onderzoek richt zich op fundamentele rechten (in het bijzonder de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging) en democratische legitimiteit. Van Schaik is co-redacteur van het boek *Religious Ideas in Liberal Democratic States* (Lexington Books, 2021). Zij heeft meegeschreven aan het landenrapport voor het internationale project 'Lex-Atlas: Covid-19' (Oxford University Press, 2022) en het rapport *Modernisering van het Staatsnoodrecht* in opdracht van het WODC. Ook werkte zij mee aan een onderzoek naar gesloten gemeenschappen van de Nationale Politie. Van Schaik is lid van het *Netherlands Network for Human Rights Research*, co-voorzitter van de redactie van *Nederland Rechtsstaat* en redactielid van het *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*.

Janine Janssen is als bijzonder hoogleraar Rechtsantropologie aan de Open Universiteit verbonden. Tevens is zij lector op het gebied van geweld in afhankelijkheidsrelaties aan Avans Hogeschool en de Politieacademie en hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld van de Nationale Politie. Janssen heeft ruime ervaring in onderzoek naar eerdergerelateerd geweld en schadelijke traditionele praktijken. Ook concentreert zij zich in haar onderzoek op de relatie tussen religie en sociale uitsluiting. Onlangs verrichtte zij in opdracht van het ministerie van Justitie en Veiligheid een verkennend onderzoek naar de wenselijkheid van een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld. Als antropoloog en criminoloog heeft zij ruime ervaring in samenwerking met juridisch geschoolde onderzoekers. Zij deed veel ervaring op met het interviewen van slachtoffers en plegers van onder meer geweldsdelicten.

Sien Devriendt is universitair docent staatsrecht en rechtstheorie aan de Open Universiteit. Devriendt behaalde haar bachelor en master in de Rechten aan de Universiteit Gent (2016). Ze promoveerde aan diezelfde universiteit (2022) met het proefschrift *Inhoud geven aan levensbeschouwelijke diversiteit via Vlaams officieel onderwijs: van theorie naar praktijk*. Devriendt heeft in het bovengenoemd promotieonderzoek expertise opgebouwd in de integratie van sociaalwetenschappelijke onderzoeksmethoden in juridisch onderzoek, inclusief ervaring met veldonderzoek (gebaseerd op een meervoudige gevalstudie met observaties en semigestructureerde interviews in de betrokken scholen) in Gent. Haar publicaties situeren zich voornamelijk in die

hoek, en handelen dus onder meer over de uitoefening van de godsdienstvrijheid voor iedereen. Zij adviseert eveneens overheden over dit thema. Devriendt is lid van het Human Rights Centre (HRC) en het Programme for Studies in Human Rights in Context (UGent). In het HRC werkte zij samen aan ‘Third Party Interventions’, ingediend bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

Robert Timmers is docent straf(proces)recht aan de Open Universiteit, waar hij ook promotieonderzoek naar de strafbaarstelling van psychisch geweld verricht. Tijdens zijn opleidingen Rechtsgeleerdheid (aan de OU) en Criminologie (aan de UGent) behaalde hij meerdere onderscheidingen. Hij ontwikkelde zich op het vlak van gespreksvaardigheden in de tijd dat hij werkzaam was in de gedwongen jeugdzorg en als onderzoeker voor de Nationale ombudsman. Ook deed hij ervaring op met het interviewen van kwetsbare respondenten over de strafbare gedragingen die zij verrichtten. Voor zijn promotieonderzoek maakt hij onder meer een externe rechtsvergelijking met landen waar een zelfstandige strafbaarstelling van psychisch geweld bestaat. Hij is lid van de redactie van het tijdschrift voor strafrechtspleging *Proces*.

Carla Zoethout is hoogleraar Constitutioneel recht en voorzitter van de sectie Staatsrecht en Encyclopedie van de rechtswetenschap van de Open Universiteit. Zij is tevens universitair hoofddocent Comparative Constitutional Law aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek richt zich op constitutioneel recht in rechtsvergelijkend perspectief, fundamentele rechten (in het bijzonder de vrijheid van godsdienst) en constitutionele theorie. Zoethout is co-redacteur van het boek *Freedom of Religion and Religious Pluralism* (Brill Publishers, 2023) en zij schreef onlangs het hoofdstuk ‘De Algemene Bepaling’ in *De Grondwet. Een nieuw commentaar* (Boom uitgevers, 2022) en het artikel ‘Goed plan om alle rechters aan de Grondwet te laten toetsen. Maar wel eerst de grondrechten herformuleren’ in het *Nederlands Juristenblad* (2022). Zoethout is redactielid geweest van het *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* en zij maakt deel uit van de redactieraad van het *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*.

Denis Abels is hoogleraar materieel strafrecht aan de Open Universiteit. Daarvoor was hij voltijds raadsheer in het gerechtshof Amsterdam. Eerder was hij hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn expertisegebieden zijn het materieel strafrecht met inbegrip van (internationaal) sanctierecht. Zijn onderzoeksbelangstelling gaat uit naar georganiseerde criminaliteit, milieucriminaliteit, corruptie en straftoemeting. Hij heeft deelgenomen aan meerdere WODC-onderzoeken op het terrein van het straf(proces)recht. Abels verdedigde zijn proefschrift *Prisoners of the international community* (cum laude) in 2012 aan de Universiteit van Amsterdam. Abels is raadsheer-plaatsvervanger in het gerechtshof Amsterdam. Hij is lid van de redactie van het *Nederlands Tijdschrift voor Strafrecht*.

Emile Kolthoff is hoogleraar Criminologie en voorzitter van de sectie Strafrecht aan de Open Universiteit. Zijn onderzoek richt zich met name op integriteit, politie en georganiseerde criminaliteit. Hij ondersteunde het Riec bij het opstellen van de ondermijningsbeelden in Brabant-Zeeland en is goed ingevoerd in de strafrechtelijke opsporing. Recente onderzoeken betroffen een onderzoek naar tip- en beloningsgelden (de motieven om te melden), de omgang met bedreigingen door bestuurders, psychopathie bij leidinggevendenden in organisaties en het inventariseren van ernstige integriteitschendingen in de rechtshandhaving die in verband gebracht konden worden met georganiseerde misdaad in opdracht van het WODC. Kolthoff is gepromoveerd in de Sociale Wetenschappen aan de Vrije Universiteit en is goed ingevoerd in de criminologische literatuur over georganiseerde criminaliteit en groepsprocessen en druk op dit terrein. Als criminoloog is hij zeer ervaren in samenwerking met juridische onderzoekers. Hij deed veel ervaring op bij het interviewen van kwetsbare groepen zoals daders en slachtoffers van integriteitschendingen, slachtoffers van zedendelicten, kinderen die geronseld waren voor criminele/seksuele uitbuiting en personen met een tbs-maatregel.

Bijlagen

Bijlage A – Informatiebrief

Informatie over het onderzoek ‘Uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen’

Doel van deze brief

Onderzoekers van de Open Universiteit zijn aan het begin van 2023 gestart met een onderzoek naar uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. In de loop van dit jaar zal dat onderzoek voltooid worden. In deze brief wordt een korte toelichting gegeven op dit onderzoek en wordt uitgelegd hoe het onderzoeksteam bereikt kan worden indien er nog vragen zijn.

Wie heeft opdracht gegeven tot dit onderzoek?

In opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC), het kennisinstituut voor het ministerie van Justitie en Veiligheid is de Open Universiteit een onderzoek gestart.

Waar gaat het onderzoek over?

In dit onderzoek staan de volgende vragen centraal: Bestaat sociale uitsluiting van ex-leden van religieuze gemeenschappen? Zo ja, welke vormen van uitsluiting zijn er en hoe worden deze geformaliseerd en in de praktijk uitgevoerd? Welke gevolgen heeft uitsluiting voor diegenen die uitsluiten en diegenen die uitgesloten worden? Welke hulpbehoefte is er vanuit beide groepen? Welke (juridische) mogelijkheden zijn er in Nederland om met uitsluiting om te gaan dan wel uitsluiting te voorkomen? Welke maatregelen worden in andere landen genomen om om te gaan met uitsluiting van ex-leden dan wel uitsluiting te voorkomen?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden wordt er zowel een juridisch als een sociaalwetenschappelijk onderzoek uitgevoerd. Voor dat sociaalwetenschappelijke deel worden verschillende mensen geïnterviewd. Wat tijdens de interviews wordt verteld, wordt vertrouwelijk behandeld. In het onderzoeksrapport worden die gegevens anoniem verwerkt.

Als u nog vragen heeft

Mochten er nog vragen of onduidelijkheden zijn, mailt u dan naar Janine Janssen of Mirjam van Schaik. Zij zullen dan contact met u opnemen. Zij zijn te bereiken op de volgende mailadressen: janine.janssen@ou.nl en mirjam.vanschaik@ou.nl.

Bijlage B – Consentbrief

Toestemmingsformulier bij
medewerking aan een interview voor het onderzoek
‘Uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen’

- Ik heb de informatie(brief) gelezen. Ik kon aan de onderzoekers voor het interview vragen stellen. Mijn vragen zijn voldoende beantwoord. Mocht ik nog vragen hebben, dan weet ik hoe ik de onderzoekers kan bereiken.
- Ik had genoeg tijd om over deelname te beslissen.
- Ik weet dat meedoen vrijwillig is en dat ik mijn toestemming kan intrekken op ieder moment van het onderzoek. Daarvoor hoef ik geen reden te geven.
- Van het interview zal een opname worden gemaakt. Die opname wordt alleen gebruikt om een verslag van het gesprek te maken. Vervolgens wordt die opname gewist.
- Als het verslag van het interview klaar is, dan kan ik dat nalezen en eventueel nog aanvullen.
- Ik geef toestemming voor het verzamelen, bewaren en gebruiken van mijn gegevens voor de beantwoording van de onderzoeksvraag in dit onderzoek.
- De gegevens die ik verstrek zullen vertrouwelijk behandeld worden. Wat ik vertel zal anoniem in het onderzoeksrapport worden opgenomen.
- Ik wil meedoen aan dit onderzoek.

Naam deelnemer:

Handtekening:

Datum : __ / __ / __

Ik, de onderzoeker, verklaar dat ik deze deelnemer volledig heb geïnformeerd over het genoemde onderzoek. Als er tijdens het onderzoek informatie bekend wordt die de toestemming van de deelnemer zou kunnen beïnvloeden, dan breng ik hem/haar daarvan tijdig op de hoogte.

Naam onderzoeker :

Handtekening:

Datum: __ / __ / __